

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків

Про причини поразки Центральної Ради

Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.?

Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого

Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.)

Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя

Яковлів Андрій.
Українсько - московські договори в XVII—XVIII віках

Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії»

1'94

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. І. Носова**, **В. В. Стехун**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Здано до набору 29.11.93. Підп. до друку 14.04.94.
Формат 70×108/16. Папір кв.-журн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк. 15,34.
Тираж 10 920 пр. Зам. 3-840. Ціна 6600 крб.

Київська книжкова друкарня наукової книги,
252004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (394),
январь—февраль, 1994. Академия наук. Институт истории
Украины, Институт национальных отношений и политологии.
Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
1 раз в год. На украинском языке. Главный редактор
М. В. Коваль.

Издательство «Наукова думка». Адрес редакции:
252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная
типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Терещен-
ковская, 4.

Адреса редакції

25С 101, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Те. фони: 229-14-66, 228-52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 1 (394)
СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ
1994

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Горський А. А. (Москва). Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі 3

* * *

Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків 9

Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради 31

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Жук С. І. (Дніпропетровськ). Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки 45

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії релігії та церкви

Шевченко О. М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. 54

* * *

Рибак І. В. (Кам'янець-Подільський). Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955 рр.) 61

Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX — початок XX ст.) 72

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Петров Б. М. (Москва). Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.? 82

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Фон Хаген Марк (США, Нью-Йорк). Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого 88

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Нестуля О. О. (Полтава). Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.). 103

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал 113

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

Макара М. П. (Ужгород), Мигович І. І. (Ужгород). Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя 117

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (Продовження) 129

ОГЛЯДИ

Левін В. (Ізраїль, Єрусалим). Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії» 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Санцевич А. В., Сарбей В. Г. Новые страницы в истории Донбасса . . . 144

Мейс Дж. (США, Вашингтон). Ю. П. Шаповал. Україна 20-х — 50-х років: сторінки ненаписаної історії 150

Кучер В. І. Н. Якупов. Трагедия полководцев 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Михайлик В. Р. «Український історичний журнал» та «Український історик»: обрії співробітництва 154

Мирський Р. Я. (Львів), Рабинович П. М. (Львів). Міжнародна наукова конференція «Голокост галицького єврейства — проблеми історії, політики, моралі» (до 50-річчя ліквідації Янівського концтабору у Львові) 155

Подольський А. Ю. Міжнародна наукова конференція «Справа Бейліса — погляд із сьогодення» 157

Новий погляд на проблему

А. А. Горський (Москва)

Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі

Питання про роль, яку відіграли скандинави-норманни (які називалися на Русі варягами) у складанні в IX—X ст. першої держави на східнослов'янських землях — Київської Русі, є предметом давньої дискусії, що часто виходила за суто наукові рамки. При цьому обговорювалися в основному питання, пов'язані з інтерпретацією конкретних історичних подій: чи була скандинавською за походженням княжа династія, що правила на Русі; чи мало місце «покликання» варягів на княжіння; чи піддавалися східні слов'яни завоюванню з боку норманнів; чи була скандинавська колонізація на східнослов'янських землях; які кількості та питома вага скандинавських археологічних матеріалів на Русі¹. Останнім часом намітився новий підхід до проблеми: вона почала розглядатися у площині двобічних русько-скандинавських зв'язків ранньосередньовічного періоду². В даній публікації робиться спроба порушити питання про роль норманнів у Київській Русі в порівняльно-історичному плані: 1) чи була яка-небудь специфіка в історичних процесах, що відбувалися на східнослов'янських землях, у порівнянні з іншими слов'янськими країнами, яку можна пов'язати з діяльністю норманнів? 2) чи спричинила участь варягів у становленні Київської Русі зміну темпів державотворення на східнослов'янських землях (знову-таки у порівнянні з іншими регіонами розселення слов'янства)?

У сфері соціально-економічних відносин віднайти специфічні явища, принесені скандинавами, не вдається через типологічну спорідненість шляхів генезису феодальних відносин у слов'ян і скандинавів і синхронність цього процесу в цих країнах. Для ранньосередньовічної Русі характерним є підкорення безпосередніх виробників державною владою в особі князів та їх дружин. Основною формою залежності були державні податки, насамперед поземельна — дань. Становлення системи державної експлуатації відноситься до IX—X ст. Індивідуальна (вотчинна) велика земельна власність виникає пізніше (з XI ст.) і відіграє другорядну роль³. У західнослов'янських країнах (Великій Моравії, Чехії, Польщі) у ранньому середньовіччі простежується такий само тип соціально-економічних відносин⁴. Панування державно-феодальних форм при пізньому (з XI ст.) розвитку індивідуальної великої земельної власності є характерним і для ранньосередньовічної Скандинавії⁵.

Формування територіально-політичної структури Давньоруської держави відбувалося шляхом підкорення київським князям протягом IX—X ст. східнослов'янських переддержавних спільностей — союзів племенних князівств⁶. На основі їх території створювалися «волості», якими керували вже представники київської княжої династії Рюріковичів⁷. Аналогічним чином формувалися території таких слов'янських

держав, як Велика Моравія (в основі — союз мораван, приєднувалися союзи племінних князівств віслян і полабських сербів, дрібніші утворення — племінні князівства в Чехії, Сілезії, Паннонії)⁸; Польща (в основі — союз гнезненських полян, приєдналися союзи племінних князівств віслян, лендзян, мазовшан, поморян, племінні князівства в Сілезії)⁹. Утворення скандинавських держав (Данії, Норвегії, Швеції) відбувалося також шляхом приведення під єдину владу (протягом IX—X ст.) кількох державних спільностей. І. П. Шаскольський звернув увагу на наявність у східних слов'ян спочатку двох центрів державотворення — південного (із столицею в Києві) і північного (земля ільменських словенів), що, на його думку, аналогічно ситуації у скандинавських державах, де простежуються подібні пари: у Швеції об'єднання з центрами в Упланді та Гьоталанді, Норвегії — у Вестфальді й в районі майбутнього Трондхейма, в Данії — на Ютландському півострові і землі Зеландія¹¹. Проте ця паралель не може бути визнана лише русько-слов'янською. Аналогічні явища спостерігалися і в ряді слов'янських країн: змагалися між собою як центри державотворення князівства Борни і Людвіти в Хорватії (початок IX ст.)¹², Мойміра і Прибіни в Моравії (перша третина IX ст.)¹³, чехів та лучан в Чехії (друга половина IX ст.)¹⁴, віслянсько-лендзянського об'єднання і гнезненських полян у Польщі (друга половина IX — середина X ст.)¹⁵. Отже, складання територіально-політичної структури в слов'янських і скандинавських державах було схожим (на Русі і в Скандинавії цей процес до того ж відбувався синхронно) і особливих русько-скандинавських паралелей, які можна було б пов'язати з норманським впливом на східнослов'янських землях, не простежується.

В процесі становлення міст — центрів політичної влади в скандинавських країнах часом серйозних зрушень були кінець X — перша половина XI ст., коли багато центрів попередньої епохи змінювалися на поселення, засновані королівською владою, чи зазнали істотних топографічних змін (переміщення центру поселення)¹⁶. Питання про те, як стояла ця справа на Русі, дискутується давно. На думку однієї групи дослідників, тут спостерігається континуїтет між старими «племінними» центрами і центрами політичної влади Київської держави¹⁷. Інші вважають, що при формуванні держави відбувалася зміна політичних центрів¹⁸. Сучасний стан археологічних даних з цієї проблеми дає можливість зробити висновок про справедливність другої точки зору. В кінці X — на початку XI ст., в період остаточної ліквідації самостійності східнослов'янських союзів племінних князівств і утворення нової політичної структури з волостями як складовими частинами єдиної держави¹⁹, припинила існування значна кількість укріплених поселень²⁰. З 19 міст, що були центрами волостей-князів на східнослов'янській території в період існування єдиної Київської держави (кінець X — поч. XII ст.), лише два — Київ (центр, з якого здійснювалося підкорення східнослов'янських союзів племінних князівств) і Чернігів — еволюціонували безпосередньо з центрів переддержавних спільностей. В усіх інших випадках мало місце створення нового центру після переходу території того чи іншого союзу племінних князівств під безпосередню владу київських князів. Очевидно, це було пов'язане із прагненням нейтралізувати сепаратизм місцевої знаті²¹. Аналогічний процес — заміна старих «племінних» центрів новими, що створювалися за ініціативою знаті держави, яка формувалася, відбувався під час утворення держав у Чехії й Польщі²². Таким чином, і в еволюції політичних центрів не знайдено норманського впливу, оскільки в скандинавських і слов'янських країнах вона була схожою, при цьому вирішальні зміни в Скандинавії та на Русі мали місце в один і той же період часу.

В процесі формування панівного класу в Скандинавії провідна роль належала дружинному елементу²³. Княжі дружини були осно-

вою панівного класу і в слов'янських країнах²⁴. Існування постійних дружин у слов'ян за візантійськими джерелами простежується вже з VI—VII ст.²⁵ (задовго до виходу на історичну арену скандинавських вікінгів). У період складання держав (IX—X ст.) вони відіграють провідну роль практично в усіх слов'янських народів²⁶. Таким чином, давня думка про привнесення інституту дружини норманнами не підтверджується. Інша справа — питання про питому вагу вихідців із Скандинавії в дружинах давньоруських князів.

Контингенти скандинавських вікінгів з'являлися на східнослов'янських землях з другої половини IX ст. (дружини Аскольда і Діра, Рюріка та Олега) до середини XI ст. (дружини Інгвара, конунга Харальда Сигурдссона). В період до середини X ст. вони після походів на Візантію (860, 907, 944 рр.), очевидно, направлялися київськими князями (в порядку виконання русько-візантійських договорів) на прикаспійські землі, вцілілі в цих далеких походах поверталися із здобиччю на батьківщину²⁷. З кінця X ст. варяги після цих походів часто уходили до Візантії, де служили імператорам²⁸. Тому можна вважати, що лише невеликий відсоток від первісного складу дружин вікінгів, що приходили на Русь, осідав там. Проте одна з таких дружин — Рюріка, пізніше очолена Олегом (яка прийшла у Східну Європу, за літописом, в 860-ті роки²⁹), не здійснювала дальних походів у Візантію і на Схід і, очевидно, осіла майже повністю (чому мало сприяти вокняжіння її проводиря в Києві — столиці Русі). Дружини вікінгів були чисельнішими за королівські дружини Скандинавії³⁰, а, отже, і їх слов'янських аналогів — княжих дружин; тому результатом такого осідання була висока питома вага дружинників скандинавського походження на службі в київського князя в кінці IX — першій половині X ст. Головним чином цим можна пояснити переважання скандинавських імен серед руських послів, що називаються в текстах договорів Олега та Ігоря з Візантією 911 і 944 рр. (відповідно, 80 і 68 %) ³¹. Це вже були варяги у другому — четвертому поколіннях³². У нарративних відомостях про давньоруську знать середини — кінця X ст. також зустрічаються (поряд із слов'янськими — Притич, Малк, Добриня, Блуд) скандинавські імена (Свенельд, Асмуд)³³.

Про політичну роль варягів у давньоруських дружинах свідчать і археологічні дані. Однак визначити за ними питому вагу норманнів у пануючій верстві Київської Русі досить важко. Скандинавські елементи зустрічаються переважно у похованнях кінця IX—X ст., що містять багатий інвентар, у тому числі зброю (так звані «дружинні поховання») ³⁴. Однак такі особливості поховального обряду, як багатство інвентаря і наявність зброї, здавна були характерними для германців (в тому числі скандинавів) і кочових народів, але зовсім не властиві слов'янам³⁵. Слов'янські поховання VI—VIII ст. у Східній та Центральній Європі практично безінвентарні (в них зустрічається лише кераміка)³⁶, хоча з писемних джерел відомо, що в той час у слов'ян були князі та знать (в тому числі дружинники). Існують багаті дружинні поховання VIII—IX ст. в Моравії та Хорватії³⁷, у слов'янських державах, що виникли поблизу території, де у другій половині VI—VIII ст. розташовувався Аварський каганат — об'єднання, створене кочовиками-аварами. Водночас у Польщі, що займала «серединне» положення в області ранньосередньовічного розселення слов'янства і не зазнавала історичного впливу ні з боку германців, ні з боку кочовиків, багатих поховань із зброєю практично не знайдено (хоча з писемних джерел відомо, що дружинна верства існувала і — в крайньому разі в X ст. — панувала у суспільстві)³⁸; єдиний могильник з багатими похованнями дружинників розкопано в Лютомерську (поблизу Лодзі), проте захорані там (у першій половині XI ст.) воїни були вихідцями з Русі, до того ж варязького походження³⁹. Очевидно, появу багатих поховань дружинників у слов'янських землях слід пов'язувати

з іноземним впливом, при цьому на Русі — із звичаями норманнів і, можливо, почасти (на півдні) кочовиків. Через це дуже важко за кількістю дружинних поховань з норманськими рисами визначити питому вагу вихідців із Скандинавії в давньоруській правлячій верстві. Серед схоронених в «дружинних похованнях» мають бути, по-перше, скандинави, для яких перебування на Русі було лише тимчасовою службою; по-друге, норманни, що осіли на Русі; по-третє, нащадки останніх; по-четверте, дружинники місцевого походження, що перейняли вказані особливості обряду. Якщо співвідношення цих категорій ще можна (з дуже великим ступенем гіпотетичності) визначити, то зовсім неможливо встановити кількість слов'янських дружинників, які не перейняли звичай багатих поховань із зброєю (хоча, мабуть, він був привабливий для дружинників місцевого походження, оскільки підкреслював привілейоване становище дружинної верстви у суспільстві), оскільки їхні поховання не виділяються серед рядових.

У цілому можна зробити висновок, що норманни, відіграючи значну роль у конкретних подіях, пов'язаних з формуванням Давньоруської держави (скандинавське походження правлячої династії, включення до давньоруського пануючого класу значного скандинавського елемента) не привнесли специфіки в процеси, що визначали розвиток східнослов'янського суспільства. Це було зумовлено збігом принципової сутності цих процесів у Скандинавії і в слов'ян та їх синхронністю в обох регіонах⁴⁰. Щодо впливу норманнів на темпи державотворення на східнослов'янських землях, то останнім часом стає загальним місцем теза, що вони прискорили цей процес, будучи великою військовою силою, до того ж надплеменною, не пов'язаною з місцевими традиціями⁴¹. Це положення здається логічним (хоча уявлення про східнослов'янське суспільство IX—X ст. як племінне, є помилковим⁴²), але так само логічно можна обґрунтувати й протилежну точку зору. Скажімо, припустити, що норманни внесли до політики київських князів орієнтацію на далекі походи (на Візантію та Схід), на захват воєнної здобичі, через що консервувався розвиток внутрішніх процесів. Так, протягом тривалого часу зберігалася внутрішня «автономія» ряду східнослов'янських союзів племінних князівств, які ще в IX ст. стали данниками київських князів (дреговичі, радимичі, кривичі) — вона була ліквідована лише в кінці X ст., тобто в епоху, коли можна припустити ослаблення варязького впливу (після загибелі майже всього війська Святослава в дальніх походах і відправлення Володимиром найнятого ним варязького загону в Візантію). Можна вважати, що орієнтація на воєнну здобич не сприяла і ранньому розвитку великого приватного володіння на Русі і т. п. Спробуємо тому відійти від уможливлених побудов і подивитися на темпи розвитку Київської Русі у порівнянні з іншими слов'янськими державами.

Раніше, ніж на Русі, склалися держави у Великій Моравії та Хорватії (перша половина IX ст.)⁴³ — у слов'ян, які контактували з більш розвинутими суспільствами — франкським та візантійським⁴⁴. Полабські й поморські слов'яни (які мали тісні зв'язки із скандинавами)⁴⁵ відстали у своєму розвитку (лише в ободритів у X—XI ст. формується держава)⁴⁶. Найбільш синхронно з Руссю розвивалися Чехія й Польща. Тут складання держав відбувалося у межах IX—X ст.; до кінця X ст. закінчилося підкорення князями, відповідно, чехів і гнзненських полян сусідніх слов'янських переддержавних спільностей і остаточно виникла нова, державна територіально-політична структура⁴⁷.

Отже, порівняння хронології формування держав на Русі та в інших слов'янських народів не дає можливості з впевненістю вважати, що участь норманського елемента в утворенні держави на східнослов'янських землях прискорила або уповільнила цей процес.

У цілому розгляд питання про роль норманнів на Русі крізь приз-

му зіставлення особливостей і темпів державотворення у східних слов'ян та в інших слов'янських землях приводить до висновку, що вихідці із Скандинавії, незважаючи на їх значну роль у «зовнішніх» проявах цього процесу, не мали помітного впливу на його принципові характерні риси і темпи розвитку.

¹ Істориографію див.: Шаскольський І. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.*—М.; Л., 1965; Шаскольський І. П. *Норманская проблема в советской историографии // Советская историография Киевской Руси.*—1978; Шаскольський І. П. *Антинорманизм и его судьбы // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии.*—Л., 1983; Ловмянський Х. *Русь и норманны.*—М., 1985; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Послесловие // Ловмянський Х. Русь и норманны; Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).*—Киев, 1990.

² Мельникова Е. А., Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. *Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья // История СССР, 1984, № 3; Лебедев Г. С. «Эпоха викингов» в Северной Европе.*—Л., 1985.—С. 185—265; Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. *Русь и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы.*—М., 1986.

³ Про соціально-економічні відносини на Русі під час раннього середньовіччя див.: Черепнин Л. В. *Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.*—М., 1972; Свердлов М. Б. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.*—Л., 1983; Горский А. А. *Древнерусская дружина.*—М., 1989.

⁴ Див.: Тржештик Д. *Средневропейская модель государства периода раннего средневековья // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.*—М., 1987; Флоря Б. Н. *Государственная собственность и централизованная эксплуатация в западнославянских странах в эпоху раннего феодализма // Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии: Проблемы феодальной государственной собственности и государственной эксплуатации (ранний и развитый феодализм).*—М., 1988.

⁵ Див.: Гуревич А. Я. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.*—М., 1967; Гуревич А. Я. *Формирование крестьянства в Скандинавских странах (IX—XIII вв.) // История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.*—М., 1985.—Т. 1; Ковалевский С. Д. *Образование классового общества и государства в Швеции.*—М., 1977; Сванидзе А. А. *К вопросу об этапах возникновения Шведского государства // Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе.*—М., 1985; Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 65—99.

⁶ Див.: Насонов А. Н. *«Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.*—М., 1951; Горский А. А. *Древнерусская дружина.*—С. 29—35.

⁷ Див.: Горский А. А. *Русь в конце X—начале XII в.: территориально-политическая структура («земли» и «волости») // Отечественная история.*—1992.—№ 4.

⁸ Див.: Раткош П. *Великая Моравия—территория и общество // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение.*—М., 1985. С. 81—89.

⁹ Łowmiański H. *Początki Polski.*—Warszawa, 1970.—Т. 4.—С. 445—493; Warszawa, 1973.—Т. 5.—С. 310—504.

¹⁰ Див.: Сванидзе А. А. *Указ. соч.*—С. 40—43, 52—53; Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 65—67, 96—98.

¹¹ Шаскольський І. П. *Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства) // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год.*—М., 1986.—С. 98—99.

¹² Див.: Акимова О. А. *Формирование хорватской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах: VI—XII вв.*—М., 1985.—С. 223—225.

¹³ Див.: Раткош П. *Указ. соч.*—С. 81—82.

¹⁴ Див.: Флоря Б. Н. *Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины // Формирование раннефеодальных славянских народностей.*—М., 1981.—С. 100—105.

¹⁵ Див.: Исaeвич Я. Д. *Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.*—М., 1982.—С. 147—153.

¹⁶ Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 118; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети раннегородских центров и становление государства: Древняя Русь и Скандинавия // История СССР.*—1896.—№ 5.—С. 76—77.

¹⁷ Хлебников Н. П. *Общество и государство в домонгольский период русской истории.*—СПб., 1871.—С. 17—21, Самоквасов Д. Я. *Древние города России.*—СПб., 1873.—С. 54, 126, 128, 143, 145, 153, 164; Барсов Н. П. *Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой летописи).*—Варшава, 1885.—

- С. 84—85; Ключевский В. О. Соч.— М., 1987.— Т. 1.— С. 200—201; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.— Киев, 1907.— Вып. 1.— С. 11, 21—22; Грушевский М. С. Історія України—Руси.— Київ, 1913.— Т. 1.— С. 361—364; Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— М.; Л., 1939.— С. 20—24; Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 8—9, 25, 50, 71—72; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 474; Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху Средневековья: к постановке вопроса // Русский город: историко-методологический сборник.— М., 1976.— С. 37, 40; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К пред истории древнерусского города // История СССР.— 1979.— № 4; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории.— Л., 1980.— С. 229—232; Седов В. В. Начало городов на Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 18—24.
- ¹⁸ Середонин В. М. Историческая география.— Пг., 1916.— С. 155—156; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства.— Л., 1945.— С. 144—145; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии.— Л., 1983; Котляр Н. Ф. Города и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории.— 1986.— № 12.— С. 83—84; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI—IX вв. н. э.— М., 1990.— С. 29—31, 40—44, 121—123. П. П. Толочко вважає, що князі феодальні міста змінювали, як правило, старі плеємні центри, але при цьому найдавніші східнослов'янські міста, що стали столицями феодальних князівств, формувалися на основі плеємних «градів» (Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— Киев.— 1989.— С. 20—34, 47, 53, 55, 60—70).
- ¹⁹ Див.: Горский А. А. О переходном периоде от доклассового общества к феодальному у восточных славян // Советская археология.— 1988.— № 2.— С. 124—127.
- ²⁰ Древняя Русь: Город, замок, село.— М., 1985.— С. 38—42.
- ²¹ Горский А. А. О переходном периоде...— С. 127—128; Горский А. А. От «плеємных» центров к центрам феодальных князівств // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии: XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений.— М., 1989.
- ²² Див.: Stěpánek M. Opevněná sídliště 8—12 století ve střední Evropě.— Прага, 1965; Флоря Б. Н. Формирование...— С. 108—111, 117—119; Королюк В. Д., Литаврин Г. Г. Заключение // Развитие этнического самосознания славяноких народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 260—261.
- ²³ Лебедев Г. С. Указ. соч. С. 68—99; Мельникова Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы.— М., 1992.
- ²⁴ Горский А. А. Древнерусская дружина; Флоря Б. Н. Государственная собственность...
- ²⁵ Иванова О. В. К вопросу о существовании у славян «дружины» в конце VI—VII вв. (по данным «Чудес св. Димитрия») // Этногенез, ранняя этническая история и культура славян.— М., 1985; Горский А. А. Древнерусская дружина.— С. 25—27, 34—35; Свод древнейших письменных известий о славянах.— М., 1991.— Т. I (I—VI вв.).— С. 234—236, 240.
- ²⁶ Добірку свідчень про дружину у різних слов'янських народів див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 4.— С. 164—192.
- ²⁷ Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 249—258.
- ²⁸ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе в XI—XII веках // Журнал Министерства народного просвещения. 1874—1875.— С. 171—178.
- ²⁹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 19—24.
- ³⁰ Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 14—22, 58—65, 68—71.
- ³¹ Валеєв Г. К. Антропонимия «Повести временных лет». Канд. дисс.— М., 1981.— С. 140—150.
- ³² Частина послів могла походити також з найманних варязьких дружин, яких Олег та Ігор залучали до походів на Візантію (ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 29, 45).
- ³³ Валеєв Г. К. Указ. соч.— С. 244, 259, 264, 275, 276.
- ³⁴ Про поховання дружинної знаті див.: Каргер М. К. Древний Киев.— М., 1958.— Т. 1.— С. 166—198; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 248—256.
- ³⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 58—59, 63—64; Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 12—22, 69—75; 214—218; Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 33—35, 38—44.
- ³⁶ Седов В. В. Происхождение...— С. 108, 116, 121, 126; Седов В. В. Восточные славяне.— С. 18—26.
- ³⁷ Див.: Vinski Z. Zu den Waffenfunden in Bereich des Alt-kroatischen Staates bis zum Jahre 1000 // Międzynarodowy Kongres archeologii slowianskiej, 1965.— Wrocław etc., 1970.— Т. 3.— С. 147—152; Belošević J. Materialna kultura Hrvata od VII do IX stolejeca.— Zagreb, 1980.— С. 98—104, 137—138; Пууткай А. Войско и вооружение в великоморавский период // Великая Моравия, ее историческое и культурное

значення.— М., 1985.— С. 148—151; Chropovsky B. Das Grossmährische Reich // Welt der Slawen. Geschichte. Gesellschaft. Kultur.— Leipzig etc., 1986.— S. 168—179.

³⁸ Надольский А. Археологические источники о начальных этапах польской государственности // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 236—237, 242.

³⁹ Nadołski A., Abramowicz A., Poklewski T. Smentarzysko z XI w.w. Lutomiersku.— Łódź, 1959; Яжджевский К. Элементы древнерусской культуры в Центральной Польше // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.

⁴⁰ Про синхронність процесів державотворення на Русі і у скандинавських країнах пор.: Шаскольский И. П. Возникновение государства...

⁴¹ Див., напр.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие // Ловмянский Х. Русь и норманны.— С. 238—239; Думин С. В., Турилов А. А. «Откуда есть пошла Русская земля» // История отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX—начала XX в.— М., 1991.— С. 27—28; Леонов С. В. Россия и Запад: вместо заключения // История Отечества: краткий очерк.— М., 1932.— Вып. 2.— С. 56. Теза про «створення» Давньоруської держави норманнами нині у дослідницьких працях практично не зустрічається (див.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие...; Нюлен Э. Эпоха викингов и раннее средневековье в Швеции // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 168).

⁴² Спільності, що склалися після слов'янського Розселення в VI—VIII ст. по Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, були вже не племенами, а утвореннями територіально-політичного характеру (Королюк В. Д., Литаврин Г. Г. Указ. соч.— С. 253; Горский А. А. О переходном периоде...— С. 120—123).

⁴³ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 4.— С. 299—358; Акимова О. А. Указ. соч.— С. 221—228.

⁴⁴ Особливий випадок — формування Болгарської держави, що відбувалося в рамках політичного союзу слов'янської та іноетнічної переддержавних спільностей.

⁴⁵ Херрман И. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 38—39, 42, 46; Херрман И. Ободриты, лютичи, руяне // Там же.— С. 346—355.

⁴⁶ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 5.— С. 280—290, 296—303.

⁴⁷ Там же.— Т. 4.— С. 394—444; Třeštík D. Počátky Přemysloviů.— Praha, 1981; Флорья Б. Н. Формирование...

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків

Шість років, що увійшли в наше буття як перебудова, не лише докорінно змінили хід вітчизняної історії, а й вплинули на розвиток все-світньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 р. підвели ризик під епохою, що замислювалася її творцями як переустрій суспільства на засадах соціалізму. Перебудова поступилася місцем національному самовизначенню республік, остаточному розпаду СРСР, радикальному зламу й заміні старих суспільних структур новими державними та політичними інститутами.

Гадаємо, сьогодні ні в кого не викликати заперечення очевидне: квітень 1985 року завдав могутнього удару, здавалося б, нездоланним догматизму і бюрократизму, відкрив шлюзи стримуваній доти суспільно-політичній енергії народу і збудив до життя усі верстви населення, хоч їхні сподівання на той час не виходили в цілому за елементарні вимоги підтримки необхідного життєвого рівня. Відчуття наступних перемир'я було лише суб'єктивним відображенням потреби суспільства в оновленні старих політичних і господарських структур, які не могли не тільки забезпечити його розвиток на загальносвітовому рівні, а й відповідати елементарним вимогам народу.

Завдяки масовому пробудженню людей до суспільно-політичного життя на політичному небосхилі, розірвавши замкнуте номенклатурне коло, з'явилися нові імена. І, що не менш важливо, постала реальна можливість оцінювати політиків не за посадовим становищем, а за рівнем інтелекту, професіоналізму, моральними якостями та загальною культурою. Окрім усього іншого, такий своєрідний науково-громадський контроль змушуватиме політиків рахуватися із суспільними настроями не лише у питаннях державного, а й особистого життя, своєчасно коригувати лінію поведінки.

До останнього часу, як відомо, на цю проблему було накладено суворе табу, яке й нині зумовлює комплекс її недоторканності. Що ми знаємо, окрім офіційних версій, наприклад, про Сталіна, Хрущова, Брежнєва, українських керівників? Нічого або майже нічого. Послугувалися легендами, чутками та домислами, тоді як у західних країнах це питання, у тому числі й проблема лідерства в СРСР та пострадянських республіках, є актуальним напрямом історичних і політологічних досліджень. Історію фактично було обезлюднено (а політології, як науки, взагалі не існувало). Вона зводилася до реєстрації подій та фактів, коментування документів і наукового обґрунтування вже прийнятих рішень без показу основної дійової особи, за винятком, зрозуміло, керівних діячів, які в той чи інший момент перебували при владі. І чим більше їх підносили за життя, тим сильніше таврували після смерті. Будь-який державний діяч нагадував колону на майдані. Доки вона стояла, ніхто не наважувався її зміряти. Та варто було їй впасти — міряли і так і сяк, як кому забажається. Це перетворило історію — одну з найбільш цікавих наук про людину — в кон'юнктурний прісний предмет, який, висвітлюючи єдино правильну лінію, своєю безальтернативністю почав викликати у людей відразу. Не випадково такий вибух інтересу спостерігався до публікацій перших пербудовних років на історичну тематику, в яких фігурували особи...

Отже, історія — це насамперед люди та їх вплив на хід історичних процесів. І сила цього впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту, від виховання та умов життя. Це особливо виявляється в періоди, коли відбуваються значні події, і політик має можливість внести в розвиток суспільства те, що відповідає його баченню світу.

По-різному характеризуються ті чи інші особистості дослідниками й тими, хто їх знав чи знає, був чи є до них близьким. Суб'єктивізм при цьому, як правило, дається взнаки. Його ступінь визначається політичною й суспільною ситуацією. На жаль, неупередженого сприйняття історії майже не буває. Це добре видно на прикладі оцінки політиків такого рівня, як М. Горбачов, Б. Єльцин чи Л. Кравчук. Кожний з них має як прихильників, так і непримирених опонентів. Перші переходять межу у їх звеличуванні, інші — звинувачують у найтяжчих гріхах. Щоб позбутися впливу суб'єктивізму, необхідно давати характеристику всього суспільства, його потреб, настроїв, а також стану суспільної свідомості.

Головна складність при цьому полягає у тому, щоб не вдатися до характеристики переважно історичного фону чи особистих якостей того чи іншого діяча, а зберегти пропорції між висвітленням суспільних процесів і показом впливу на них політиків. Варто наголосити, що у такій постановці досі проблема не лише не досліджувалася в українській історико-політологічній літературі, а й практично не ставилася. Виняток становить хіба що праця А. Камінського «На перехідному етапі»¹, в якій автор на основі матеріалів та спостережень, нагромаджених за час роботи керівником українського відділу Радіо Свобода, подає картину розвитку українського суспільства в другій половині 80-х років. Як зазначає у передмові до неї М. Прокоп, «це цінний ма-

теріал для майбутнього історика сучасної України, ...необхідний довідник для людей, які хочуть зберегти живий зв'язок з процесами в Україні»². 1992 року вченими Українського інституту проблем молоді видано інформаційно-методичний збірник з питань теорії й технології політичного лідерства³. Значно більше у цьому напрямі робиться в Росії, де вже опубліковано серію досліджень, присвячених як суспільно-політичному життю, так і державним діячам колишнього СРСР та Російської Федерації⁴. Особливо багато там видано мемуарної літератури, авторство якої належить відомим, переважно вже в минулому, діячам⁵. В Україні така література лише почала з'являтися, про що, зокрема, свідчать уривки з майбутніх книг І. Салія «Я повертаюсь...»⁶ та В. Врублевського «Володимир Щербицький: правда і вигадки»⁷. Автори даної публікації хочуть привернути увагу вчених та політиків до вивчення проблеми.

Розкриваючи названу тему, не можна обійти увагою феномен М. Горбачова — «цього, за словами головного редактора «Газети виборчої» А. Міхника (Польща), апаратника із Ставрополя, який мав намір зробити з Росії першу державу світу, а комуністичний режим — функціональнішим і людянішим, а замість цього зруйнував і комунізм, і радянську імперію»⁸. Маємо на увазі, що чекає на вивчення проблема під умовною назвою «Горбачов і Україна». Українські вчені й публіцисти взагалі ще не зосереджували своєї уваги на цій політичній фігурі, за винятком мемуарних публікацій «Утрачений шанс» В. Масола⁹ та «Два роки в Кремлі» Б. Олійника. Автор останньої у формі відкритого листа до М. Горбачова подає своє переосмислене бачення минулого процесу так званої «перебудови», аналізує майже задзеркальну за характером і наслідками роль колишнього генсека КПРС і экс-президента СРСР, що призвела до нинішнього кризового стану, та розмірковує про цілеспрямовані зарубіжні впливи на політику, яка здійснювалася його командою¹⁰. Праця викликала неоднозначну реакцію серед громадськості та в наукових колах. Останнім часом почали з'являтися поодинокі публіцистичні статті загального характеру¹¹. Окремі спроби вивчення проблеми простежуються в дослідженнях на сучасну тематику¹².

М. Горбачов добре усвідомлював значення України для СРСР; кожний успіх якої, писав він, «означає істотну додачу до загальнонародного багатства, зате й кожний збій у роботі особливо чутливий»¹³. Тому до останніх днів свого президентства він намагався будь-що утримати Україну в орбіті СРСР і пішов зі своєї посади, остаточно переконавшись, що Україна твердо стала на шлях незалежності. Це, зокрема, добре простежується у його книжці «Декабрь 91. Моя позиція». Ставши генсеком, він у червні 1985 р. прибув в Україну, засвідчивши тим, що «Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд, партія і усі радянські люди високо цінують той величезний внесок, який вносять комуністи, весь народ Української РСР у розвиток і зміцнення економічної та оборонної могутності нашої батьківщини»¹⁴. Після цього він бував тут неодноразово з візитами, не кажучи вже про відпочинки у Криму.

М. Горбачов, очевидно, не міг не рахуватися не тільки з тим, що республіка давала майже п'яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, більше третини сталі та прокату, значну частину продукції сільського господарства, а й з такою фігурою, як В. Щербицький. Він був першим секретарем ЦК Компартії України з 1972 р. і позиція його багато в чому визначала обстановку в республіці. Тоді як колеги з інших республік пішли з посад значно раніше, В. Щербицький ще чотири роки знаходився на капітанському мості України, мало того, ще й активно впливав на політику загальносоюзного керівництва, на рішення Горбачова та його прихильників. Хоча

після квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС «точні» дати його виходу на пенсію називалися десятками разів.

Цьому, на наш погляд, є свої пояснення. По-перше, В. Щербицький завоював міцні позиції у республіці, розставляючи на ключових посадах надійних і відданих йому людей та усуваючи тих, хто вважався висуванцем П. Шелеста. О. Ляшко з посади Голови Президії Верховної Ради України був переміщений на посаду Голови Ради Міністрів, котру обіймав понад п'ятнадцять років. На місце ж Голови Президії ВР у червні 1972 р. було призначено І. Грушецького — голову Комітету партійного контролю Компартії України. Після нього Президію очолювали відповідно О. Ватченко та В. Шевченко. До XXV з'їзду КПУ (1976 р.) В. Щербицький майже повністю змінив склад політбюро ЦК Компартії України. З 10 його членів, які були обрані на XXIV з'їзді (1971 р.), лишилося лише п'ятеро, з п'яти кандидатів у члени Політбюро — всього один (секретар ЦК Я. Погребняк). Те ж саме було пророблено на рівні міністерств та областей.

По-друге, Україна і після квітня 1985 р., з проголошенням нового курсу, лишалася стабільною республікою, краще від інших була забезпечена продуктами та товарами широкого вжитку. Особливістю соціально-політичної ситуації в Україні був значно нижчий порівняно, наприклад з Росією, рівень активності населення. Це пояснювалось насамперед традиційно вищим рівнем життя, меншою загалом люмпенізацією й стійкішими джерелами прибутків.

По-третє, В. Щербицький на відміну від керівників деяких інших республік, наприклад Середньої Азії, вів досить скромний спосіб життя, був, за свідченням тих, хто його близько знав, людиною високоморальною в особистому плані. Нарешті, не останнє значення мало й те, що у зв'язку зі смертю К. Черненка в березні 1985 р. В. Щербицький, перебуваючи на чолі делегації у США, негайно повернувся із Сан-Франциско і вчасно підтримав М. Горбачова, допомігши йому таким чином стати генеральним секретарем ЦК КПРС. Про це він, між іншим, сам сказав в інтерв'ю агентству Асошіейтед Прес¹⁵.

Необхідно брати до уваги й те, що КПУ традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік. Вона єдина мала власне політбюро, а також розвинуту систему добору й навчання кадрів. Обстановка в ній сильно впливала на КПРС в цілому і на розстановку сил у ЦК. Партійні керівники України нерідко нехтували престижними підвищеннями й переведеннями в центр, воліючи за краще залишатися на місці. Це насамперед було пов'язано з розвинутою системою привілеїв та наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що стимулювала просування по місцевій посадовій драбині.

В. Щербицький також не пристав на пропозицію перебраться до Москви. Ось як згадує про цей епізод Є. Чазов, який був одним з найбільш поінформованих у коридорах влади. Події, пов'язані з хворобою Л. Брежнева, почали набувати у 1975 р. політичного характеру. Вони широко обговорювалися не лише серед членів політбюро, а й серед членів ЦК. При зустрічі Андропов почав перелічувати членів політбюро, котрі за будь-яких умов підтримуватимуть Брежнева. Йому вдалося, що їх недостатньо. «Добре, було б, — зауважив він, — коли б до Москви переїхав з Києва Щербицький. Мені з ним незручно говорити, та й слушної нагоди немає. Не могли б ви поїхати до Києва для його консультації, тим більше, що у нього щось не в порядку з серцем, і одночасно поговорити, з посиланням на нас, деяких членів Політбюро, про можливість його переїзду до Москви. ...Після консультації я розповів йому про стан здоров'я Брежнева і виклав прохання його друзів про можливий переїзд до Москви. Щиро стривожений Щербицький відповів не одразу. І лише згодом сказав: «Я здогадувався про те, що ви розповіли. Але думаю, що Брежнев сильна люди-

на і вийде з цього стану. Мені його щиро жаль, але у цій політичній грі я брати участь не хочу»¹⁶.

Щоправда, є й інша версія. В 1975 р. у Л. Брежнєва визріло остаточне рішення про заміну О. Косигіна на посаді Голови Ради Міністрів СРСР. Вибір випав на В. Щербицького, про що він мав з ним таємну розмову і отримав його згоду. В. Щербицький розповів про це лише одній людині — другому секретареві ЦК КПУ Лутаку, оскільки планував рекомендувати його замість себе. Останній нібито не «втримав» інформацію і вона дійшла аж до Косигіна. Той зажадав від Брежнєва пояснень. Злякавшись, що Косигін може знайти підтримку у деяких впливових членів політбюро, Брежнєв зателефонував при ньому Щербицькому. Вичитав його за безпідставні «плітки» і наказав розібратися й покарати винних. 30 січня 1976 р. пленум ЦК КПУ одностайно увільнив Лутака і відіслав його секретарювати до Черкаського обкому партії¹⁷. Однак ця версія офіційно поки що не підтверджена. Більше того, її фактично спростовує В. Врублевський, якому В. Щербицький одного разу розповів, що особисто від Л. Брежнєва дістав запрошення на посаду голови союзного уряду. Однак він «у тактовній формі, але однозначно відмовився» з огляду на те, що «цей розхитаний віз (економіку країни.— Авт.) вже не вивезти, та й не бажав брати участі у «московських іграх»¹⁸.

Непохитність керівної еліти в Україні дала підстави для поширення думки про те, що вона є заповідником застою. І справді, хоч з проголошенням курсу на перебудову люди тут почали дивитися на багато речей зовсім іншими очима, бачити те, чого раніше не помічали, й сумніватися в тому, що донедавна вважалося само собою зрозумілим, що з'явився особливий попит на особистості і реальний шанс кожному відчутти себе по-справжньому «свідомим історичним діячем», для України певний час (майже протягом трьох років) було характерним переважання виконавчого «синдрому», а основним збуджувальним мотивом до дії служила команда згори. Це створювало перепони на шляху до звільнення свідомості від старих уявлень про «вождів» та «гвинтиків», «вождів» і «маси» в історії.

Україна неухильно виконувала «маневри» центру по здійсненню перебудови*. Спочатку це була спроба прискорення розвитку існуючої системи без зміни її соціально-політичної першооснови, лише за рахунок приведення у дію механізму науково-технічної революції, активізації трудових колективів на основі відповідного закону, вирішення соціальних проблем шляхом кампанії по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом тощо. Остання акція заслуговує на особливу увагу. Розуміючи всю абсурдність її реалізації, керівництво республіки слухняно вживало заходів і старанно контролювало їх виконання. Лише протягом 1985 р. й 1986 р. це питання чотири рази розглядалося в ЦК КПУ. Наприклад, у постанові секретаріату від 19 лютого 1986 р. зазначається, що за червень—грудень 1985 р. кількість магазинів, що реалізували спиртні напої, зменшилася на 45%. Було вилучено 418 тис. самогонних апаратів, виявлено й притягнуто до відповідальності 1,1 млн. порушників антиалкогольного законодавства, у тому числі 12,6 тис. членів й кандидатів у члени партії**. Як наслідок, до небачених масштабів зростає спекуляція спиртним, кількість наркоманів збільшилася з 1982 р. по 1989 р. у 4,2 раза, бюджет України втратив протягом 1986—1989 рр. 10 млрд. карбованців¹⁹.

При всьому цьому незмінним залишався принцип «кадри вирішують все». Відбувалася інтенсивна заміна людей на посадах, але спочатку це не зачіпало вищої керівної ланки. Так, якщо у 1985 р. з різних причин було змінено 925 працівників номенклатури ЦК (11,4%), то в 1986 р.— 931 (12,3%). І вперше було вказано на те, що 55 працівників звільнені за невиконання своїх обов'язків, а 22 — як

такі, що скомпрометували себе. Наступний рік вже позначився переміщеннями у вищому ешелоні влади України. Зокрема, за «серйозні недоліки в роботі» з посади першого секретаря Львівського обкому партії було увільнено В. Добрика. Його місце посів секретар ЦК Я. Погребняк. Секретарем ЦК став С. Гуренко, який доти працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Згодом секретарем ЦК було обрано Ю. Єльченка. У липні 1987 р. сесія Верховної Ради звільнила О. Ляшка від обов'язків Голови Ради Міністрів у зв'язку з виходом на пенсію і призначила на цю посаду В. Масола.

Суспільно-політичне життя в республіці на старті перебудови фактично не відзначалося дискусіями навколо генеральної лінії партії. Йшлося лише про те, як краще досягти її цілей. Передова частина суспільства виявила готовність включитися у колективний пошук шляхів і методів вирішення поставлених завдань. Більше того, ця готовність виступала в якості суспільно-необхідної потреби. Це засвідчив, зокрема, IX з'їзд письменників України (червень 1986 р.). Його спрямованість добре передав у своєму виступі на заключному засіданні О. Гончар. «Промова члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, привітання з'їздові письменників Центрального Комітету Комуністичної партії України,— сказав, зокрема, він,— стали своєрідним камертоном роботи з'їзду, а вся його робота проходила під знаком XXVII з'їзду партії, який дав нам, тут не раз говорилося, урок правди, відвертості, урок совісті»²⁰. У промові ж В. Щербицького на з'їзді у звичній манері звучали настанови письменникам. «...Перш за все,— наголошував він,— ретельно звірити свою діяльність із суттю і духом Політичної доповіді ЦК, рішень з'їзду, визначити, як сказав В. Маяковський, місце поета в робочому строю»²¹.

Дисонансом прозвучали на з'їзді хіба що розмірковування І. Драча про те, що «ми не навчилися говорити досить відверто про правду, як ми жили і як ми живемо»²². В цьому ж руслі можна розглядати і порушену О. Гончарем проблему мови, яка, за його словами, «...після всіх царських заборон у загравах Жовтня здобула собі право на життя, засвідчивши справжню гуманістичну сутність ленінського вчення...»²³. При всій обтічності і дипломатичності формулювань на з'їзді вкотре було поставлено питання про її захист і розвиток, що на деякий час стимулювало громадську активність творчої інтелігенції.

Поряд з цим почала викристалізовуватися й інша сфера їх інтересів — реабілітація репресованих і незаслужено забутих імен діячів культури. Після XXVII з'їзду КПРС, а потім і святкування 70-річчя Жовтневої революції, на яких до незвичного відверто було сказано про деякі сторінки вітчизняної історії, з'явилася можливість для об'єктивного аналізу подій далекого й ближчого минулого, «розшифрувати» цілу низку «білих плям» для відтворення справжньої історії, яку, за влучним висловом Ю. Мушкетика, так «шпарко підрубували деякі лісозаготовачі від ідеології, науки та літератури»²⁴. З проголошенням курсу на гласність гостріше почали обговорюватися національні проблеми, такі трагічні сторінки, як, зокрема, колективізація та голод 1932—1933 рр., репресії 30—40-х років, а також період застою. Особливого звучання набувала тема катастрофи на Чорнобильській АЕС та її наслідків.

Все це, по-перше, активізувало не лише діяльність творчої інтелігенції, а й пробудило до суспільно-політичного життя широкі верстви населення і, по-друге, сприяло появі людей, які, пройшовши школу у самодіяльних формуваннях, почали заявляти про себе голосніше й невдовзі виступили на політичній арені як політики. У доповідній записці до ЦК КПУ «Про самодіяльні громадські об'єднання та заходи по недопущенню негативних виявів у їх діяльності» від 27 липня 1987 р. зазначалося, що вже тоді їх налічувалося в республіці близько

20 тис. Щоправда, при цьому вказувалося на спроби проникнення до них «екстремістських елементів», які намагалися «протиставити самодіяльні об'єднання державним органам і громадським організаціям, вивести їх з-під будь-якого контролю» і використати як «прикриття для політичних спекуляцій, для пошуку виходу на масову аудиторію».

Загалом же громадська ініціатива до середини 1988 р. майже не виходила за межі офіційної політики. Більше того, вона значною мірою йшла у розвиток рішень ЦК Компартії України або ж «підштотувала» його до прийняття рішень, що відповідали настроям у суспільстві, зокрема, щодо заміни секретарів трьох найбільших обкомів, які своєю діяльністю викликали зневагу і обурення у регіонах. У січні 1988 р. відбувся пленум ЦК КПУ, який розглянув звіт політбюро про керівництво перебудовою. У доповіді В. Щербицького вперше були розкритиковані усі члени політбюро, секретарі та завідувачі відділами ЦК, члени уряду та Президії Верховної Ради. «Критикував» він і себе за те, що не зумів «повною мірою добитись, щоб кожен член Політбюро, відділ ЦК швидше зживали застарілі, малоефективні форми роботи і відповідали за стан справ на дорученій ділянці без знижок на об'єктивні труднощі»²⁵.

На пленумі повідомили, що після ХХVII з'їзду змінилося 1912 працівників, затверджуваних ЦК, у тому числі 110 таких, що не справилися з роботою. Наголошувалося на серйозних змінах у верхньому ешелоні управління: крім Голови Ради Міністрів, змінилися 5 його заступників, 7 міністрів, 6 голів держкомітетів²⁶.

Однак кадрові перестановки, що відбувалися переважно у номенклатурних колах, як і законодавче запровадження виборності господарських керівників усіх рівнів — від майстрів до генеральних директорів об'єднань, не сприяли появі нових яскравих особистостей, істотно не вплинули на командно-адміністративну систему. В економіці наростали кризові явища. Гасло «більше соціалізму» замінилося іншим — «більше демократії». В оточенні М. Горбачова сталися значні зміни. На роль головного ідеолога тепер уже політичних реформ впевнено просувався О. Яковлев. Обґрунтовувалася доцільність запровадження альтернативних виборів до Рад усіх рівнів, було висунуто завдання переходу владних повноважень від партії до Рад. Ці реформи в середині 1988 р. схвалила ХІХ партконференція. Ідея загальнолюдських демократичних цінностей витіснила жорсткий класовий підхід до політичної демократії. Для реформаторів від КПРС це був надзвичайно сміливий крок.

Теоретична еволюція перебудови доповнилася практичними заходами. Після ХІХ партконференції були прийняті закони, які відкрили можливість альтернативних політичних виборів. При всій їх обмеженості вони створили легальну основу для утворення народних фронтів та інших політичних організацій, які вже навесні 1989 р. заявили про свої претензії на владу. Набирали сили різні форми прямої демократії і, насамперед, масові народні мітинги.

У листопаді 1988 р. партійні збори київських літераторів доручили новообраному парткому сформувати групу сприяння перебудові. Згодом вона дала Україні багатьох відомих політиків — І. Драча, Д. Павличка, В. Яворівського, Б. Олійника, П. Мовчана. З Руху вийшли керівники й активісти сучасних політичних партій та інших громадських об'єднань. Тому на історії його створення слід спинитися докладніше. До того ж, вона розкриває ставлення до нього тогочасного керівництва республіки.

Виступаючи 8 грудня 1988 р. на пленумі СПУ з повідомленням про заснування групи, яка «повинна стати ініціатором народного руху за перебудову», І. Драч заявив, що «вона, ця ідея, була продиктована насамперед ідеєю Чорнобиля» і «що єдина альтернатива тим атомним станціям — це народний рух України». Присутній на цьому засіданні

Л. Кравчук зайняв обережну позицію. «Щодо ставлення творчих спілок до народних рухів,— сказав, зокрема, він,— тут позиція абсолютно ясна: підтримувати народну ініціативу, все, що сприяє перебудові»²⁷.

Аргументи І. Драча невдовзі розвинув О. Гончар. «Найголовніше нині для нас,— наголосив Олесь Терентійович,— екологія і мова, бо йдеться, зокрема, про дітей України, її майбутнє... На ділі дбати про суверенітет України, щоб завжди почувалась вона вільною серед вільних, рівною серед рівних у єдиній сім'ї радянських республік і народів»²⁸.

Отже, початкові задуми Руху лежали в руслі перебудовного курсу і були хіба що реакцією на неадекватне реагування компартії й уряду республіки на загострення соціально-економічних, а згодом і політичних проблем. Визнаючи необхідність їх розв'язання, партійні й державні керівники дедалі частіше виступали переважно в ролі статистів розвитку суспільно-політичних процесів. Вони відставали від життя, а суспільство тим часом дедалі більше політизувалося, на політичну арену виходили нові політичні сили і політики.

Ідея заснування Руху викликала різко негативну реакцію з боку В. Щербиського, що й визначило ставлення до неї властей. На жовтневому (1988 р.) пленумі ЦК КПУ стверджувалося, що «деякі товариші, в тому числі з літературного і навкололітературного середовища, прикриваючись лозунгами перебудови, більше дбають про особисті амбіції, ніж про конструктивне вирішення проблем»²⁹. У свою чергу, це, по-перше, відіграло роль своєрідної реклами для майбутньої організації, оскільки ще не було будь-яких її документів, і привернуло до неї увагу справді опозиційних формувань, а, по-друге, призвело до протистояння між частиною інтелігенції й ЦК Компартії України.

Після настійних рекомендацій ініціативній групі не оприлюднювати проект програми «ми,— згадує Л. Кравчук,— все ж пішли на публікацію, але запропонували авторам проекту внести ряд принципових поправок. Весь день просиділи над проектом Ю. Мушкетик, Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, В. Дончик і В. Брюховецький, і наступного дня (16 лютого.— Авт.) він був надрукований у газеті «Літературна Україна»³⁰. Однак майже одразу в засобах масової інформації розпочалася скоординована його критика. Своєрідним сигналом до неї послужила стаття «Револьюційна перебудова — кровна справа народу» за підписом трьох віце-президентів, головного вченого секретаря президії АН УРСР та директорів двох наукових інститутів, яку надрукували майже всі газети.

Щоб захистити себе і свою «дитину», ініціативна група скористалася приїздом до Києва М. Горбачова. 24 лютого через Р. Горбачову була влаштована зустріч його з відомими літераторами. Письменники запевнили М. Горбачова в своїй підтримці курсу партії на оновлення всіх сфер життя радянського суспільства.

Та все ж пресинг дещо похитнув єдність у таборі рухівців. Це показав «круглий стіл», який організував ідеологічний відділ ЦК КПУ 24 березня для обговорення концепції розвитку української національної культури. Відкриваючи його, завідуючий відділом Л. Кравчук повідомив присутніх, що реакція людей вказує на відсутність всенародної підтримки проекту програми та ідей створення організації, і застеріг, що до неї можуть увійти люди й цілі об'єднання з будь-якими поглядами, настроями, позиціями та платформами. Д. Павличко почав схилитися до того, що, можливо, обговорюваний проект «слід покласти в основу якогось нового більш конкретного документа, який міг би посунути нас вперед». Ю. Щербак, підкресливши свою безпартійність, прямо заявив, що всяка претензія на двопартійність чи багатопартійність не в нашій політичній традиції. Лише І. Драч стояв на своєму, доводячи, що «спроба по творенню Народного руху рухається», що

«ініціатори Руху не відступлять». Така позиція, повідомляло РАТАУ, «викликала подив у присутніх»³¹.

У червні 1989 р. з ініціативи Л. Кравчука відбулося засідання зчолованої ним же комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного й інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин. Спираючись на думки експертів, вона дійшла висновку: державний прапор Української РСР увібрив у себе барви, історично та територіально притаманні українським землям. Червоний колір, зірка, серп і молот символізують боротьбу пролетаріату за своє соціальне визволення, союз робітничого класу і селянства, перемогу Великому Жовтню, який докорінно змінив долю українського народу. Червоному стягові протистояли жовто-блакитні прапори та тризуб як символи боротьби за інтереси буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних верств. Зараз певні групи та окремі особи хотіли б нав'язати народу України буржуазно-націоналістичну символіку.

Комісія рекомендувала забезпечувати «проведення всіх громадсько-політичних, культурно-освітніх заходів виключно під державними прапорами і гербами Української РСР, СРСР, їх супроводження державними гімнами Української РСР та СРСР. Не допускати використання на цих заходах прапорів та символів, під якими антинародні сили вели боротьбу проти трудящих»³².

Завдяки таким маневрам керівництву Компартії України вдалося на цьому етапі втримати ситуацію під контролем, більше того, навіть внести розкол у ряди майбутньої опозиції. Так, від ініціативної групи рухівців відійшов авторитетний Б. Олійник, різко виступив проти неї письменник В. Дрозд. І. Драч та В. Дончик не змогли «пробитися» в народні депутати СРСР.

У той же час у ході виборів до союзного парламенту Компартія України одержала «сигнал» про зростання антикомпартиїстських настроїв у суспільстві, хоч загалом 87,8% вперше обраних народними депутатами СРСР від України становили комуністи — більше, ніж їх було у складі попередньої Верховної Ради Союзу РСР³³. Серед кандидатів у депутати, які не дістали необхідної кількості голосів, опинилися секретар ЦК КПУ, перші секретарі чотирьох обкомів і Київського міського комітету партії, голова Київського міськвиконкому, а також ряд відомих господарських керівників.

Цей та інші фактори, зокрема, весняно-літні страйки шахтарів, що свідчили про невдоволення погіршенням соціально-економічної ситуації, нагнітання психологічного тиску з боку новостворюваних громадсько-політичних організацій на офіційні структури та дедалі більше відставання останніх від розвитку подій, радикалізували настрої фундаторів НРУ, очевидно, остаточно утвердивши їх у прагненні довести справу до кінця. До того ж, у цей час навіть для недосвідчених у політиці стало очевидним: відставка В. Щербинського як головного опонента є справою часу.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову (8—10 вересня 1989 р.) знаменував собою початок фактичного об'єднання двох суспільно-політичних течій з різним на той період ставленням до державних та політичних інститутів: власне прихильників Руху і більш радикальних, опозиційних сил, що їх в основному уособлювала УГС (Українська Гельсінкська спілка офіційно заявила про себе 7 липня 1988 р. у Львові як правонаступниця Української громадської групи сприяння виконанню хельсінкських угод, створеної 9 листопада 1976 р. До її керівних органів входили В. Чорновіл, М. і Б. Горині, В. Барладяну, О. Шевченко, М. Горбаль. Очоловав УГС Л. Лук'яненко. На початок 1990 р. в ній налічувалося 2300 членів). Перші — представники переважно творчої і наукової інтелігенції старшого покоління, часто значного соціального статусу, які знаходили можливість поєднувати своє «я» з правилами, що диктувала

система, і які позитивно відгукнулися на «новий курс» Горбачова. Їх віра в «соціалізм з людським обличчям» і досить помітне місце, яке вони посідали в суспільстві, зумовлювали те, що вони вважали за краще діяти у межах існуючої системи. Це були переважно ідеологи, і для них перехід від одного способу мислення до іншого виявився не складним. Використовуючи свої зв'язки з радіо, телебаченням та пресою, вони формували громадську думку. Надто швидко з цього про шарку виділилася група популярних ораторів. Їм судилося відіграти особливу роль у збудженні суспільства, оскільки кожний виступ того чи іншого з них був на той час подією громадського життя. Друга група — дисиденти, політв'язні та інші відверті політичні противники існуючого ладу. Вони не були обтяжені співробітництвом із системою, відстоювали свої погляди безкомпромісно, питання порушували більш послідовно і жорстко. Вони першими почали апелювати безпосередньо до мас.

Демократів перебудовної доби і дисидентів значно більше розмежовували морально-психологічні бар'єри, ніж погляди і гасла. І все це згодом далось взнаки. Але тоді ця, друга група, як нам уявляється, добре знаючи свої організаційні можливості, ставила за мету, по-перше, використати Рух як «прикриття» для проведення власної політики; по-друге, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці. Цим можна пояснити компромісний характер першої програми Руху, відредагованої в ЦК КПУ, оскільки його «батьки-фундатори» не могли так швидко зректися задекларованих зобов'язань. Враховувалося й те, що більшість делегатів, а серед них було чимало й комуністів (серед 1109 делегатів налічувалося 228 членів КПРС і 24 члени ВЛКСМ³⁴), все-таки орієнтувалися на запропонований проект програми. Свою справу «зробив» і виступ на з'їзді Л. Кравчука, незважаючи на те, що «майже кожний випад проти партійних і державних органів,— як повідомляло РАТАУ,— викликав ейфорію залу»³⁵.

УГС, яка разом з Товариством української мови стала основою НРУ, багато в чому визначала його діяльність. Як стверджував В. Чорновіл, у спілці «зібралась еліта». Ми, наголосив він, «поки тримаємось разом», що дає «можливість направляти порівняно невеликій кількості людей національно-демократичний рух на Україні»³⁶. Це фактично визнав й І. Драч в одному з інтерв'ю. «Письменники побалакають й підуть до своїх справ,— сказав, зокрема, він,— а ці люди (члени УГС.— Авт.) займаються політикою всерйоз, часто виступають, займають жорстку позицію і у цьому розумінні небезпечні для керівництва». Щоправда, він вказав при цьому на істотні розбіжності між ними: «Попович, Яворівський, Павличко, інші комуністи стоять за незалежну суверенну Україну, але в межах союзної федерації (так записано й у програмі «Руху»). УГС — за відокремлення України від Радянського Союзу»³⁷.

Отже, осінь 1989 р. знаменувала вихід на політичну арену організованої опозиції і початок етапу конкуренції між нею і владою.

28 вересня 1989 р. пленум ЦК КПУ за участю М. Горбачова увільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України В. Щербицького у зв'язку з його заявою про вихід на пенсію, висловивши йому вдячність за плідотворну роботу на чолі республіканської партійної організації упродовж сімнадцяти з половиною років. М. Горбачов повідомив, що В. Щербицький через вік і погіршення стану здоров'я ще в лютому 89-го сам заговорив про відпочинок і написав заяву про відставку.

Про В. Щербицького як людину й політика протягом кількох останніх років написано немало. Із сказаного у часи масового «прозріння» вимальовується одіозна постать запроданця, українофоба і зловмисника. Окреслити грані його політичного портрета спробував

Д. Табачник³⁸. Однак публікація його має яскраво виражений емоційний і водночас викривальний характер. Це й зрозуміло, враховуючи час, у який вона написана.

То ж нині, коли пристрасті дещо вляглися, необхідно всебічно і об'єктивно дослідити роль і місце В. Щербицького в житті українського суспільства. На наш погляд, наближену до об'єктивної оцінку їм дав В. Масол, відзначивши, що той немало зробив для розвитку України, зміцнення її економічного і науково-технічного потенціалу. Водночас на прикладі цієї неординарної особистості наочно видно негативні наслідки тривалого перебування керівника на високій посаді, особливо якщо він опинився при цьому поза контролем і критикою, а в руках його зосереджувалася практично необмежена влада. В останні роки життя Щербицького дедалі більш виявлялися властиві йому надмірна обережність, несприйняття найменших заперечень, слабкість до возвеличування, примхливість. Всілякі підлабузники, «вірні йому люди» намагалися використати це для влаштування особистих справ, поліпшення власного благополуччя³⁹.

Ведучи мову про цю політичну фігуру, просто неможливо обійти проблему «Щербицький і Чорнобиль», яка виявилася своєрідним каталізатором суспільно-політичних процесів в Україні. «Є підстави вважати, — наголошує О. Грабович, — що ця жахлива подія була одним з найважливіших чинників, який остаточно штовхнув народ на боротьбу за незалежність України»⁴⁰. На чорнобильській біді одні люди зробили політичну кар'єру, а інші, відповідно, втратили її. Так, політичний вирок сам собі підписав Ю. Єльченко — на той час перший секретар Київського міськкому партії. Коли на загальних зборах комуністів університету 28 квітня 1986 р. до нього звернувся із запитанням «Що трапилось на АЕС?», він роздратовано кинув: «Знайшли, мовляв, проблему. Ми ось мізкуємо — продавати горілку першого травня чи ні. Ось це — проблема». Щоправда, В. Щербицький зумів вивести його з-під «удару», забравши до ЦК секретарем, де він агонізував як політик. Цікава деталь: М. Горбачов відвідав райони України, що постраждали від катастрофи, лише через три роки після неї, а Білорусії — аж через п'ять років.

Чи не найбільшим злочином В. Щербицького після звинувачень його в погромах української культури та в русифікаторській політиці вважається приховування наслідків катастрофи, влаштування з цією метою першотравневої демонстрації в 1986 р. На відкритті міжнародного семінару «Єврочорнобиль» у 1989 р. О. Гончар поставив далеко не риторичні запитання: «Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштувати «показушні» весілля, фальшиві гуляння, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали — зобов'язані були знати! — весь трагізм ситуації?!»⁴¹.

В. Врублевський, який з травня 1972 р. і до останнього дня перебування В. Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України був його помічником, не стверджуючи, що його патрон не винен, все ж намагається пояснити це рядом обставин. По-перше, ніхто, у тому числі й вчені, вважає він, не знав, що таке «бєри» і які дози шкідливі. Звісно, перший секретар одержував повну інформацію, але оцінити масштаби катастрофи, її вплив на людський організм він був не в змозі, тим більше, що довіряв академіку Ільїну й начальнику Гідромету Ізраєлю. По-друге, йому доповідали, що до 30-го квітня на Київ «...радіація практично не йшла. Все пішло на Білорусію». І тільки після 30-го квітня вітер змінив напрямок. Результати замірів стали відомі тільки вночі. Про демонстрацію ж уже було оголошено, а скасувати рішення самостійно, без дозволу Москви, не могли. Встигли лише дати вказівку вивести мінімальну кількість людей⁴².

Екс-помічник впевнений, що якби Володимир Васильович знав справжній стан речей, він би прийняв особисте рішення, не оглядаючись ні на політбюро, ні на ЦК КПРС. Однак слідством, підставою для якого послужили матеріали Тимчасової комісії Верховної Ради України по рєсєлдуванню комплексу подій, пов'язаних з катастрофою на ЧАЕС, встановлено, що вищі посадові особи країни та рєспублїки знали в перші днї після аварїї і згодом володіли необхідною об'єктивною інформацією, проте необхідних заходів для захисту населення не вжили. Одразу ж після аварїї почалося свідоме й цїлеспрямоване викривлення даних про її масштаби та наслідки. Правда приховувалася й суворо засекречувалася. «Таким чином, вина Щєрбицького, Ляшка, Шевченко і Романенка в зловживаннї владою і службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, доведена»,— констатується у слідчих документах⁴³.

Останнї листи В. Щєрбицького до ЦК КПРС свідчать про те, що він усвідомив, хоч й із запізненням, всю небезпеку атомних електростанцій для України, а тому висловився за припинення будівництва Чигиринської та перепрофїлювання Кримської АЕС, проти розміщення в рєспублїці нових атомних станцій та нарощування потужностей діючих.

Чернобиль — особиста трагедія В. Щєрбицького. Він мїг би стати національним героєм, якби в той час зайняв незалежну від центру позицію. На жаль, будучи породженням свого часу й системи, з лєщат якої рїдко кому вдавалося вирватись, піднятися до цього він просто не зміг.

Після квітня 1986 р., як свідчить В. Врублевський, здоров'я Щєрбицького рїзко погіршилося. Він почав хворїти, став невеселим, замкнутим, мабуть, відчуваючи величезну провину і перед народом, і перед власним сумлінням. «І я впевнений,— твердить Врублевський,— що В. Щєрбицький пішов із життя свідомо»⁴⁴. Це сталося перед початком роботи дванадцятї сесїї Верховної Ради УРСР ХІ скликання (16—17 лютого 1990 р.). Ми звертаємо на це увагу тому, що під час рєєстрацїї депутатів у Щєрбицького планувалося взяти інтерв'ю, в якому він мав спростувати чутки, нїбито вивіз сїм'ю до Швейцарїї, захопивши величезнї багатства й перевївши їх у закордоннї банки тощо. Виступаючи з повїдомленням про смерть В. Щєрбицького, тодїшнїй Голова Верховної Ради П. Костюк сказав: «Від нас пішов комунїст, справжнїй патріот, интернаціоналіст, який все своє життя, весь свїй талант і енергію, творчї сили віддав справї партїї, справї свого народу. Володимир Васильович здобув глибоку повагу і авторитет в рєспублїці чуйністю, душевним переживанням за справу, простотою, доступністю і великою партійною відповідальністю»⁴⁵. Було дотримане вїдоме християнське правило: про мертвого казати або добре або нїчого.

На змїну В. Щєрбицькому компартія не зумїла та й не могла за їснуючої кадрової полїтики висунути авторитетних смїливих лїдерів, а життя вже вимагало від них вїповідного рївня підготовки та здатності до практичних дїй. Не став ним і В. Івашко, обраний першим секретарем ЦК Компартїї України 28 серпня 1989 р. І не тїльки тому, що перебував на цїй посадї менш як 8 мїсяцїв (до 23 червня 1990 р.), а Головою Верховної Ради України — всього 35 днїв (обраний 4 червня 1990 р.). На полїтичному небосхилї В. Івашко з'явився досить несподївано. За освітою гїрничий інженер, він 15 рокїв працював у вузах Харкова, захистив кандидатську дисертацію з економїки, став доцентом. Наступнї його майже п'ятнадцять рокїв пов'язанї з партійною роботою: завїдує віддїлом науки і учбових закладїв Харківського обкому КПУ, а згодом — секретар з ідеологїчних питань. З 1986 р. розпочинається його стрїмкий злет по щаблях партійної кар'єри. Лютий 1986 р.— квітень 1987 р.— секретар ЦК КПУ, квітень — грудень

1988 р.— перший секретар Дніпропетровського обкому партії; грудень 1988 р.— вересень 1989 р.— другий і, нарешті, перший секретар ЦК Компартії України. Мабуть, має рацію В. Карпенко, вказуючи на «невідомий сценарій» такого злету⁴⁶. Можна лише додати, що, судячи з усього, автори його перебували на найвищих посадах в Кремлі.

«Конкурував» з В. Івашком у виборах на альтернативній основі С. Гуренко. Для посвячених це означало, що він висувається на другого секретаря. Так воно і сталося. 18 жовтня 1989 р. пленум ЦК Компартії України обрав його на цю посаду. Тоді ж секретарем ЦК і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України став Л. Кравчук. Якщо перший проклав собі дорогу у велику політику через господарську діяльність, виявивши організаційні здібності і жорсткий прагматизм, то останній — як опонент Руху. В республіці краще знали завідуючого ідеологічним відділом ЦК, ніж самих членів політбюро.

Проте ті, хто в той період зблизька спостерігав за Л. Кравчуком, мали можливість бачити зародження своєрідного феномена: життя людини ніби розпадалося на офіційне й неофіційне. В офіційному житті вона — чіткий виконавець державної волі, ідеологічно запрограмований автомат. В неофіційному — живе власною позицією, власним розумінням суспільно-політичних процесів. Виникло щось на зразок роздвоєння особистості. Подвійна мораль, подвійний стандарт поведінки стають для неї звичним явищем. Однак коли цей розлад досягає критичної відмітки, неофіційне мислення перетворюється в офіційне.

Новому керівництву ЦК Компартії України випало працювати в незвичних умовах, коли на зміну ідейній монополії з'їздівських рішень прийшло політичне багатоголосся. Якщо доти енергія перемін у суспільстві майже повністю йшла згори і партійні пленуми залишалися найважливішими віхами, за якими можна було судити про те, що в ньому відбувається, а вектори розвитку влади і громадської думки збігалися, то з кінця 1989 р. ініціатива поступово переходила до опозиції. Так, у записці до політбюро ЦК КПУ, підписаній, зокрема, Ю. Єльченком та Л. Кравчуком, ще 24 червня 1989 р. визнавалося, що «екстремістським, антисоціалістичним елементам у багатьох випадках вдається перехопити ініціативу у партійних, радянських органів, брати верх у постановці та обговоренні питань, що зачіпають корінні інтереси людей».

Кожний пленум ЦК ставав приводом для висунення опозицією нових вимог. У відповідь влада змушена була поглиблювати реформи. Проте половинчасті й нерішучі дії майже завжди не відповідали очікуванням, а тому у більшості випадків сприймалися як поступка громадським настроям. Саме так, наприклад, були сприйняті постанови лютого (1990 р.) пленуму ЦК КПУ про розробку проекту Закону «Про економічну самостійність України» та розгляд його у Верховній Раді УРСР ноґого скликання, резолюція березневого (1990 р.) пленуму ЦК «Про політичний і економічний суверенітет України». Тим часом їх можна назвати предтечею Декларації про державний суверенітет України.

Розпочалася боротьба за співчуття мас. Першим її виявом став неочікуваний і різкий сплеск популізму. Висувалися найпростіші й найдоступніші лозунги. Рух та його союзники вимагали реформ. Тепер вже від них йшла енергія перемін. Влада глухо оборонялася, намагалася стримати руйнування старих структур. Противники стали по різні сторони поки що умовних барикад.

Опозиція ефективно використовувала мітинги й демонстрації. Слід зазначити, що потреба висловити своє невдоволення, подати свої пропозиції чи зауваження в тих умовах була в кожного мислячого громадянина. Мітинги і демонстрації, гасла й транспаранти стали ледь не основним знаряддям нових громадсько-політичних формувань на етапі їх становлення. Це, по-перше, було ближче їх засновни-

кам. «Месіанський характер, що звучить у виступах значної частини керівників Руху,—свідчив їх колега Ю. Покальчук,—відчуття власної причетності до творення історії надягає на його діячів і проводирів машкару апостолів»⁴⁷. По-друге, це було необхідним у передвиборній кампанії до Верховної та місцевих Рад народних депутатів республіки.

Новий закон про вибори відкрив зелене світло протистоянню, що фактично вже склалося. Гуртування опозиційних організацій навколо Руху привело до утворення демократичного блоку, який об'єднав понад 40 різних формувань. Це забезпечило значній частині висунутих від нього кандидатів депутатські мандати, зокрема понад 100—народних депутатів України. В західному регіоні демблок фактично прийшов до влади, завоювавши переважну більшість у місцевих Радах. Тобто з'явилася реальна можливість використати у своїх цілях власну зброю держави—інститути влади.

Склад Верховної Ради України оновився на 90 відсотків, що формально засвідчило прихід у політику нового покоління людей. Не вдаючись до аналізу складу депутатського корпусу, зауважимо, що традиційно це питання розглядають за схемою Центральної виборчої комісії. Вона ж дає обмежену інформацію для роздумів. З неї, наприклад, не можна одержати вичерпну відповідь на запитання: чому саме ці люди потрапили до вищого законодавчого органу? Якщо не опуститися до прямолінійного тлумачення про диктат компартійних структур, на наш погляд, Верховну Раду в 1990 р. багато в чому сформував період «критичної несамовитості» суспільства. Частина ж депутатів була обрана завдяки своєму посадовому становищу та інерції людей, які звикли підкорятися владі, боятися її.

Загалом же депутатів у сесійному залі в перші дні можна було поділити на дві категорії—відомих і невідомих. Відомі—В. Івашко, С. Гуренко, В. Масол, Л. Кравчук, І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський. Невідомі—Л. Горохівський, О. Шевченко, Л. Лук'яненко, І. Калинець, М. Горинь, С. Хмара, Б. Ребрик, Б. Горинь, В. Чорновіл, Г. Алтунян. Всі десятеро—колишні політ'язні. Від самого початку у ВР вже налічувалося близько 45 депутатських груп за територіальними ознаками, професійними інтересами і деякою мірою—за політичними поглядами. Для порівняння: в італійському парламенті діє 15 фракцій, у французькому—всього 5, в Іспанії—6, ФРН—4, у США—2⁴⁸.

Вибори й початок роботи сесії Верховної Ради показали, що поляризація та розмежування сил в основному завершилися, кінцеві цілі визначилися, розпочалася боротьба за владу. Це наочно довели вибори керівництва Верховної Ради. Комуністи без ускладнення провели В. Івашка на посаду Голови, а представники опозиції використали цей момент, щоб викласти свої погляди всій Україні. З 12 кандидатур на цю посаду 10 репрезентував демблок⁴⁹.

«Каменем спотикання» стали вибори заступників Голови. В. Івашко погодився, щоб пропорційно до кількісного складу в парламентських і урядових структурах був представлений демблок, але навідріз відмовився віддати посаду першого заступника Голови Верховної Ради академіку І. Юхновському, на чому наполягала опозиція. У відповідь народний депутат Я. Зайко виступив із заявою, у якій вперше офіційно йшлося про перехід демократичного блоку до конструктивної парламентської опозиції, яка організаційно оформилася у вигляді Народної Ради для вироблення власних рішень і законопроектів, у тому числі альтернативних. «Вважаємо неприпустимою,—наголошувалося в ній,—для депутатів Верховної Ради від демократичного блоку будь-яку участь у керівництві вище рівня постійних комісій і в Уряді, бо це створювало б ілюзії щодо консолідації з силами застою і робило б нас відповідальними за їх дії»⁵⁰.

В. Івашко вніс пропозицію обрати першим заступником Голови Верховної Ради одного з трьох кандидатів у такій послідовності — І. Плющ (голова Київського облвиконкому), М. Хоменко (секретар Президії Верховної Ради УРСР), В. Дурдинець (перший заступник МВС УРСР). Для людей, знайомих з апаратними правилами, вона означала, що ставку зроблено на І. Плюща. Це визнає й він сам: «...Коли почалося обговорення, пройшла «орієнтовка», як тоді казали. І тому більшість депутатських груп назвали моє прізвище»⁵¹.

Що ж схилило шальки терезів на його користь? Принаймні, два фактори. Він п'ять років був заступником Голови Верховної Ради попереднього скликання. І тому мав певний досвід, хоч тоді це була швидше почесна посада. Крім того, головуючи на сесії нинішньої Верховної Ради до сформування її керівних органів, вміло проводив офіційну лінію, за що неодноразово звинувачувався представниками демблоку в постійному й свідомому волюнтаризмі та порушенні регламенту. Останнє, мабуть, і відіграло вирішальну роль. До «демократичного» Івашка мала бути «приставлена» жорстка й вольова особа, щоб приборкати опозицію.

Виступаючи від імені демблоку, Л. Танюк привернув увагу народних депутатів до того, що навіть «Правда України» визнає, що І. Плющ веде сесію «не завжди грамотно з юридичної точки зору» і наголосив: «...Нам хотілося б бачити на посаді першого заступника Голови людину вищої культури. Депутат же Плющ постійно шокував Україну покаліченою мовою, всіма отими «первими мікрофонами», «січас», «хвямилі не помню» і т. п.». Л. Танюк закликав не голосувати за І. Плюща ще й тому, що він, як голова Київського облвиконкому, дозволив «хвижацьке винищення заповідної зони в Кончі-Заспі»⁵².

Перемогу І. Плющ здобув, але досить хистку, з перевагою лише у сім голосів (за нього проголосували 232 депутати, тоді як треба було мати 226 голосів — половину всього складу депутатів + один голос), до того ж, у результаті повторного голосування, незважаючи на його заяву, що він поділяє висловлені І. Юхновським принципи, на яких будується демократичний блок: суверенітет, багатопартійність і різні форми власності. Попри це він не лише не завоював голосів опозиції, а й втратив їх серед частини народних депутатів — комуністів.

Шлях І. Плюща нагору був звичайним для апаратника середньої ланки. Народився він 11 вересня 1941 р. в містечку Борзна Чернігівської області у селянській сім'ї. Зазнав повоєнних злигоднів. «Галіфе, яке лишилося в батька ще з війни, — згадує Іван Степанович, — він змушений був, аби прогудувати нас, виміняти на Західній Україні на борошно»⁵³. Балотуючись на посаду першого заступника Голови ВР, він так охарактеризував свій трудовий шлях у передвиборній промові: «Навчався до 1959 року. У 1959 році переїхав у Київську область, де і по сьогодні працюю. З 31 року трудової діяльності 15 — у Барішівському й Березанському районах. 13 років — у місті Києві, два роки — у місті Москві. За ці 30 років, які я пробув у Київській області, я пройшов шлях від бригадира до керуючого трестом, від інструктора обкому до завідуючого відділом обкому партії, від заступника голови облвиконкому до голови обласної Ради. За ці 30 років у 1962 році вступив до лав КППС і сьогодні перебуваю в партії. За ці 30 років я працював у трьох господарствах — тресті, обкомі і облвиконкомі»⁵⁴.

На обрання заступником Голови також було внесено три кандидатури: І. Юхновський, О. Ємець та В. Гриньов. Оскільки перші два кандидати, виконуючи рішення Народної Ради, відмовилися балотуватися, лишився В. Гриньов, який, до речі, був одним з кандидатів на посаду Голови Верховної Ради. Хоча він і входив до демблоку, проте не підкорився «партійній» дисципліні, мотивуючи це необхідністю «усім політичним формуванням і силам брати активну участь у кон-

структивній діяльності»⁵⁵. 237 народних депутатів віддали за нього свої голоси. В. Гриньов став фактично першим політиком такого високого рівня, який не належав до номенклатурного кола.

У ході виборів керівництва українського парламенту політичні сили в ньому набули організаційних обрисів. З одного боку — опозиційна меншість, з іншого — депутатська більшість. Хто ж увійшов до опозиційної структури Народної Ради? Це — 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області і міста Києва.

На автономних засадах до Народної Ради увійшла група комуністів — «Демократична платформа в КПУ»⁵⁶. Нагадаємо, що, за даними Центрвиборкому, серед народних депутатів УРСР після виборів було всього 68 безпартійних, решта — комуністи. Очолив Народну Раду І. Юхновський.

З цього моменту розпочався новий етап парламентської боротьби, позначений існуванням організованої опозиції. Це викликало появу протилежної організаційної структури — депутатської більшості, лідером якої став секретар Комісії ВР з питань агропромислового комплексу О. Мороз. В. Івашко визнав опозицію й висловив готовність співпрацювати з нею. Під час консультацій керівництва Верховної Ради і Народної Ради головами семи з 23 постійних комісій було вирішено обрати представників опозиції. При цьому досягли домовленості, що більшість не блокуватиме кандидатури опозиції, а опозиція навзаєм — кандидатури більшості. Ця домовленість, можна сказати, виконувалася⁵⁷.

Народні депутати стали тим ядром, навколо якого концентрувалася політична активність. Оскільки Рух остаточно перейшов в опозицію до системи, поділ на демократів та дисидентів тимчасово втратив своє значення. Причому перші дедалі більше дистанціювали від влади, почали поривати з офіційними структурами. Другі ж, навпаки, посилили свій вплив. Вони вже постійно присутні в засобах масової інформації, мають репутацію безкомпромісних політичних бійців. Однак їм все ще потрібні відомі імена, люди — символи, котрі можуть зібрати довкола себе людей.

У практичну площину перейшло й питання про вихід України з СРСР та усунення компартії від влади. Керівництво Руху остаточно обрало нову політичну лінію, яка була оформлена на його других Всеукраїнських зборах (25—28 жовтня 1990 р.). На них завершилася трансформація Руху в антикомуністичну організацію. Коротшою стала й назва організації — Народний рух України.

На цьому етапі демократичний рух, згуртований національною ідеєю та загальним неприйняттям комуністичної влади, у структурному відношенні був єдиним. Його строкатість не мала принципового значення. Ідеологічні розбіжності між його лідерами незначні. Вони — прибічники однієї ідеї, хоч кожен висловлює її тими словами, які йому видаються найкращими. Головне ж полягає в тому, що вони однаково ставляться до влади: вони до неї — в опозиції, а тому намагаються спертися в своїй боротьбі на суспільство.

Водночас збори показали, що політичну арену поступово, але незворотно відвоювують «старі» політики, яких підтримує нова генерація. Разом вони дедалі більше тиснуть на «провідників» інтелігенції, намагаються відсунути їх на другий план як недосить радикальних і демократичних. Перед останніми постає дилема: поступитися політичною доріжкою або продовжувати рухатися в обраному напрямку. Вибирається друге. Промовистий факт, який, до речі, майже не відомий широкому загалу: значною мірою лише завдяки напористості Д. Павличка головою Руху на других зборах було переобрано І. Драча, хоча більшість їх учасників наполягала на кандидатурі М. Гориня. Один з делегатів відреагував на це реплікою: при такому тиску головою можна було б обрати й першого секретаря ЦК КПУ.

Втрата Компартією України монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, прискорила наростання в ній кризових явищ. Все це врешті-решт наближувало її розпад. Вже у постанові політбюро про склад республіканської парторганізації та підсумки прийому до партії за 1985 р. йшлося про зростання питомої ваги пенсіонерів у її складі з 12,7 до 14,3%, про зменшення в її складі студентів та аспірантів. У 1988 р. було зафіксовано зменшення кількості комуністів — робітників (на 10,4 тис.). На травневому (1988 р.) пленумі ЦК КПУ В. Щербицький визнав, що така тенденція означає зниження партійного впливу в робітничому класі. «А це вже питання великої політики,— наголосив він.— Не менш тривожать випадки виходу з партії. У 1988 році партійні квитки здали 1862 чоловіки, першому кварталі 1989 року — 1299»⁵⁸. За 9 місяців 1989 р. про своє небажання перебувати в партії заявили вже 6,2 тис. чол.⁵⁹ На першому етапі XXVIII з'їзду КПУ (червень 1990 р.) відзначалося, що за п'ять місяців поточного року її ряди покинули понад 28 тис. чол. «Такого великого виходу,— відзначалося на ньому,— ми не знали в історії нашої партії»⁶⁰.

Ще в серпні 1989 р. на нараді з приводу суспільно-політичної обстановки в республіці В. Щербицький констатував, що партія опинилася під вогнем критики головним чином через відставання багатьох партійних комітетів та організацій від процесів, які відбуваються в суспільстві, і вказав на реальну загрозу ослаблення її провідної ролі у перебудові⁶¹. В лютому наступного року така перспектива, за оцінкою В. Івашка, набула ще небезпечнішого характеру. «Сьогодні,— зазначив, зокрема, він,— вже мова йде про долю самої партії, майбутнє республіки та і всієї країни. Очевидна вже тенденція до розширення у партійних рядах, розрив між парткомами і рядовими комітетами»⁶². На продовження думки першого секретаря Л. Кравчук на XXVIII з'їзді КПУ стверджував: «Аналізуючи ситуацію в республіці, ми дійшли висновку, що небезпека для зниження авторитету Компартії України сьогодні загрожує не зовні, а зсередини її»⁶³.

Малося на увазі, що після проголошення самостійності КП Литви відцентрові процеси набули поширення і в республіканській партійній організації. Пропозиції щодо проголошення незалежності КПУ висувала і опозиція. Так, у зверненні групи рухівських активістів «До членів Руху та до всіх громадян України» з приводу перетворення НРУ на політичну партію, зокрема, зазначалося: «На даному етапі ми хотіли б бачити Комуністичну партію України окремою лівою партією під демократичним прапором, партією, не керованою з Москви»⁶⁴. На це секретаріат ЦК Компартії України відреагував заявою: ті члени партії, які підписали документи до «Літературної України» (йшлося про опубліковані в номері «Звернення до селян, робітників та інтелігенції України» і проект Статуту української селянсько-демократичної партії.— Авт.), самі поставили себе поза КПРС⁶⁵. Таким чином, останній «місток», який з'єднував частину представників опозиції та керівництво КПУ, було зруйновано.

Рух прихильників демплатформи в Компартії України, що офіційно заявив про себе 10—11 лютого 1990 р. на регіональній зустрічі у Харкові представників партійних клубів, і, нарешті, публікація газетою «Радянська Україна» (3 червня 1990 р.) проекту «Об'єднаної демократичної платформи до XXVIII з'їзду КПРС (Демократична платформа Компартії України)» ствердили очевидне: партія вже не є єдиною в ідейному плані, а отже, неминучі й організаційні розмежування. Щоб утримати розвиток суспільно-політичної ситуації під своїм контролем, керівництво Компартії України насамперед провело кампанію по заміні кадрів. У тих незвичних умовах, які вимагали від політиків нових якостей лідерів, це був правильний крок. Посада автоматично вже не забезпечувала авторитет. Його необхідно було завойовувати. Лише із січня по квітень 1990 р. в республіці залишили по-

сади одинадцять перших секретарів обкомів партії з 25-ти. Проте знову ж таки заміни відбувалися переважно за рахунок перетасовування «номенклатурної колоди».

Позиція партійного й державного керівництва республіки поступово еволюціонувала в бік дедалі більшого врахування національного фактора. Згідно з програмними принципами, оприлюдненими на початку квітня 1990 р., проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС⁶⁶. Про його спроби (хоч із значним запізненням порівняно з багатьма іншими республіками) вступити в боротьбу за «національну ідею» свідчить позиція офіційних лідерів у питанні про досягнення економічної автономії, підтримка концепцій створення власної кредитно-фінансової системи, свободи зовнішньоторговельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки.

Цей новий курс виявився зрозумілим далеко не всім з 3-х мільйонів українських комуністів, більша частина з яких була зосереджена на сході та півдні республіки. Національні аспекти нової лінії ЦК не влаштовували парторганізації східних областей, що виявилось, зокрема, в посиленні сепаратизму, відродженні планів створення автономної Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та Новоросії. В західних областях, де більшість партійних організацій діяла з 1939 р. і виконувала роль політичного контролю, новий курс київського партійного керівництва також підривав основи їх життєдіяльності. Постає питання про збереження організаційної єдності Комуністичної партії України.

Окремо слід сказати про спроби офіційних структур відбити натиск опозиції, які втім дедалі більше нагадували намагання виправдатися. Тон у цій справі задавав Л. Кравчук. Він активно полемізував з фундаторами Руху та новим керівництвом Рад західних областей щодо політики, яку вони почали впроваджувати, відстоював і роз'яснював заяві політбюро з приводу розвитку суспільно-політичних процесів у західному регіоні, демонтажу пам'ятників В. І. Леніну тощо. Звітуючи на XXVIII з'їзді, секретар ЦК з ідеології, зокрема, наголошував: «...За останні півтора року я особисто більш як 40 разів виступав в центральних і республіканських газетах і журналах, майже 13 годин знаходився в прямому телевізійному ефірі. Не всі виступи були однозначними. Були й такі, які б я, може, і не хотів, щоб вони були. Але я мав за головне: йти до людей, постійно спілкуватися з ними... Я стою і стоятиму на принциповій позиції: за партію, за зміцнення єдності цієї партії, за її майбутнє»⁶⁷. Тому, на наш погляд, цілком закономірним було обрання Л. Кравчука на організаційному післяз'їздовському пленумі 23 червня членом політбюро і другим секретарем ЦК Компартії України.

Обрання В. Івашка головою парламенту вивело на першу посаду в Компартії України С. Гуренка.

В. Івашко, очевидно, швидко збагнув, що й «ноша» Голови Верховної Ради йому не під силу. Можливо, над ним тяжіла «тінь» В. Щербицького. Він виявився провінціалом у великій політиці. До того ж, відчув, напевне, що його перші кроки на цій посаді не збігаються з поглядами соратників по партії. Це, між іншим, підтверджує його фраза із заключного слова на XXVIII з'їзді КПУ: «Останнім часом мене критикують, ніби я «віддаю» посади не тим, кому слід. Прошу вас зрозуміти реалії життя, з якими не можна не рахуватися»⁶⁸. Тому, скориставшись запрошенням М. Горбачова стати заступником Генерального секретаря КПРС, він покинув Україну.

Цьому передували такі події. 28 червня Верховна Рада розпочала розглядати питання про державний суверенітет Української РСР. 2 липня в Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, на який відбула група народних депутатів, у тому числі й В. Івашко. 5 липня В. Чор-

новіл виголосив заяву Народної Ради з цього приводу, яка містила пропозиції: негайно відкликати всіх депутатів ВР УРСР — делегатів з'їзду КПРС для участі в роботі Верховної Ради України; у разі ігнорування цієї вимоги поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховною Радою⁶⁹. У відповідь С. Гуренко і Л. Кравчук від імені народних депутатів — делегатів з'їзду надіслали на сесію листа. «...Ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, — вказували вони в ньому, не погоджуючись з твердженням Народної Ради⁷⁰. Проте частина делегатів усе ж виїхала до Києва.

Драматичні колізії виникли навколо особи В. Івашка. Як Голова Верховної Ради він був зобов'язаний бути у Києві під час обговорення такого важливого документа, як Декларація, а як делегат з'їзду і голова Редакційної комісії не міг залишити Кремлівського палацу. Голосування про відкликання делегатів неприємно вразило його: за відкликання висловилися понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів. Це був перший випадок, коли опозиційна меншість і депутатська більшість виступили спільно. 11 липня І. Плющ зачитав заяву, в якій В. Івашко оголошував про свою відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР з 9 липня 1990 р.⁷¹ Підкреслимо: заява була написана 9 липня, але виголошена 11-го, тобто у той день, коли В. Івашко балотувався на посаду заступника генсека. В цьому контексті вона звучала не зовсім щиро, посяла сумніви: чого в ній більше — справжнього болю чи пози, переживань за долю України чи власної образи, політичного маневру чи трагедійності ситуації.

Більшість людей сприйняла цей сенсаційний вчинок негативно. Опозиція торжествувала, оскільки дістала всі підстави сказати: ми попереджали, що не слід обирати на цю високу посаду партійного функціонера, і мали рацію. Комуністи, що голосували за В. Івашка, розгублено знизували плечима: наша віра розтоптана, під партією підкладена ще одна міна, це — політичне капітулянтство. Компартія України зазнала першого удару від її лідерів.

Після тріумфального прийняття Декларації про державний суверенітет України 18 липня сесія задовольнила просьбу В. Івашка про відставку та приступила до виборів Голови. Було названо 27 кандидатів. Цього разу парламентська більшість повторила хід опозиції, коли першого разу цілий ряд її кандидатів використав трибуну для пропаганди своїх політичних поглядів. Хоча було зрозуміло, що реальний кандидат від неї один — Л. Кравчук. С. Гуренко не міг і не хотів балотуватися, зважаючи на політичну та морально-психологічну ситуацію, створену діями В. Івашка.

Головна боротьба проходила між Л. Кравчуком та лідером опозиції І. Юхновським. У першому турі виборів за Л. Кравчука віддали свої голоси 224 депутати, а за І. Юхновського — 140. Ректор Вінницького політехнічного інституту Б. Мокін зібрав 19 голосів, решта претендентів — ще менше. І. Юхновський несподівано зняв свою кандидатуру і на друге місце вийшов Б. Мокін. Після повторного голосування, набравши 239 голосів (звідси, до речі, й пішла назва «група 239»), Головою Верховної Ради став Л. Кравчук. Від імені Народної Ради з цього приводу із заявою виступив Д. Павличко. В ній наголошувалося, що Народна Рада не брала участі в другому турі виборів і «знімає із себе відповідальність за дії новообраного Голови Верховної Ради УРСР»⁷².

Так завершилася в Україні діяльність В. Івашка й розпочалася «ера» Л. Кравчука. Перший так і не з'явився на трибуні Верховної Ради. Перебуваючи у Києві, він дав лише інтерв'ю Українському телебаченню, де спробував виправдати свій крок, але його слова звучали непереконливо. На думку його наступника, «така посада, яку займав Володимир Антонович, така висока політична вага його в Україні зму-

сила б його, роблячи таку дію або думаючи про такий поступок, подумати і про форму цього поступку, і про характер, і про те, щоб по-радитись з Верховною Радою»⁷³.

До посади Голови Верховної Ради Л. Кравчук йшов 56 років. Сільський хлопчина з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала у колгоспі, він зумів закінчити кооперативний технікум, Київський університет та Академію суспільних наук у Москві і став не лише економістом з вченим ступенем кандидата наук, а й пройшов шлях від рядового працівника райкому до другого секретаря ЦК КПУ. Фактично весь його трудовий стаж пов'язаний з партійною роботою. Звідси й недовіра до нового Голови, суть якої сформулював тоді народний депутат О. Ємець: «Думаю, що з Леонідом Макаровичем нам було б важко разом піти у розвідку,— наголосив він,— оскільки в нас занадто різне бачення ситуації. Боюсь, що в розвідці ми б весь час один одного підводили. Бо одні й ті ж речі мають для нас різні кольори»⁷⁴. На відміну від Б. Єльцина, також відомого партійного діяча, який пішов усупереч кремлівським правилам і взяв на себе ризик порвати із системою й зробити другу політичну кар'єру почавши на руїнах першої, Л. Кравчук до останнього тримався за КПУ і в КПУ.

У своєму виступі одразу ж після обрання главою парламенту Л. Кравчук наголосив, що сприймає політичні перетворення, які відбуваються, крізь призму загальнодемократичного процесу і наголосив на необхідності розглянути питання і про Декрет про владу, і про Союзний договір. «На основі великих принципів демократизму, Радянської влади і соціалістичного вибору,— стверджував він,— ми мусимо робити всі кроки навколо цих принципів»⁷⁵.

Зіткнувшись з неприйняттям його опозицією, що могло посилити протистояння в парламенті і за його стінами, новий Голова закликав до злагоди, наголошуючи, що «час конфронтацій завершився і почався час конструктивної роботи»⁷⁶. Однак уже на початку вересня він відмовився від цієї ідеї. На запитання, чому це сталося, під час однієї з прес-конференцій Леонід Макарович відповів, що тепер, коли утвердилися різні групи, партії, вона стала нереальною. «Я за консолідацію українського народу, за вихід з кризи, за будівництво нової суверенної держави,— сказав, зокрема, він.— Щодо консолідації у самій Верховній Раді, то це — ілюзія. Потрібні розумні компроміси»⁷⁷.

Спробою такого компромісу було відправлення у відставку Голови Ради Міністрів України В. Масола, що була однією з вимог голодуючих студентів восени 1990 р. Таким кроком Л. Кравчук розраховував «перекрити» інші їхні вимоги, у тому числі його власної відставки, і вгамувати пристрасті, що набували некерованого й непрогнозованого характеру.

Те, що Голова Верховної Ради так швидко «здасть» Голову Ради Міністрів, для В. Масола було несподіванкою. Адже напередодні увечері він виступив по телебаченню з роз'ясненням своєї позиції, проте вранці на сесії Л. Кравчук заявив народним депутатам, що В. Масол іде у відставку. Сам В. Масол дає таке пояснення своєму звільненню: «Моя політична й громадська позиція не влаштовувала сили, які рвалися до влади й діяли за принципом «чим гірше (для народу), тим краще (для них)». Фактично я був головною перешкодою на шляху реалізації їхніх планів, спрямованих на руйнування планової економіки й зміну суспільно-політичного ладу. Не одержав я підтримки й там, де, здавалося б, мав одержати в першу чергу. Стало зрозуміло, що нормальної обстановки для роботи не буде. Флюгером у політиці я ніколи не був, тому інакше вчинити не міг»⁷⁸.

За поданням Л. Кравчука Верховна Рада спинила свій вибір на В. Фокіні, який 14 листопада став на чолі уряду. Їхні біографії багато в чому схожі, хоч В. Фокін порівняно зі своїм попередником

справляв враження людини дещо неординарнішої і незалежнішої. Доречно нагадати, що вперше на посаду Голови Ради Міністрів В. Фокін балотувався в червні 1990 р. і був підтриманий Народною Радою. Однак тоді за нього проголосувало всього 208 депутатів і значною мірою тому, що його підтримувала опозиція, а депутатська більшість орієнтувалася на В. Масола⁷⁹. Згодом представники Народної Ради відіграють вирішальну роль у відставці В. Фокіна з посади Прем'єр-міністра, звинувативши його в розвалі економіки та корупції.

(Далі буде)

¹ Див.: Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні.— Мюнхен, 1990.

² Там же.— С. V.

³ Див.: Вопросы политического лидерства: Информационно-методический сборник.— Киев, 1992.

⁴ Див., напр.: Горюн А. Борис Ельцин— свет и тени.— Ч. 1—2.— Свердловск, 1991; Власов Ю. Кто правит бал.— М., 1993; Кургинян С. Седьмой сценарий. Часть первая: До путча. Часть вторая: После путча. Часть третья: Перед выбором.— М., 1992; Соловьев В., Клепикова Е. Михаил Горбачев: путь наверх.— М., 1990; Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле — от Андропова до Горбачева.— М., 1991; Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин.— М., 1992; Степанков В., Лисов Е. Кремлевский заговор. Версия следствия.— М., 1992; Хроника путча: Час за часом.— М., 1991; Черная ночь над Белым домом.— М., 1991.

⁵ Див., напр.: Горбачев М. Декабрь 91: Моя позиция.— М., 1992; Горбачева Р. Я надеюсь...— М., 1991; Ельцин Б. Исповедь на заданную тему.— М., 1990; Лигачев Е. К. Загадка Горбачева.— Новосибирск, 1992; Лукьянов А. Певорот мнимый и настоящий.— М., 1993; Тулеев А. Долгое эхо путча: Как жить дальше?— М., 1992; Стерлигов А. Опальный генерал свидетельствует: Канцелярия предательства.— М., 1992; Шеварднадзе Э. Мой выбор.— М., 1991; Яковлев А. Н. Предисловие. Обвал. Последствия.— М., 1992.

⁶ Уривки з книги див.: Киевские ведомости.—1993.—9, 17 окт.

⁷ Уривки з книги див.: Киевские ведомости.—1993.—23 окт.

⁸ Михник А. Три генетические ошибки // Новое время.—1992.— № 1.— С. 6.

⁹ Масол В. Утраченный шанс.— К., 1992.

¹⁰ Див.: Олійник Б. Два роки в Кремлі.— К., 1992.

¹¹ Див., напр.: Биковський М. Остання помста останнього гпсєка // Київський вісник.—1992.—16 жовт.

¹² Див.: Кульчицький С. В. Новітня історія України // Укр. іст. журн.—1991.— № 12; Курносов Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн.—1991.— № 1—2.

¹³ Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М., 1985.— С. 139.

¹⁴ Там же.— С. 163.

¹⁵ Див.: Рад. Україна.—1989.—21 трав.

¹⁶ Чазов Е. Здоровье и власть.— М., 1992.— С. 137—138.

¹⁷ Див.: Табачник Д. Останній з могокан застою... Політичний портрет // Ранок.—1991.— № 5.— С. 25.

¹⁸ Киевские ведомости.—1993.—23 окт.

* В. Соргін розрізняє чотири періоди в історії перебудови: перший — березень 1985 р. — січень 1987 р. — проходив під гаслом «більше соціалізму»; другий — 1987—1988 рр. — «більше демократії»; третій — 1989—1990 рр. — період розмежувань і розколів у таборі перебудови; четвертий — збігся з 1991 роком і ознаменувався різкою зміною співвідношення сил на користь радикально-реформаторських угруповань, приходом останніх до влади й початком поєднання ідейно-політичної революції з радикальними соціально-економічними перетвореннями.— Див.: Перестройка: итоги и уроки.— С. 133.

** Тут і далі документи ЦК КПУ наводяться без посилань, за картотекою Державного архіву громадських об'єднань України.

¹⁹ Див.: Масол В. Указ. соч.— С. 25, 26.

²⁰ Літ. Україна.—1986.—22 лип.

²¹ Там же.—12 черв.

²² Там же.—19 черв.

²³ Там же.—12 черв.

²⁴ Літ. Україна.—1987.—31 груд.

²⁵ Комунист України.—1988.— № 2.— С. 31.

²⁶ Там же.— С. 28

²⁷ Літ. Україна.—1988.—22 груд.

²⁸ Літ. Україна.—1989.—9 лют.

²⁹ Рад. Україна.—1988.—11 жовт.

- ³⁰ Лит. газета.—1990.—9 мая.
- ³¹ Літ. Україна.—1989.—30 берез.
- ³² Літ. Україна.—1989.—13 лип.
- ³³ Див.: Щербицький В. В. Сходження до народовладдя: підсумки і уроки // Комуніст України.—1989.— № 8.— С. 4.
- ³⁴ Див.: Доповідь голови Мандатної комісії Юрія Цехова // Літ. Україна.—1989.—12 листоп.
- ³⁵ Що ж вирішив установчий з'їзд НРУ? // Київська правда.—1989.—13 верес.
- ³⁶ Черновил В. Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир.—1991.— № 12.— С. 31.
- ³⁷ Дружба народів.—1990.— № 4.— С. 73.
- ³⁸ Див.: Табачник Д. Назв. стаття // Ранок.—1991.— № 2—5.
- ³⁹ Див.: Масол В. Указ. соч.— С. 18.
- ⁴⁰ Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України: Культурологічні та психологічні фактори // Сучасність.—1992.— № 4.— С. 149.
- ⁴¹ Літ. Україна.—1989.—4 трав.
- ⁴² Див.: Врублевський В. І він не схотів жити ... // Україна.—1992.— № 33.— С. 14.
- ⁴³ Цит. за: Гусев О. Генеральна прокуратура порушує кримінальну справу і... закриває її // Українська газета.—1993.—27 травня—2 червня.
- ⁴⁴ Див.: Врублевський В. Назв. стаття.— С. 14.
- ⁴⁵ Див.: Рад. Україна.—1990.—18 лют.
- ⁴⁶ Див.: Карпенко В. Феномен Івашко // Комсомольское знамя.—1991.— 9 янв.
- ⁴⁷ Київ.—1990.— № 7.— С. 4.
- ⁴⁸ Див.: Голос України.—1992.—27 серп.
- ⁴⁹ Див.: Бюлетень № 20 першої сесії Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання.— К., 1990.— С. 24. (далі — Бюлетень).
- ⁵⁰ Бюлетень № 31.— С. 7.
- ⁵¹ Політик нової держави: Іван Плющ відповідає на запитання гостей клубу «Єв-рика» // Голос України.—1992.—29 груд.
- ⁵² Бюлетень № 31.— С. 20.
- ⁵³ Літ. Україна.—1990.—25 жовт.
- ⁵⁴ Бюлетень № 31.— С. 23.
- ⁵⁵ Бюлетень № 33.— С. 4.
- ⁵⁶ Повністю списки опозиції див.: Літ. Україна.—1990.—14 черв.
- ⁵⁷ Див.: Карпенко В. «Займіть свої місця» // Вітчизна.—1991.— № 4.— С. 145.
- ⁵⁸ Рад. Україна.—1989.—17 трав.
- ⁵⁹ Там же.—19 жовт.
- ⁶⁰ Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії України, 19—23 червня 1990 р. (1 етап).— К., 1990.— С. 8.
- ⁶¹ Рад. Україна.—1989.—10 серп.
- ⁶² Рад. Україна.—1990.—22 лют.
- ⁶³ Там же.—22 черв.
- ⁶⁴ Літ. Україна.—1990.—8 берез.
- ⁶⁵ Див.: Рад. Україна.—1990.—24 берез.
- ⁶⁶ Див.: Рад. Україна.—1990.—5 квіт.
- ⁶⁷ Рад. Україна.—1990.—22 черв.
- ⁶⁸ Рад. Україна.—1990.—24 черв.
- ⁶⁹ Див.: Бюлетень № 58.— С. 27—28.
- ⁷⁰ Див.: Бюлетень № 60.— С. 4—5.
- ⁷¹ Див.: Бюлетень № 61.— С. 4—5.
- ⁷² Бюлетень № 76.— С. 10.
- ⁷³ Бюлетень № 71.— С. 26.
- ⁷⁴ Молода гвардія.—1990.—2 жовт.
- ⁷⁵ Бюлетень № 76.— С. 9.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Див.: Рад. Україна.—1990.—14 верес.
- ⁷⁸ Див.: Київський вісник.—1992.—29 груд.
- ⁷⁹ Див.: Бюлетень № 49.— С. 4.

І. Л. Гошуляк (Київ)

Про причини поразки Центральної Ради

Невблаганний плив часу все далі відносить від нас як прекрасні так і трагічні події минулого. Останніх, на жаль, було значно більше в багатомісячній історії України. Однією з них, безперечно, стала поразка Центральної Ради і ліквідація створеної нею Української Народної Республіки. Трапилось це 76 років тому, 29 квітня 1918 р. Заручившись підтримкою німців, право-консервативні кола в той день здійснили державний переворот, обравши на з'їзді хліборобів-власників гетьманом України П. Скоропадського.

Сьогодні вже не підлягає сумніву, що Центральна Рада має великі заслуги перед українським народом. Протягом свого нетривалого (трохи більше року) існування, долаючи величезні труднощі, вона пробудила його від рабської покори і пасивності, підняла на національно-визвольну боротьбу за відродження своєї давно втраченої державності, створила суверенну Українську Народну Республіку. Саме при ній було закладено основи майбутнього політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України, що ґрунтувався на засадах якнайширшої демократії, свободи, справедливості. Невипадково нинішній процес будівництва незалежної Української держави багато в чому ґрунтується саме на досвіді державотворницької діяльності Центральної Ради.

Лише в останні роки, особливо після проголошення незалежності України, наші дослідники нарешті дістали змогу об'єктивно досліджувати вітчизняну історію, в тому числі й діяльність Центральної Ради. Для відновлення історичної правди зроблено вже немало. Та, на жаль, спостерігається й інше. Замість повного заперечення будь-якого позитивного значення діяльності Центральної Ради, що було характерним для всієї радянської історіографії, сьогодні часто доводиться спостерігати протилежну крайність: надмірно ідеалізується історія Центральної Ради і створена нею УНР, а замість глибокого і всебічного аналізу справжніх причин їх поразки, нерідко все зводиться до українофобства більшовиків, їхньої злої волі й діяльності.

Міф нібито Центральна Рада загинула під ударами «більшовицьких багнетів, надісланих Леніним з Півночі», став невід'ємним атрибутом багатьох усних виступів, публікацій і навіть офіційних документів деяких сучасних українських партій. Зустрічається й більш витончена фальсифікація причин невдачі Центральної Ради. Зокрема, в заяві Української Республіканської партії до 75-ї річниці утворення Центральної Ради від 14 березня 1992 р. зазначається: «Так само, як Центральна Рада боронила права українського народу від більшовицького терору, так само вона вчинила опір і німецьким військам, котрі прийшли в Україну після підписання так званого «Брестського миру», за яким Ленін віддав Україну Німеччині. І тому 28 квітня 1918 року німецькі солдати увірвалися до зали Центральної Ради, вчинили обшук і наказали розійтися»¹.

В дійсності Центральна Рада не чинила німецьким військам опору і не Ленін віддав Україну Німеччині. Німецькі і австро-угорські війська прийшли в Україну як союзники Центральної Ради згідно із заключеним нею ще 27 січня 1918 р. в Бресті мирним договором. Саме з допомогою цих військ вона вигнала більшовиків і відновила свою владу в Україні. Що ж до підписаного більшовиками 5 березня 1918 року Брестського миру, то, по-перше, це трапилось дещо пізніше названих вище подій, а, по-друге, цей мир гарантував УНР від втручання з боку Радянської Росії.

З огляду на важливість та існуючу ще тенденційність у висвітленні досліджуваної проблеми зупинюся детальніше на справжніх причинах поразки Центральної Ради. Природно, що це питання відразу стало об'єктом пильної уваги як політиків так і істориків. Значний внесок зробили в цьому плані керівники й активні учасники тодішнього українського відродження — М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, В. Липинський, І. Мазепа, І. Майстренко, М. Шаповал, О. Шульгин, П. Христюк та інші. Їх справу продовжили наступні покоління істориків. Причому, якщо відкинути ідеологічні міфи й на шарування, то і радянська, і зарубіжна історіографія, незважаючи на істотну відмінність в поглядах і оцінках, майже одностайні в тому, що основною причиною невдачі Центральної Ради була втрата нею довіря і підтримки з боку тих верств населення України, які її до певного часу підтримували, розчарування трудящих мас її політикою і особливо практичною діяльністю. Спробуємо неупереджено розібратись, чому так сталося, з'ясувати весь комплекс причин, що привели Центральну Раду до фатального кінця.

Піднявшись на гребінь суспільно-політичного життя як поборник національних інтересів українців і домігшись від Тимчасового уряду поступок на шляху до національно-державної автономії України в складі Росії, Центральна Рада завоювала на кінець жовтня 1917 р. значний авторитет. Її опорою на той час були значні маси селянства України, певна частина робітників, вона мала чисельну військову силу. Невипадково, що більшість селян на наступних виборах до Всеросійських і Українських установчих зборів віддала свої голоси українським партіям (головним чином Українській партії соціалістів-революціонерів), фундаторам Центральної Ради.

Щодо чисельності збройних сил Центральної Ради наприкінці 1917 р., то повних достовірних даних, на жаль, немає. За неповними підрахунками (оскільки дані про чисельність українізованих частин в кількох корпусах російської армії невідомі) в діючій армії (у складі 16-ти корпусів) налічувалось щонайменше 180 тисяч солдатів, в тилових гарнізонах — 150 тисяч і в загонах створеного наприкінці року «вільного козацтва» — 60 тисяч. Таким чином, у розпорядженні Центральної Ради, за свідченнями радянських істориків, було майже 400 тисяч чоловік². Ще вагоміші цифри (від 1,5 до 4 мільйонів бійців) називають деякі учасники тих подій, а також окремі зарубіжні автори, орієнтуючись, очевидно, на представництво українських солдатів на III Всеукраїнському військовому з'їзді (листопад 1917 р.) і на загальне число українців в російській армії. Проте, якщо навіть оперувати як найбільш вірогідною цифрою — близько 400 тисяч бійців організованого війська, то й це, безумовно, дуже значна сила.

Але утриматись на досягнутих успіхах Центральна Рада не змогла. Зумовлювалось це цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

Насамперед, слід пам'ятати, що творення української державності відбувалось тоді в надзвичайно складних умовах, викликаних багатотомним колоніальним становищем України в Російській імперії. Всі дослідники цього питання засвідчують існування величезних внутрішніх труднощів, які змушений був переборювати тоді український визвольний рух: недостатня національна свідомість мас, нечисельність і слабка політична підготовка провідних кадрів, переважання особливо в великих українських містах чужонаціональних елементів. Внаслідок репресивної політики царського уряду та асиміляційної сили імперщини, процес національного становлення України був дуже припізнений, перетворення етнічної маси населення в самостійну націю відбувалось вже в огні самої революції. Раптове падіння царизму, а згодом і Тимчасового уряду, поставили перед українським національно-визвольним рухом завдання, що об'єктивно перевищували його

го спроможність. Всього кілька тисяч національно свідомих українців, що також були не підготовлені до державного життя, активно взяли ся за справу національного пробудження багатомільйонних мас, які, не маючи достатньої національної свідомості, дуже часто не розуміли необхідності своєї державності і не виявляли належного бажання боротися за неї.

Крім того, будівництво української державності доводилось здійснювати одночасно з вирішенням грандіозних і невідкладних завдань загального соціально-політичного характеру. Довготривала й важка війна довела народні маси до відчаю і вони вимагали найрадикальніших змін в суспільному устрої для негайного усунення страшних тягот і злиднів, передачі великої земельної власності селянам, припинення кровопролитної світової війни. На фоні цих невідкладних соціально-політичних вимог національні завдання в свідомості українських мас нерідко відступали на задній план.

Ще більше ускладнилась обстановка в країні, в тому числі й в Україні, після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді й приходу до влади більшовицької партії. Різка загострилась класова боротьба, переростаючи місцями в жорстоку й непримиренну громадянську війну. Посилились господарська розруха, бандитизм, загальна анархія. Становище мас ставало дедалі нестерпнішим. Співвідношення політичних сил, що склалося до цього, почало радикально змінюватися, чому сприяли перші декрети Радянської влади — про мир, про землю, Декларація прав народів Росії та інші, які мали великий вплив на робітників, селян і солдатів України. Соціально-політичні гасла при добре поставленій більшовицькій агітації для багатьох виявились сильнішими і привабливішими ніж національні. Значна частина трудящих України пішла за більшовиками. За таких умов Центральна Рада відразу втратила ініціативу й опинилася в хвості революційних подій. Ось як описав цей процес І. Мазепа, колишній прем'єр УНР: «Тепер, з приходом до влади большевиків, з Петербургу й Москви залунали нові, далеко більш радикальні гасла: негайний захват поміщицьких земель («грабуї награвоване») і перехід всієї влади до совітів робітничих, солдатських і селянських депутатів. Малосвідомі народні маси пішли за цими привабливими кличами. Влада Центральної Ради з кожним днем почала тратити ґрунт під ногами. В світлі нових більшовицьких кличів перша українська революційна влада виступала тепер в очах українських мас, як «буржуазна», «контрреволюційна» і «протинародна» влада»³.

Однією з найскладніших проблем, яку так і не вдалося розв'язати Центральній Раді, було знайти правильне співвідношення соціального і національного факторів в революції, вміло їх поєднати в процесі боротьби за утвердження української державності. Невипадково, що навколо неї в її керівництві точилися гострі суперечки. Спектр поглядів при цьому був досить широким — від повного ігнорування соціального фактора на користь національному до певного його перебільшення. Друге переважало в її політиці завжди і врешті-решт було навіть використане проти першого. «І виявилось,— писав у зв'язку з цим В. Винниченко,— що українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були до шенту розбиті... Кінець Центральної Ради почався не тоді, як вона закликala німців, а як розірвала з своїми масами. Німці ж і гетьманщина були тільки послідовним і неминучим завершенням цього розриву»⁴. В перших двох універсалах Центральна Рада навіть не піднімала соціально-економічних проблем. І лише в 3-му Універсалі, який був проголошений через два тижні після перемоги Жовтневого повстання в Петрограді (по суті під впливом перших дек-

ретів Радянської влади), прагнучи перехопити ініціативу здійснення на Україні революційних перетворень, вона нарешті обнародувала свою соціальну програму. Заявила про відміну права власності на поміщицькі та інші нетрудові землі, встановлення 8-годинного робочого дня і державного контролю над виробництвом та про інші реформи, а також про заходи щодо негайного укладення миру. Було обіцяно забезпечити на Україні свободу слова, друку, віри, зібрань, страйків, недоторканість особи і помешкання тощо.

Та виконати обіцяне Центральна Рада виявилась нездатною. Для цього у її лідерів не вистачило ні політичної мудрості, ні рішучості, ні реальних сил, ні навіть часу. Недавно опубліковані мемуари голови Центральної Ради М. Грушевського переконливо свідчать про загальну слабкість керованого нею руху. Навіть створити діяльний державний апарат у всеукраїнському масштабі (через гостру нестачу кадрів з усіх секторів державного життя) вона так і не спромоглася. Не маючи його, Центральна Рада не могла підтримувати належні зв'язки з губерніями й повітами, особливо з селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прибічників. На місцях частіше переважали інші політичні сили, інші течії. Відсутність такої опори державності як адміністративного апарату — одна з головних причин її невдачі.

Неспроможність Центральної Ради яскраво виявилась у її ставленні до вирішення земельного питання. Після всіляких зволікань і обіцянок, під тиском селян в листопаді 1917 р. вона нарешті підготувала проект земельного закону. Передбачена ним норма вільної від конфіскації землі складала понад 40 десятин, що за умов масового безземелля селянства була дуже високою. Це — найуразливіше місце законопроекту (до речі, спершу ця норма передбачалась ще вищою — в 50 десятин). Не дивно, що під час його обговорення, 14 грудня 1917 р., він зазнав гострої критики з боку окремих членів Центральної Ради, особливо представників від селян. «Якщо ми скажемо, — зазначав у своєму виступі селянин Паньків, — що законопроект залишає в одних руках 40 десятин, то нарід не визнає і самої Ради»⁵. Ще категоричніше висловився селянин Гуленко: «Не годиться цей законопроект, і якщо його ухвалять, то не буде життя й нам, і тим, що писали його. 40 десятин! Та як повернуться з фронту наші вояки, то вони своїми багнетами перемиряють 40 десятин»⁶.

Однак, навіть здійснення цього досить поміркованого закону планувалося лише після затвердження майбутніми Установчими зборами. Зрозуміло, що селяни залишилися невдоволені ним і хитнулися в бік Радянської влади, пов'язуючи з нею справедливе розв'язання земельного питання. Саме це примусило Центральну Раду розробити й прийняти наприкінці січня 1918 р. новий земельний законопроект, значно радикальніший від попереднього, який скасував приватну власність на землю. Проте було вже пізно. Опинившись в хвості революційних подій, Центральна Рада втратила довір'я бідніших верств селянства. В той же час даний закон, особливо гасло «соціалізації» землі, підбурив проти неї також заможні верстви села, які активно виступали проти її земельної політики і підтримали в зв'язку з цим гетьманський переворот.

Розчарування мас викликала й зовнішня політика Центральної Ради. Орієнтуючись спочатку на країни Антанти, вона всіляко відволікала справу укладення миру, довго не наважувалась на припинення війни з центральними державами. Навіть наприкінці грудня 1917 р., коли антивоєнні настрої набули крайньої форми — солдати нерідко кидали позиції і втікали додому, — генеральний секретар закордонних справ О. Шульговий виступав проти сепаратного миру. «Більшовики, — підкреслював він, — хочуть замирити сепаратно, а ми на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир»⁷. Подібна

точка зору означала, по суті, підтримку імперіалістичної війни і заперечення політики миру. Зважившись нарешті під тиском обставин на укладення сепаратного мирного договору з Німеччиною та її союзниками, Центральна Рада змушена була підписати його в найбільш несприятливий для себе час, коли майже вся Україна була вже захоплена більшовиками. Це й примусило її вдатися до вкрай непопулярного кроку — запросити війська нових союзників в Україну з метою повернення своєї влади. І хоча майже немає сумнівів в тому, що останні так чи інакше захопили б Україну (оскільки дуже терпіли від нестачі продовольства, взяти яке, окрім України, було просто ніде), незаперечним залишається факт, що український народ опинився під п'ятою окупантів саме з вини Центральної Ради.

Зволікання з вирішенням справи миру, блок, спочатку з англо-французькими, а згодом німецькими імперіалістами, ігнорування нагальних соціально-економічних потреб широких мас відштовхнули від Центральної Ради ту частину трудящих, яка її раніше підтримувала. Особливо фатальні наслідки мав для неї відхід солдатських мас, оскільки він відбувався саме в момент вирішальних боїв з більшовицькими військами. Так, збори солдатів куреня імені Тараса Шевченка, який перебував у районі Конотопа, в першій половині січня 1918 р. схвалили резолюцію, що «курінь не піде боротись озброєною силою проти домагання трудового селянства і робітництва як Великоросійського так і Українського»⁸. Подібні настрої панували і в інших підрозділах Центральної Ради. Ось чому, доповідаючи на засіданні Генерального Секретаріату про становище в тилу і на фронті, генеральний секретар військових справ М. Порш ще 26 грудня 1917 р. змушений був визнати, що армія з кожним днем розвалюється, а військові частини зменшуються. А через три дні, 29 грудня на новому засіданні Генерального Секретаріату він зробив уже майже безнадійну доповідь з цього ж питання: «Настрій залоги в Києві,— зазначалось в ній,— різний: одні частини займають нейтральну позицію, інші ворожу, приміром, полки Тараса Шевченка, Дорошенка. Деякі частини, на які можна було б опертись, як «Курінь смерті», Полуботківський полк, Богданівський, дуже втомилися і до активної роботи тепер мало придатні. Найбільш певний робітничий полк вільного козацтва, який тепер несе охорону порядку в Києві»⁹.

Отже, як бачимо, навіть в столиці на боці Центральної Ради залишилась тільки одна боездатна частина. І це в Києві, де вона завжди тримала свої найбільші і найкращі сили! Ті війська, які ще на початку грудня активно підтримували український уряд, роззброювали за його наказами робітничі і солдатські відділи, що йшли за більшовиками, наприкінці місяця переходили на бік останніх або ж залишалися нейтральними. «Військові українські частини, зібрані в Києві,— писав М. Грушевський,— були деморалізовані дорешти більшовицькою агітацією, висловлювались проти Центральної Ради, або проти «братовбивчої війни» з більшовиками, домагалися переговорів з ними, а себе тим часом проголошували нейтральними»¹⁰.

В результаті цього сили Центральної Ради швидко танули, а більшовиків, Радянської влади на Україні — постійно зростали. На початку 1918 р. тут діяли сотні більшовицьких організацій, Рад, профспілок, інших масових організацій трудящих, які йшли за більшовиками. Ще до початку бойових дій між радянськими військами і Центральної Ради в багатьох містах і районах було повалено її владу. Все це свідчило про міцне власне коріння Радянської влади на українському ґрунті. Її підтримала велика частина робітничого класу, значні маси селянства, що в кінцевому підсумку й визначило результат революційної боротьби на її користь.

Один з відомих українських діячів того часу М. Шаповал пізніше писав: «Опріч того — хіба всі українці за Україну стояли? Ні, ще

були мільйони несвідомого люду по містах і селах, який ревів за Москву, за Росію, вважали себе за руських, а українство слідом за московською пропагандою вважали за «німецьку вигадку»¹¹. Як бачимо, дуже гірка, зате справедлива оцінка реального стану справ.

Характерно, що вона майже тотожна з висновками діячів діаметрально протилежного табору. Як відомо, вождь більшовицької партії В. Ленін із зрозумілих причин особливо пильно стежив в ті дні за обстановкою в країні, глибоко її аналізував «Останні події на Україні (почасти також у Фінляндії і в Білорусії, як і на Кавказі),— писав він в середині грудня 1917 р.,— свідчать так само про нове угрупування класових сил, що відбувається в процесі боротьби між буржуазним націоналізмом Української ради, Фінляндського сейму і т. п., з одного боку, і Радянською владою, пролетарсько-селянською революцією кожної з цих національних республік, з другого»¹². Через кілька тижнів, 13 січня 1918 р., Ленін із задоволенням зазначав, що Центральна Рада «доживає свої останні дні», тому що втратила довіру¹³.

Отже, немає нічого дивного в тому, що більшість українізованих полків в судний для Центральної Ради час проявила повну байдужість до її долі, а деякі навіть допомагали більшовикам. Термінові ж заходи українського уряду щодо створення нових збройних сил були майже безрезультатними. В момент здачі більшовикам Києва на боці Центральної Ради з колись численного війська залишилось менше трьох тисяч бійців.

Безперечно, що величезну роль в поваленні української влади і тимчасовій перемозі в Україні влади Рад відіграли тоді надіслані лєнінським Раднаркомом війська з Радянської Росії. Однак досі мало хто знає, якими вони в дійсності були і що собою являли*. Сумнозвісний своєю жорстокістю М. Муравйов, командуючий наступаючими в січні 1918 р. на Київ радянськими військами, мав в своєму розпорядженні не більше 8 тисяч бійців. Більшовиків серед них було небагато, а були і ліві есери, і анархісти, і представники інших партій. Сам командуючий, як відомо, був лівим есером. Переважна ж маса бійців — безпартійною. Якщо говорити про національний склад названих військ, то слід зазначити, що поряд з московськими і петроградськими червоногвардійцями, бійцями з інших міст Росії, яких була переважна більшість, до них увійшли полк українського Червоного козацтва (під командуванням В. Примакова), загін червоногвардійців з Донбасу (на чолі з Д. Жлобою), червоногвардійці Харкова, Кременчука та інших міст України. Цікаву характеристику цих сил і тодішнього становища Центральної Ради дав більшовик В. Затонський. «Наші сили,— писав він в своїх спогадах,— були нікчемні. Червоногвардійські загони, складені в більшості з фронтовиків-солдатів, швидко розклалися, безладдя було неймовірне. Якби село українське не зневірилось в Центральній Раді, то ці сили нічого не вдіяли б. Ми були дуже безсиллям Центральної Ради. Щодо робітництва, то воно ту Раду зненавиділо»¹⁴.

Щодо загальної кількості військ, направлених тоді з Росії в Україну, то всього в грудні — січні сюди прибуло трохи більше як 32 тисячі червоногвардійців, матросів і солдатів. До речі, серед них були й українці. До того ж дві третини цих сил воювали не проти Центральної Ради, а білогвардійської армії Калєдіна в Донбасі. З військами самої Ради по всій Україні билосся менше 12 тисяч бійців. Вважати, що їх участь мала вирішальний вплив на загальний розвиток подій на Україні, мабуть, не слід. Просте співвідношення даних про чисельність військ, надісланих з Радянської Росії, і місцевої Червоної гвардії (а на лютий 1918 р. на Україні було понад 120 тисяч червоногвардійців і червоноармійців) свідчить про те, що більшовики та інші ліворадикальні сили в Україні отримали тоді велику допомогу з Росії, однак їхні власні збройні сили були значно більшими.

То чи правомірні безапеляційні твердження про встановлення Радянської влади в Україні чужими «багнетами»? Мабуть, що ні. Невипадково навіть один із фундаторів і керівників Центральної Ради В. Винниченко з цього приводу писав: «Муравійов вихвалявся, що їй (тобто, Радянську владу) було принесено з Півночі на «вістрях штиків» на Україну. Хвалькувата поверхова неправда. Без українських мас ніякі північні штики ніякої влади не мали би. Але що українська влада повернулася на тяжких німецьких гарматах, то тут, хоч ніхто тим не хвалився, була гірка правда»¹⁵. Навряд чи потрібні ще якісь коментарі до такого відвертого признання. Хіба що варто просто нагадати, що в момент остаточного падіння Центральної Ради більшовицьких багнетів на Україні вже не було, а багнети ті були німецькі та австро-угорські.

Характерно, що об'єктивні зарубіжні дослідники теж дотримуються подібної думки. Зокрема, відомий вчений української діаспори І. Лисяк-Рудницький, торкаючись цього питання, підкреслив: «Друга легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «безчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917—1918 та 1918—1919) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія здібна була поширюватися тільки на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограду, то чи ж повинна була встати кілька-десятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства України»¹⁶. Оскільки ця легенда до архіву ще й досі «не здана», то довелося приділити цьому питанню значну «увагу».

Підсумовуючи приведені вище думки і матеріали, зішлемося на висновки з цього приводу ще одного учасника української революції, а згодом відомого її історика — П. Христюка. Аналізуючи причини невдачі Центральної Ради в війні з більшовиками, три з них він виділив як головніші: «1) запізнення Центральної Ради з переведенням важливіх соціально-економічних реформ; 2) недооцінення ваги рад робітничих, селянських і солдатських депутатів в революційній боротьбі і пов'язане з цим переоцінення ваги органів, побудованих на демократичних основах і 3) незадовольняюча організація апаратів державної влади, головне адміністративних, як в центрі, так і на місцях, і відсутність армії»¹⁷. Оскільки більшості з них ми вже торкалися, то зупинимось нижче на інших, не менш важливих причинах.

Доля української державності значною мірою залежала від ставлення до неї робітничого класу. А воно здебільшого було негативним. Національно свідомого пролетаріату на Україні майже не було. Внаслідок важких історичних умов робітництво в переважній своїй більшості було зденационалізоване і зрусифіковане. Серед нього частіше переважали інші впливи, нерідко — більшовицькі. Про це свідчать, зокрема, робітничі повстання проти Центральної Ради, організовані ними наприкінці 1917 — початку 1918 рр. в Катеринославі, Каменському, Олександрівську, Кривому Розі, Одесі, Києві та інших містах. Особливо великим і запеклим було київське повстання, центром якого став завод «Арсенал». Робітничі повстання завдали українській владі серйозного удару, значно підірвали її політичні позиції, ослабили військові сили. В окремих містах повстанцям вдалося ще до підходу радянських військ повалити місцеву адміністрацію і встановити владу Рад.

Негативну роль відіграло також те, що в цілому міста України — ці основні осередки економіки, політики, науки, культури і пропаганди були опановані в основному чужонаціональними елементами. В них переважали і правила не українці. А хто володів містами, той володів країною. Більшість міського населення (про робітників уже говорилось), в тому числі найбільш заможна, освічена, культурна, озброєна різними фаховими знаннями, поставилась до визвольних змагань українського народу байдуже або ж вороже, підтримуючи противників української державності. Центральна Рада, за деякими винятками, не мала належної допомоги з боку міського населення. Всі великі й середні міста в Україні, майже всі адміністративні осередки в них, були в руках росіян та євреїв. Так, наприклад, у Катеринославській міській Думі з 113 гласних було всього 9 українців¹⁸. Подібне співвідношення спостерігалось і в інших великих містах. Невипадково, будь-які спроби українізації викликали серед зрусифікованого міського населення великий опір. Ще більш вороже сприйняли вони проголошення Центральною Радою самостійності УНР.

Держава, як відомо, тримається не лише силою закону, війська, талантом своїх провідників (всього цього, до речі, дуже не вистачало в той час), але й, насамперед, підтримкою значних верств суспільства. Тобто, передумовою створення державності має бути панування в суспільстві більш-менш тривалої національної єдності, згоди переважної частини населення в справі розбудови держави. А її тоді не було. Створена Центральною Радою УНР, на жаль, не стала дійсно єдиною всенациональною державною організацією, що об'єднувала і представляла всі верстви і кола українців. Значна їх частина не тільки не була охоплена нею, але й з різних причин опинилася у ворожих їй таборах. Принаймні три великі сили або течії українства діяли в той час і, як правило, діаметрально протилежно, ослабляючи і себе і національну справу в цілому.

Перша, мабуть, найбільш чисельна й впливова (особливо на початку визвольних змагань), — національно-демократична, очолювана основними українськими соціалістичними партіями, що мали вирішальний вплив в Центральній Раді. Вона об'єднувала національно-свідомі верстви інтелігенції, робітників, селян і солдатів, що орієнтувалися на Центральну Раду, її демократичні інститути і всіляко підтримувала національну державність у формі УНР.

Значна частина політично активних і національно-свідомих українців прийняла платформу Радянської влади, виступала проти Центральної Ради і всіляко підтримували створену з допомогою Радянської Росії Українську Республіку Рад. Серед них були ліві українські соціал-демократи, ліві соціалісти-революціонери, а також окремі члени більшовицької партії. Таким чином, це не було явищем тільки агентурного порядку, а ідейно-політична течія в українському громадянстві.

Ще одна частина українців дотримувалась право-консервативних поглядів, була незадоволена радикальною (на їх погляд) соціальною політикою і слабкою національно-державницькою діяльністю соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді. Вона теж намагалась усунути її від влади. З приходом в Україну німецьких і австро-угорських військ, ці сили помітно активізували свою боротьбу проти Центральної Ради і підтримали згодом гетьманщину.

Дуже влучно висловився з цього приводу В. Липинський в своїх знаменитих «Листах до братів-хліборобів»: «Трьох синів рідних має сьгодні наша мати — спільна наша людська громада — Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента — демократа й республіканця, і пролетаря-більшовика та інтернаціоналіста. Мати наша тяжко хвора. Всі сини її поріженні, кво-

лі, слабосилі, й сильної, об'єднуючої їх всіх національної ідеї вони досі для громади своєї сотворити були не в силі»¹⁹.

Як засвідчує історичний досвід, відсутність національної єдності серед українців, внутрішні суперечки, розбрат й спричинили в цілому невдачу створеної Центральною Радою державності. Адже саме ними, як відомо, вміло скористувалися зовнішні сили (спочатку Радянська Росія, пізніше Німеччина), щоб покінчити з нею.

Негативну роль відіграла також велика економічна залежність України від російського ринку. Спроба негайно покінчити з нею призвела до тяжких наслідків. «Раптовість розриву з метрополією,— підкреслював О. Шульгин,— позбавила її (тобто, Україну— І. Г.) змоги планомірно творити свою державність. Наслідком тої раптовості є і надзвичайний хаос нашого життя, і та невимовна трагедія, яку пережили ми в січні і лютому... Дійсно, злука України з Москвою зв'язала її тисячами ниток. Ми завжди розуміли, що цей зв'язок є штучний, але він все ж існував, і без катастрофи розірвати його було неможливо. В результаті Україна опинилася і без грошей, і без законів в кігтях тої анархії, яка була утворена і царським урядом, і військовою, і розмахом поглибленої революції»²⁰.

Таким чином, суспільно-політичне, військове і економічне становище на Україні було тоді таке складне, умови державного будівництва настільки важкі, що невдачі того періоду навряд чи можна пояснити здебільшого неправильною політикою і помилками Центральної Ради та її урядів.

Не можна не торкнутись окремо й питання про значення пропаганди й агітації в той час. Коли майже все населення було збите з пантелику, дезорієнтоване швидкими кардинальними змінами політичної обстановки і не знало, за ким йому йти, роль її була просто неоцінима. Добрий агітатор нерідко був вартий сотень озброєних бійців, оскільки міг привернути на свій бік війська супротивника і тим вирішити долю важливих боїв. В той час як більшовики не шкодували ні сил, ні коштів для ведення агітаційної роботи серед робітників, селян і солдатів, в тому числі й українізованих частин, Центральна Рада явно недооцінила цю важливу ділянку роботи. Як писав О. Саліковський, боротьби з більшовицькою агітацією не велось, Центральна Рада не потурбувалась навіть про те, щоб видавати дешево безпартійну щоденну газету для селян. Замість такої газети випадково розсилалась партійна література, нерідко така, що лише сприяла зростанню більшовизму²¹.

Загальна кваліфікація українських національних сил проявилась не лише в низах, а й в проводі української революції. Переважна більшість якого була надто молодого (середній вік міністрів та інших керівників складав 25—30 років). Звідси й брак досвіду, студентський романтизм, перевага темпераменту та сентиментів над розумною волею. Опинившись в неймовірно складній обстановці, багато з них просто розгубились і зневірилися в тому, що можна було щось конструктивне вдіяти. Відомий історик і політичний діяч В. Дорошенко свідчив про це так: «Але в той час, як більшовики виявляли колосальну напруженість енергії, активність, захоплення й завзяття,— на українському боці ясно виявлялася депресія, упадок духу і зневіра,— починаючи з самого уряду, з Генерального Секретаріату, крім, може, двох-трьох осіб. Реально здійснити свою владу уряду не удавалось. Він навіть у самім Києві не мав фактичної влади»²².

Тим, хто й сьогодні схильний бачити причини невдачі Центральної Ради лише у зовнішніх факторах, очевидно, варто прислухатись до голосу такого авторитетного історика й політолога як В. Липинський. Узагальнюючи свої болісні роздуми з цього приводу, він писав: «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не

сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»²³. Логіку поразки української державності того часу В. Липинський вбачав також в тому, що боротьба за неї проводилася людьми, які в державну незалежність України не тільки перед тим ніколи не вірили, але навіть до самої ідеї державної незалежності ставились вороже. «Під гаслом осмішування самостійництва, як «буржуазного балакунства»,— підкреслював він,— пройшов увесь період ідейної підготовки до національної революції в кінці ХІХ і початку ХХ століття. Під гаслом якнайгострішого поборювання самостійників як контрреволюціонерів і ворогів народу, пройшов увесь перший найбільше горячий, найбільш творчий період діяльності Центральної Ради»²⁴.

Аналізуючи причини невдачі Центральної Ради, необхідно також зазначити, що правляча українська демократія переживала тоді глибоку внутрішню кризу. Деморалізація і розклад охопили навіть основні українські партії, які домінували в Центральній Раді— соціал-демократів та есерів. Причому, це характерно не лише для партійних верхів, а й низів.

Насамперед, дуже загострилась боротьба між різними партійними фракціями в самій Центральній Раді та її урядах. На жаль, її пік збігся, як правило, з найкритичнішими для української держави періодами. Зокрема, саме в момент вирішальних боїв між українським військом і більшовиками за Київ в середині січня 1918 р. соціал-демократичний кабінет В. Винниченка змушений був піти у відставку, уступивши місце есерівському під керівництвом В. Голубовича. Різке загострення суперечностей між соціал-демократами, соціалістами-революціонерами і соціалістами-федералістами передувало також моменту розгону Центральної Ради німцями.

Посилилась не лише міжпартійна, а й внутріпартійна боротьба в провідних українських партіях. Більше того, доходило іноді й до розколу. Так, ще в грудні 1917 р. від УСДРП по суті відколотись ліві українські соціал-демократи на чолі з П. Буценко, М. Врублевським, М. Медведєвим, В. Нероновичем та іншими. Вони вступили в контакт з більшовиками, брали участь в роботі І Всеукраїнського з'їзду Рад, що проходив під їх егідою в Харкові, в боротьбі за повалення Центральної Ради і встановлення на Україні Радянської влади. В своїй декларації, опублікованій 20(7) лютого 1918 р. в періодичній пресі, ліві соціал-демократи різко засудили політику керівників УСДРП, заявили, що не можуть ні хвилини залишатися в такій партії, засновують окрему УСДРП (лівих) і делегують своїх представників для активної роботи в усіх органах Радянської влади на Україні²⁵. Пізніше, на І з'їзді КП(б)У (5—12 липня 1918 р. в Москві) вони були прийняті в більшовицьку партію.

Ще глибша криза охопила найвпливовішу і найчисельнішу партію України того періоду— УПСР, в керівництві якої утворилися дві непримиренних течії (ліва і права), що вели між собою гостру боротьбу не лише за провід над партією, а й сформування уряду. Група українських лівих есерів на чолі з членами Центральної Ради М. Полозом, О. Шумським, П. Любченком, В. Єлланським та іншими домогалася відставки уряду соціал-демократа В. Винниченка, утворення лівоесерівського уряду і негайного замирення з Радянською Росією. Вона вступила через російських лівих есерів в переговори з більшовицьким Раднаркомом про припинення війни і навіть схилилася до здійснення державного перевороту з метою повалення Центральної Ради і оголошення Радянської влади на Україні.

Однак, про це стало відомо властям і ввечері 16 січня 1918 р. (до речі, саме в день початку більшовицького повстання проти Центральної Ради в Києві) майже вся ліва група керівних діячів УПСР була заарештована і посаджена до в'язниці. Арешт здійснив комендант Киє-

ва соціал-демократ Ковенко, який з відділом «вільного козацтва» з'явився в приміщенні Центральної Ради в той час, коли відбувалася нарада парламентської фракції УПСР. Не пред'явивши ні ордерів на арешт, ні обвинувачень, він оголосив про арешт сімох членів УПСР і двох соціал-демократів (Є. Касьяненко і В. Нероновича). Оскільки останніх в залі не було, то заарештували лише есерів — П. Сіверододоєвського, С. Бачинського, О. Шумського, М. Полоза, Г. Михайличенка, Г. Ткаля та А. Овчаренка — згідно заздалегідь складеного списку, а також О. Зарудного, А. Приходька і А. Полонського, які приєдналися до них з солідарності²⁶. Не зайве підкреслити при цьому, що дев'ять (з десяти) заарештованих були членами ЦК УПСР (два з них — члени президії ЦК УПСР), а О. Зарудний, крім того, був ще й міністром земельних справ УНР.

Саме 16 січня, тобто в той же день, Центральна Рада повинна була на своєму вечірньому засіданні поставити на затвердження склад уряду лівої орієнтації. Зрозуміло, що описана вище подія перешкодила цьому. Не виключено й те, що вона була спровокована правими силами в уряді і Центральній Раді. Заарештованим загрожував розстріл, однак згодом їх було випущено з в'язниці через відсутність доказів інкримінованого їм злочину.

Внутрішня криза української демократії була така велика, що ідея державного перевороту на користь лівих, прорадянських течій жила навіть в самому Генеральному Секретаріаті (уряді В. Винниченка). Бачучи безнадійність і шкідливість дальшої боротьби між Центральною Радою і РНК Росії, він сам запропонував на одному із засідань уряду, щоб ті його члени, які останнім часом показали себе «лівими» (як, наприклад, М. Порш), повинні були виступити проти другої його частини, заарештувати голову Генерального Секретаріату, ще деяких його членів, взяти владу в свої руки, оголосити владу Рад, перевибори Центральної Ради й негайно вступити в мирні переговори з Раднаркомом Росії²⁷. Завдяки цьому, на його думку, влада залишилась би в національних руках, припинилась би війна з Росією й історія революції на Україні пішла б зовсім іншими, не такими важкими й шкідливими для самої національної справи шляхами. Однак, цей план було відкинуто. Утопічність його була очевидною.

Закликавши німців, Центральна Рада ще більше дискредитувала українську державність. Німецька та австро-угорська окупація, заведені нею жорстокі порядки закономірно були сприйняті трудящими масами як прямиий наслідок її діяльності. Політика Центральної Ради викликала розчарування майже в усіх верствах населення України, її соціальна база звузилась до мінімуму. Незаможне селянство, так і не отримавши від української влади очікуваної землі, відвернулось від неї. У поміщиків і заможних селян націоналізація їх володінь, якою продовжувала погрожувати Центральна Рада, викликала справжню лють. Робітничий клас у переважній своїй більшості вже давно ненавидів її. Промислова буржуазія була зла на неї за перешкоди, які все ж таки ставились їй у безоглядній експлуатації робітників. Неукраїнці різко засуджували Центральну Раду за розрив зв'язків України з Росією, а також здійснювані нею спроби українізації державного життя. Всі разом проклинали її за введення в країну німецьких та австро-угорських окупантів. Щодо останніх, то вони також дедалі більш втрачали терпіння до соціалістичної й демократичної Центральної Ради, яка через свою безсилість не могла забезпечити твердої влади на Україні і успішне виконання величезних поставок хліба, м'яса, інших продуктів і сировини в Німеччину та Австро-Угорщину, згідно з умовами підписаного ними мирного договору.

З приходом німців особливо посилювався рух серед заможного селянства України в оборону власності на землю. З'їзд Української демократично-хліборобської партії, на якому було представлено близько

двох тисяч делегатів (проходив 25 березня 1918 р. в Лубнах), вислав до Центральної Ради депутацію з 200 селян і п'яти членів управи партії. Вони вимагали негайного припинення соціальних експериментів і партійного засилля соціалістів в Центральній Раді, введення до неї представників від хліборобів²⁸. Але вона фактично проігнорувала ці вимоги, чим викликала їх глибоке обурення. Хлібороби-демократи вирішили скликати в Києві наприкінці квітня всеукраїнський селянський з'їзд, щоб остаточно розв'язати питання про ставлення до існуючої влади. Ще несприятливішу позицію щодо Центральної Ради зайняв «Союз землевласників», що об'єднував проросійські кола поміщиків і заможних селян, лідери якого також схвалили ідею проведення такого з'їзду.

29 квітня 1918 р. в Києві на з'їзді хліборобів-власників, що проходив під сгідю «Союзу землевласників», П. Скоропадський був обраний гетьманом України. Майже одночасно з цим німці віроломно розігнали Центральну Раду. Трудящі маси досить спокійно це сприйняли, проявивши повну байдужість до її долі. Ім'я Центральної Ради було настільки дискредитоване, що під час антигетьманського повстання (та й до нього) в українських політичних колах мало хто бажав відновлення її діяльності, перевага була віддана Директорії.

Наведу ще одне свідчення втрати Центральною Радою підтримки з боку трудящих мас. На цей раз йдеться про думку іншої, хоча й нейтральної, та, очевидно, не менш зацікавленої в об'єктивній оцінці сторони. У ґрунтовній доповіді про стан справ на Україні в березні 1918 р., складеній для оперативного відділення німецького Східного фронту**, зазначалось, що «Рада на час підписання мирного договору не мала ні влади, ні прибічників у країні»²⁹. До речі, нагадаю, що писалось це не про ворога, а про свого нового союзника. «Українська самостійність, на яку спирається Рада,— підкреслювалось в доповіді далі,— має в країні надзвичайно слабке коріння. Головним її захисником є невелика група політичних ідеалістів»³⁰. В кінці цього документа містився гіркий, та все ж, мабуть, цілком справедливий висновок: «Рада тримається тільки завдяки німецькій окупації»³¹.

Постає закономірне запитання, чи знали тоді провідники центральної Ради реальний стан справ, чи розуміли, що ведуть українську державність до неминучої катастрофи? Як свідчать численні документи, не могли не знати. Зокрема, майже щодня з сторінок газети «Нова Рада» лунав сповнений величезної тривоги за долю України голос С. Єфремова. Він буквально бив на сполох, щоб примусити українських лідерів внести відповідні корективи в свою політику, застерегти УНР від остаточного краху.

Наведемо хоча б деякі думки цього авторитетного громадського діяча і видатного вченого з даного приводу, тим більше, що окремі з них актуальні й на нинішньому етапі будівництва нашої державності. Звертаючись до керівників Центральної Ради 16 квітня 1918 р., С. Єфремов писав: «Треба зректись небезпечних економічних експериментів, треба мати сміливість признатись, що земельна політика, яку проводить міністерство, вже збанкрутувала од найменшого дотику життя, треба звернути з пагубного путі й завести хоч сякий-такий лад по міністерствах та всяких урядових інституціях, щоб люди справді знаходили оборону свого права, або хоч звичайнісіньку уважливість і не тинялися безпорадно та не стирали одвірків по канцеляріях»³². Через кілька днів він радить: «Треба самий метод державного будівництва одмінити, тобто перенести центр ваги з формування центрального правительства на місце, на органи місцевого самоврядування. Треба будувати державу знизу вгору і до того ж просто державу, не висовуючи на перший план її національних завдань, не вливаючи державність у виключно українські форми, використовуючи всі живі сили, без огляду на їхню національну приналежність»³³.

Нарешті, незадовго до розгону Центральної Ради, 27 квітня 1918 р., С. Єфремов дає чітку й точну характеристику подій в країні, стану її керівництва, попереджає про реальну загрозу втрати державності. «На Україні,— зазначав він,— очевидно йдуть тяжкі події, а ми не маємо ні керівництва, ні відповідальності в нашій політичній обороті. І коли справді тепер повториться стара політична комедія, а не почнуться робитися заходи для солідарності, згоди й порозуміння на нашій внутрішній фронті, то треба признати, що ми прийшли і стали на самім краю нашої державності...»³⁴.

На жаль, всі ці та інші подібні застереження залишалися лише голосом волаючого в пустелі. Втративши довіря і підтримку мас, Центральна Рада була безсила відвернути навислу катастрофу.

Отже, узагальнимо вищесказане. Серед найважливіших причин, що зумовили кінцеву поразку Центральної Ради, можна виділити такі.

Складність політичної і економічної обстановки в Україні, викликана тривалою кровопролитною війною, глибокою соціальною революцією, а також розривом економічних зв'язків з колишньою метрополією. І поряд з цим грандіозні завдання, які потрібно було негайно і в екстремальних умовах вирішувати молодій українській владі.

Загальна слабкість національно-визвольного руху в Україні, неготовність української нації до будівництва власної держави, що були зумовлені жакливими умовами багатвікового соціального і національного гноблення народних мас, колоніальним становищем України в Російській імперії.

Відсутність єдиного могутнього національного фронту всіх українських патріотів в боротьбі за державність, непримиренна ворожнеча між різними політичними напрямками українства.

Непоследовність і нерішучість Центральної Ради в різних сферах суспільно-політичної діяльності, постійне відставання від ходу подій, запізнення з проведенням важливих соціально-економічних реформ. Певна переоцінка національного і недооцінка соціального, класового факторів в процесі боротьби за утвердження державності, спроби протиставлення їх між собою.

Гостра нестача кадрів з усіх ланок державного життя, слабкість створених апаратів державної влади в центрі і особливо на місцях. Відсутність по суті такої важливої опори державності, як надійні збройні сили.

Агресія більшовицької Радянської Росії проти Центральної Ради і створеної нею УНР. Велика ідейна, матеріальна і військова допомога місцевим більшовикам і Народному Секретаріату (радянському уряду) України з боку лєнінських ЦК РКП(б) і Раднаркомом Росії.

Наявність в Україні значних проімперських настроєних сил, які прагнули відновити «єдину і неділиму» Російську імперію, не мислили навіть Росію без України, і тому дуже вороже поставились до української державності.

Антиукраїнські, як правило, проросійські настрої переважної більшості населення міст України, особливо великих, що створювало сприятливі умови для організації більшовиками та іншими ліворадикальними партіями диверсій і збройних повстань.

Несприятливі міжнародні умови для утвердження Української державності (світова війна, гострі суперечності між провідними державами світу за сфери впливу, недооцінка ними значення українського питання в контексті міжнародного розвитку, тощо). Ставка Центральної Ради на союз з Німеччиною та її союзниками, війська якої згодом її ж розігнали.

Деморалізація і розклад серед основних партій, які керували Центральною Радою (українських соціал-демократів і есерів), гострі міжпартійні і внутріпартійні суперечності в них, а також серед про-

відних українських політичних діячів про те, яку політику потрібно проводити.

Названі нами причини, безумовно, не вичерпують всієї проблеми. Та й послідовність їх можна змінювати залежно від конкретних підходів і оцінок тодішньої ситуації в Україні в кожному окремому випадку. Зазначу лише, що поразка Центральної Ради була зовсім не випадковою. З огляду на вказані вище причини, вона швидше носила закономірний характер. Лише надзвичайно сприятливий збіг багатьох внутрішніх і зовнішніх обставин міг забезпечити тоді перемогу української державності. На жаль, цього не трапилось. Поразка не заперечує історичних заслуг Центральної Ради перед українським народом.

- ¹ Самостійна Україна.— 1992.— № 14(35).— березень.
- ² Варгатюк П., Солдатенко В., Шморгун П. В огні трьох революцій.— К., 1986.— С. 492.
- ³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921.— Т. 1, Центральна Рада—Гетьманщина—Директорія.— Прага, 1942.— С. 13.
- ⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ—Відень, 1920.— С. 328.
- ⁵ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 72.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 72.
- ⁸ Вістник Української Народної Республіки.—1918.—11 січня.
- ⁹ Літопис революції.—1926.— № 1.— С. 71.
- ¹⁰ Грушевський М. Новий період історії України // Літературна Україна.— 1991.—12 вересня.
- ¹¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма.— Прага, 1928.— С. 107.
- ¹² Ленін В. Повне збір. тв. Т. 35.— С. 158.
- ¹³ Там же.— С. 285.
- * Навіть в науковій літературі часто можна зустріти надто суперечливі дані про чисельність і склад цих військ.
- ¹⁴ Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції.—1929.— № 5—6.— С. 115.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ—Відень, 1920.— С. 299.
- ¹⁶ Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 215.
- ¹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Т. II.— Прага, 1922.— С. 132—133.
- ¹⁸ Див.: «Вільна Україна».— Львів—Київ, 1921.— № 1—2.— С. 23.
- ¹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму.— Відень, 1926.— С. 62.
- ²⁰ Шульгін О. Політика (Державне будівництво і міжнародні справи).— Київ, 1918.— С. 14.
- ²¹ Див.: Столичний голос.—1919.—31 січня.
- ²² Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923.— Т. I. Доба Центральної Ради.— Ужгород, 1932.— С. 257.
- ²³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму.— Відень, 1926.— С. 16.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Див.: Вестник Украинской Народной Республики.—1918.— № 26—20(7) лютого.
- ²⁶ Див.: Народна воля— Київ, 1918—17(29) січня; Зарудний Богдан-Олександр. Ілюстрований збірник (упорядкували С. Зарудний і Г. Михайличенко).— Харків, 1919.— С. 311—314.
- ²⁷ Див.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— Київ—Відень, 1920.— С. 221—222.
- ²⁸ Див. Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. Збірник I.— Відень, 1920.— С. 68—69.
- ** Автором доповіді був відомий німецький публіцист Колін Росс. З осені 1017 р. він служив у військовому відділі міністерства закордонних справ Німеччини, в обов'язок якого входило постачання іноземної преси даними про хід воєнних операцій. Під час захоплення німцями України Колін Росс був при передових німецьких військових загонах, з якими й вступив до Києва.
- ²⁹ Архив русской революции. Т. I.— Берлин, 1921.— С. 288.
- ³⁰ Там же.— С. 289.
- ³¹ Там же.— С. 294.
- ³² Нова Рада.—1918.—16(3) квітня.
- ³³ Там же.—20(7) квітня.
- ³⁴ Нова Рада.—1918.—27(19) квітня.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С. І. Жук (Дніпропетровськ)

Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки

У процесі розвитку української державності як повноправної частини світової співдружності посилюється необхідність усвідомлення єдності світової культури і науки. Нині українська історична наука репрезентує не тільки пострадянську історіографію, але й певною мірою спільність істориків усього світу. Процес її інтеграції в світову історичну науку неможливо уявити без урахування світового історіографічного досвіду, насамперед досвіду епістемології історії (теорії історичного знання). Яка природа історичного знання? Яке відношення має це знання до історичної реальності? Які передумови пізнавального процесу в історії? Які умови його дійсності? Як писати історію? Таким є коло найбільш загальних проблем, з якими стикається епістемологія історії.

На основі вивчення досвіду західної історіографії (англо-американської, французької та німецької) можна визначити деякі епістемологічні моменти в розвитку світової історичної науки, знання яких, як нам здається, допоможе сучасним українським історикам в їх роботі. Це особливо актуально в умовах кризи колишньої радянської історичної науки, яка посилюється із утвердженням одномірного соціокультурного дискурсу, коли домінуюча марксистсько-ленінська парадигма історії замінюється «історико-романтичними», національно-емпіричними дослідженнями, як це має місце в Україні.

Як відомо, диференціація різних сфер суспільного життя Європи (ідеології, політики, економіки та ін.) та усвідомлення цього процесу європейцями відбувалися наприкінці XVIII — в XIX ст. Однак ще в першій половині XIX ст. історія не усвідомлювалась європейцями як автономна сфера діяльності інтелектуалів. Нею займалися, як правило, дилетанти: письменники, журналісти, юристи, а сама історія оцінювалась як частина загального гуманітарного знання. Незважаючи на викладання певних історичних спеціальностей у деяких університетах Європи та Америки, професійний рівень дослідників залишався низьким, бо власне професіоналів серед них налічувались одиниці. Тільки з другої половини XIX ст. розпочався процес професіоналізації історичної науки: посилення автономії професії історика, закріплення професійного статусу істориків в університетах, поява системи підготовки та спадкоємності кадрів фахівців-істориків, організація національних історичних товариств, вихід у світ перших наукових історичних журналів («Historische Zeitschrift» у Німеччині в 1859 р.; «Revue Historique» у Франції в 1876 р.; «English Historical Review» у Великобританії в 1884 р.; «American Historical Review» у США в 1895 р.). Наприкінці XIX ст. формуються поняття історичної науки: історичний факт, джерело, історична істина та ін.

В процесі розвитку європейської історичної науки XIX ст. її фундаментальними компонентами стали такі елементи єлінської та юдохристиянської культурних традицій, як: універсалізм (пріоритет загальних законів над одиничними фактами), раціоналізм (пояснення подій розумними причинами) та каузальність поняття про лінійний історичний час і прогрес (як рух з міфічного минулого через сього-

дення до міфічного майбутнього). Як відомо, це уявлення в християнській цивілізації пов'язане з старозавітною парадигмою Виходу: втеча з єгипетської неволі євреїв, котрих Моїсей вивів через пустелю в Ханаан (землю заповітну).

В юдо-християнських уявленнях про майбутнє можна виділити дві програми розвитку тутешнього світу в його русі до Царства Божого. Перша програма — це парадигма Виходу, яка передбачає поступове визволення «обраних Богом до врятування» від рабства, долаючи труднощі (тривалий перехід через пустелю з втратами, зрадами тощо), пов'язані з важливою необхідністю навчання і суворої покорі дисципліні та закону, неухильного дотримання Заповіту з Богом. Суспільство майбутнього — це Ханаан, який на випадок зради ізраїльтян Богу із землі заповітної перетвориться знову в «грішний Ізраїль». Друга програма — це парадигма Апокаліпсису (месіанського радикалізму), «другого Виходу» ізраїльтян, але вже не в Ханаан, а з Ізраїлю одразу до раю — до Едему. На відміну від еволюційного характеру першої друга програма вимагає негайного руйнування старого світу, насильницького наближення приходу Месії. Якщо перша програма орієнтувала на розвиток із збереженням спадковості, то друга — на «стрибок», «розрив часів», «загальну відмову»¹.

Ці уявлення покладені в основу еволюційної теорії Ч. Дарвіна, «наукового» комунізму К. Маркса, різних теорій ліберального прогресу та ін. Таке поняття про час та прогрес різко відрізняється від аналогічних уявлень на Сході, в Азії. Це усвідомлювали самі європейці. Уявлення про час, як замкнений цикл, про єдність світу природи і людини, які панували на Сході, давали змогу європейцям класифікувати східний світ як цивілізацію «віковичного штилю», «позбавлену динаміки», де панувала вічна деспотія і бракувало особистості, індивідуальності. Ні Гегель, ні Л. фон Ранке, ні К. Маркс не включали Схід до своїх історичних схем розвитку. Як відомо, навіть у марксистській теорії європейське снобіське-зневажливе ставлення до Сходу знайшло відображення у постулюванні ідеї «азіатського» способу виробництва². Але ж вивчення історії азіатських суспільств, цивілізацій призвело до поширення в Європі «циклічних» уявлень про час. Так, всупереч еволюційно-стадіальним теоріям історії (наприклад, формаційній теорії К. Маркса) з ініціативи М. Я. Данилевського в Росії, А. Шопенгауера та Ф. Ніцше у Німеччині наприкінці XIX ст. набули популярності ідеї циклічного часу, «коловороту» історії, «культурно-історичних» типів, змінюючих цивілізацій. Логічним завершенням розвитку цієї тенденції стала поява в першій половині XX ст. праць О. Шпенглера та А. Тойнбі³.

Основними напрямками історичної науки кінця XIX ст., які сприяли формуванню «науковості» західної історіографії, були державно-правова, інституційно-політична історична «німецька» школа Л. фон Ранке та французька соціальна історія О. Террі і Ж. Мішле. Етап світової історичної науки на рубежі XIX—XX ст. можна охарактеризувати поняттям «консервативний еволюціонізм». Тодішні історики, незважаючи на появу нових тенденцій у науці, переважно дотримувалися охоронно-консервативних, націоналістичних позицій. Характерно, що у всіх країнах Європи та Америки в той час національні історичні школи репрезентували представники панівних етноконфесіональних груп (у Франції — французи-католики, у Великобританії — англійці, представники англіканської церкви, у США — англо-сакси — протестанти), тоді як євреїв взагалі не було серед істориків. Як відомо, навіть класичний німецький історизм Л. фон Ранке виник у результаті консервативної «романтичної» реакції на «прогресивські» ідеї Просвітництва та Великої французької революції XVIII ст.⁴.

На початку революційного XX ст. виникла певна загроза охоронному консерватизму фахівців-істориків. Крім відомих соціально-полі-

тичних подій першої половини ХХ ст., нові інтелектуальні течії захищали підвалини об'єктивістської, інституціонально-політичної офіційної історіографії Заходу. Це, насамперед: 1) економічно детерміновані моделі соціалізму (головним чином марксизму); 2) розвиток естетики модернізму в мистецтві, яка заперечувала традиційні основи відображення дійсності; 3) популяризація теорії відносності А. Ейнштейна, «неевклідової геометрії» в інтерпретації А. Пуанкаре та екстраполяція принципів відносності і квантової механіки на соціокультурні об'єкти; 4) розвиток «культурної антропології» Б. Малиновського, Р. Бенедикта та М. Мід призвів до «культурного релятивізму», а ієрархічна таксономія культур (еволюція їх від дикунства через варварство до цивілізації) замінювалася структуралістським підходом; 5) поява і розповсюдження неокантіанських, феноменологічних та екзистенціаналістських філософських систем, які поставили в центр уваги дослідження суспільствознавців не соціальну систему, а конкретну людину і тісно пов'язане з цим; 6) захоплення фрейдизмом, вивчення психології та поведінки людини.

Все це спричинило зміни епістемології історії: повчальна розповідь про те, що відбувалося в минулому (переважно в політичній сфері), доповнюється елементами соціально-економічного аналізу (досить, наприклад, нагадати концепції соціальної історії англійця Дж. Тревел'яна, бельгійця А. Пірена, американських «прогресистів» Ф. Дж. Тернера, К. Бекера і Ч. Бірда). Поряд з «асоціативними» метафорами, що ілюстрували емпіричний матеріал на основі звичайного «здорового глузду», у модерністському академічному середовищі першої половини ХХ ст. поширюються «вертикальні» метафори марксизму (базис — надбудова та ін.) та фрейдизму (неусвідомлене — усвідомлене), які потребують обов'язкового розглядання «небачених» глибинних підвалин досліджуваних явищ соціального життя⁵.

Подібний нетрадиційний аналітичний підхід був характерним і для таких представників німецької історіографії, як М. Вебер та Е. Трільч, і для нідерландського вченого Й. Хейзінги, і для засновників легендарного французького журналу «Анали» М. Блока та Л. Февра, що вивчали історію людини крізь призму її світосприйняття (менталітету) чи етосу (стилю її життя, загальної орієнтації культури, ієрархії цінностей)⁶.

Завдяки цим підходам з'являються перші міждисциплінарні дослідження минулого. У 20—30-х роках історики почали застосовувати методи соціології, антропології, лінгвістики. Посилюється релятивізм і презентизм в історії. «Нові» історики (так називали вчених, які використовували нетрадиційні підходи в дослідженнях) вважали, що історія існує для людини, а не людина — для історії, тому необхідно описувати минуле згідно з нагальними потребами суспільства. Адже історія — це не музейний антикваріат, а сьогодення, повернуте в минуле. Релятивістська позиція цих істориків знайшла відображення навіть у назвах доповідей, прочитаних на зборах Американської історичної асоціації К. Бекером у 1931 р. («Кожна людина — сама собі історик») і Ч. Бірдом у 1933 р. («Писемна історія як акт віри»)⁷.

Друга світова, а згодом «холодна» війна різко змінили ситуацію в західній історичній науці. Посилюються охоронно-консервативні традиції, що мали протистояти спочатку нацистському, а потім комуністичному тоталітаризму. Будь-які спроби використання нових міждисциплінарних підходів засуджуються, бо вони спроможні зруйнувати ідеїну єдність історії, яка потрібна Заходу для його самоідентифікації. Набувають поширення «консенсусні» теорії, автори яких заперечують боротьбу класів та пропагують ліберальні цінності західної безконфліктної «атлантичної» цивілізації. В 40—50-ті роки інтерес до марксизму і філософії історії взагалі знизився.

Це «консенсусне» перемир'я було порушено у 60-ті роки, коли виник рух так званих «нових лівих» — молоді, жінок та різних маргінальних соціальних груп — у країнах Заходу проти соціально-політичного «істеблішменту», проти традиційних «буржуазних» культурних цінностей. Він змусив дослідників переглянути звичні уявлення про історію. Цьому сприяла й поява нових тенденцій у суспільних науках, усвідомлення історичної обмеженості концепцій науки, які панували донедавна. Так, ще у 1962 р. американський вчений Т. Кун змалював розвиток наукового знання як перехід від «нормальної» науки до «наукової» революції. Якщо «нормальна» наука розвивається в межах однієї традиційної парадигми (згідно з твердженням Куна, це «визнані всіма наукові досягнення, які в межах певного часу дають науковому товариству модель постановки проблем та їх вирішення»), то «наукова» революція означає заміну старої парадигми новою, без чого неможливий сучасний розвиток знання⁸.

Паралельно з теорією Куна у 60—70-ті роки поширюються ідеї француза М. Фуко про епістему та мовний дискурс. Епістема — це певний простір знання, мережа відносин між «словами» та «речами», на основі якої будуються притаманні тій чи іншій епосі коди сприйняття, практики, пізнання, виникають окремі ідеї та концепції. Виразником історично та соціально визначеної епістемати стає дискурс (суттєвий спосіб відбиття, виразу епістемати, концептуальна мова певного суспільства)⁹. Історіографія сьогодні сприймається як зміна епістем і дискурсів.

В інтерпретації М. Фуко відроджується структуралізм в його новій постструктуралістській формі: мовні структури детермінують поведінку і все життя людей. В європейській інтелектуальній історії М. Фуко виділяє три епістемати: Відродження, класичний раціоналізм та сучасність. Згідно з цими епістемами змінюється і дискурсивна практика: в період Ренесансу мова виступає як річ серед речей, потім — як трансцендентний засіб виразу думок, а сьогодні мова повністю самостійна і є структурою всього нашого життя. М. Фуко вперше в західній історіографії пов'язав поняття влади через дискурсивну практику з певним простором знання, що потім дало змогу «лівим» інтелектуалам критикувати культурну політику буржуазного уряду як гнобительську і лицемірну¹⁰.

В англо-американській науці аналогічні ідеї в галузі політичної історії декларував Кв. Скіннер, а згодом — Дж. Поукок. Вони використовували на історичному матеріалі теорію мовного акту, згідно з якою дія мови рівнозначна соціальній дії, а через мовний акт історик може виявити глибинні інтенціональні (пов'язані з наміром) структури діючих осіб в історії¹¹. Тлумачення історичного тексту, спроба знайти справжній намір автора тексту змушували Скіннера і його послідовників звертатися до проблем герменевтики (розуміння текстів). За Х. Гадамером, сучасний історик не може переселитися у досліджувану ним епоху, не може влізти у шкуру автора вивченого ним тексту. Розуміння істориками інтенцій (намірів) минулого проходить у контексті і традиціях їх часу, що робить неможливим адекватне відображення того, що було. По-друге, досліджений історичний текст також знаходиться в мережі певної історіографічної та джерелознавської традиції (ми ніколи не виявимо історичні традиції, в яких він був написаний), в мережі традиції інтерпретації, що виросла навколо тексту з часу його виникнення¹².

Своєрідна духовна революція 60-х років, що відбулася в західному світі, відродила інтерес до неортодоксального марксизму. Неможливо зрозуміти процес формування та еволюції «нової» історичної науки без урахування значення марксизму в ньому. Як відомо, тільки завдяки руху «нових лівих», ліворадикальному (з марксистською орієнтацією) руху інтелектуальної молоді Заходу 60—70-х років «нова»

історія (як течія західної історіографії) склалася остаточно. Ліворадикальні історики репрезентували нову генерацію дослідників, як правило, ще не інтегрованих у систему «наукового істеблшменту» внаслідок вікових особливостей (більшість з них є зовсім молодими людьми), статі (багато було жінок), раси (негрів та «кольорових»), етнорелігійного походження (скажімо, у США серед «лівих» панували не англо-сакси і не протестанти, а євреї, католики та ін.). Така соціокультурна опозиційність позначилася і на виборі тем та методів дослідження, переважно нетрадиційних і ліворадикальних¹³. Вивчали, наприклад, історію піратів, лесбіянок тощо. Використовували методи К. Маркса, неомарксистів.

Завдяки саме «новим лівим» посилюється інтерес до демократично зорієнтованих соціологічних концепцій і методів дослідження суспільства. В США та Англії стали популярними сюжети і наукові підходи істориків, які гуртувалися навколо французького журналу «Анали», які вивчають народ, «мовчазну більшість» в історії. Деякі московські вчені перебільшували вплив французьких дослідників на розвиток сучасної західної історіографії¹⁴. Тоді як більшість учених наголошує на другорядному значенні впливу «Аналів» на історичну науку США та Англії через сприйняття спочатку ідей Е. Дюркгейма, М. Вебера або структурно-функціональної соціології Т. Парсонса. Американські науковці звертають увагу на обмеженість дослідницьких методів істориків «Аналів», які зводять усю різноманітність розвитку людства до історії побуту, повсякденності тощо¹⁵. Відомо, що жоден з так званих «аналістів» не присвятив своїх досліджень таким важливим політичним подіям в історії, як Рісорджименто, Велика французька революція. Лише 200-річний ювілей останньої змусив їх звернутися до проблем політичної історії.

Сьогодні школа «Аналів» фактично втратила позиції лідера навіть у себе на батьківщині — у Франції. В наш час ліворадикальні історики, забувши про «Анали», відіграють роль своєрідних «стимуляторів ідей», влаштовуючи різноманітні дискусії, пропонуючи незвичайні методи і бачення історії. Достатньо нагадати про популярність у середовищі сучасних істориків таких неомарксистських концепцій, як теорія «культурної гегемонії» А. Грамші, теорія «моральної економіки» дрібного власника-робітника Е. Томпсона, ідеї Е. Хобсбаума про «помилкову традицію» та ін.¹⁶.

Як правило, появу нових парадигм та дискурсів у західній історіографії 60—70-х років називають «епістемологічною революцією». Вона призвела до зміщення акцентів в інтерпретації подій минулого, фрагментації предмету історії, полідисциплінарності самого історичного дослідження, використання різноманітних епістемологій і методологій. Все це потребує від істориків не тільки обнародування нових фактів, виявлених ними в історичних джерелах, але й логічного та вивреного емпірично доказу істинності наведених фактів. Так народилася «нова наукова» історія. Найбільш сприятливі умови для зростання «нових» істориків як дослідників існували в тих сферах історичного знання, до яких не зверталися традиційні історики.

Такою сферою (своєрідною концептуальною цілиною) стала соціальна історія. Велику роль у становленні західної « нової » соціальної історії відіграли методи та підходи сучасних соціології та антропології. Перший канал цього впливу — британська «антропологічна соціологія», або антропологія соціальної організації та соціальних структур, початок якій поклала створена ще у 1964 р. Кембріджська група з історії народонаселення та соціальних структур (Е. Ріглі, Р. Скофілд, П. Ласлетт та ін.). Такий соціоструктурний, історико-демографічний метод дослідження використовувався не тільки в Європі, але і в США. Завдяки праці кембріджських і прінстонських дослідників

соціальних структур було з'ясовано багато історичних фактів (розмір родини і церковного приходу в тюдоровській Англії, параметри природного приросту та імміграції напередодні промислового перевороту та ін.). Цим історикам бракувало дослідження внутрішнього світу людини минулого, відтворення зв'язку між її світоглядом і поведінкою (це спробували зробити у Франції історики — «аналісти» Ж. Дюбі, Ф. Арієс, Ж. Ле Гофф та ін.).

Вихід із ситуації підказала так звана «символічна» (культурна) антропологія. Американський антрополог К. Гіртц запропонував у 70-ті роки, спираючись на теорію М. Вебера, розглядати культуру як сукупність значущих для людини суспільних символів. К. Гіртц пише: «Вірячи разом з Максом Вебером, що людина — це тварина, підвішена в мережі означень, які вона сама створила, я розглядаю культуру як цю саму мережу; і аналіз її, виходячи з цього, не буде експериментальною наукою в пошуках закону, а інтерпретаційною наукою в пошуках змісту»¹⁷. Саме завдяки символічній антропології інтерес дослідників поступово акцентується на менталітеті, етосі людей минулого, на ієрархії духовних цінностей і моральних норм. Сучасні історики досліджують реальний розвиток соціальних, притаманних для їх носіїв систем, вивчають, як символи і цінності взаємодіють із звичаями та інститутами суспільства. В подібній інтерпретації минуле досліджується як інша культура, однак, щоб вивчати це суспільство, потрібно розуміти засоби відображення, які використовують його представники. За веберівською традицією в соціальній історії застосовуються поняття та підходи «розуміючої» соціології, а завдяки Т. Парсонсу — структурного функціоналізму. Саме соціолог Парсонс увів у західну історіографію уявлення про культуру як приховану, але підтримувану всіма матрицю відносин та інтенцій, які визначають поведінку людей в суспільстві¹⁸.

Як нам здається, головна вада «нових» соціальних істориків — залежність їх інтерпретацій минулого від жорсткого нормативного функціоналізму сучасної соціології. Сприйняття духовних цінностей як єдиної зв'язуючої сили в суспільстві призводить до викривлення різноманітності історичного процесу. Тільки духовні цінності в даному разі підтримують культурну спадкоємність у суспільстві. Тому сьогодні в історичній антропології, яка стає серцевиною «нової» соціальної історії, поряд з «символічною» та «соціоструктурною» антропологією набирає сили так звана «космологічна» антропологія, яка розглядає людину як частину космосу, а культуру взагалі — як «адаптаційний механізм»¹⁹. В основу цього «постмодерністського космізму» покладені ідеї наших співвітчизників М. Федорова, К. Цюлковського і В. Вернадського.

Загальний напрям руху «нової», сциєнтистської історії — це шлях від «оповідаючої» (нарративної, імпресіоністської) до «проблемовирішуючої» (сциєнтистської) історії. Цей шлях був приречений на невдачу. Вже досвід перших «нових» істориків ще довоєнної генерації, засновників «Аналіс» свідчив про безперспективність спроб обійтись без нарративу в історії. «Історія — проблема» передбачає пріоритет пояснення, інтерпретацій перед нарративом. У відомих працях «аналістів» (а не в окремих теоретичних деклараціях М. Блока або Л. Февра) знаходимо велику кількість нарративу і обмаль інтерпретацій. Більшість західних дослідників «інтелектуальної історії» (зокрема самі «аналісти») на прикладі праці Ф. Броделя «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіппа II» спростовують тезу Февра про «історію—проблему», бо книга продовжувача справи засновників журналу «Анали» є яскравим прикладом талановито написаної, але все-таки нарративної історії, «історії — розповіді», в якій зовсім немає інтерпретацій²⁰.

«Нові» історики репрезентували відкриті ними в джерелах факти не як свідчення минулого, а як аргумент певної розумової конструкції. Від історика вже вимагалось не стільки підтвердження істинності виявлених у джерелах фактів, скільки доведення її за допомогою логічних та емпіричних (в тому числі, кліометричних, математично-комп'ютерних) методів. Дискурс історичного дослідження при цьому відповідно змінюється. Така переорієнтація дискурса абсолютизує розумовий інструментарій історика, коли останній не просто шукає відповіді на запитання в джерелах, а повністю його перетворює згідно з певною моделлю доведення²¹.

Все це призвело до розповсюдження серед французьких та англо-американських істориків 80-х років постструктуралістських (деструкціоністських) підходів французького філософа Ж. Дерріда, який всю історію перетворює у «читаний» текст, а нарративне джерело — у набір вільно вибраних опозицій, коли не є важливою плутанина між «означеним» та «означаючим». Основна вимога до історика — уникнути «логоцентризму». Незважаючи на окремі позитивні приклади застосування постструктуралістських підходів при аналізі текстів Д. Ла Кааром, П. Маном, Х. Уайтом та іншими представниками « нової інтелектуальної » історії, захоплення постструктуралізмом у ході роботи з нарративом призводить до відвертого свавілля з боку дослідника²², до руйнування («деструкції») об'єктивної історії.

Дивно, що, незважаючи на постійну критику постструктуралізму в історії, ідеї Ж. Дерріда та М. Фуко, як і раніше, користуються популярністю серед певної групи істориків, які належали до генерації «нових лівих» 60-х років. На нашу думку, в історіографії США майже всі послідовники Дерріда — вчорашні «ліві» історики, які захоплювалися свого часу марксизмом і фрейдизмом, брали участь в опозиційних політичних рухах. Нинішній їх постструктуралізм не є випадковим, це еволюція їх інтелектуальної опозиції щодо існуючої ортодоксії. Нові методи і підходи цих істориків можна розглядати як варіант інтелектуального апатажу з боку вчорашніх «лівих» існуючого істеблішменту, часткою якого вони є самі. Щодо постструктуралізму в історії, то він уявляється нам як сукупність сцієнтистських засобів самомилування, самоутвердження істориків, як засіб інтелектуального протесту не тільки проти консервативного характеру історичної науки, але й проти обмеженості засобів «проникнення» дослідників у історичне джерело²³.

Історія без нарративу (розповіді) неможлива, незважаючи на заперечення «нових» істориків. Але, як доведено в останніх дослідженнях постструктуралістів-істориків, відтворення історії певної події не обмежується нарративом, воно передбачає поєднання чотирьох елементів: 1) нарратив-оповідання про минуле з описом чотирьох складових частин розповіді: дій окремих осіб, масових подій, окремих характерів та історичних декорацій; 2) пояснення подій; 3) аргументація розповіді, посилення на історичні джерела та авторитети; 4) інтерпретація минулого з позиції певної сучасної соціокультурної перспективи²⁴. Поступово аналіз історичного нарративу в західній історіографії спричиняє зміну всієї методології науки (особливо в соціальній історії). Замість поділу на матеріальне і ментальне (наприклад, буття і свідомість) на перший план виступає поділ на структуру і дію. Основою нової методології стає «реалістична онтологія структур»²⁵.

Нині світова історична наука після епістемологічної революції 60—70-х років переживає кризу. Загострилися протиріччя між традиційною, «старою» нарративною та міждисциплінарною, «новою науковою» історіями²⁶. Сцієнтистська мова «нових» істориків виявилася надто складною для читачів, що призвело до падіння інтересу до сучасної історичної літератури. Руйнуються традиційні уявлення про історію як ідеологічну єдність традицій і сучасності, минулого і майбут-

нього, єдність, яка виступає дискурсивним механізмом збереження соціокультурної спадкоємності. Сьогодні реальний вихід з кризи історичної епістемології — це так званий «синтетичний» підхід — поєднання гарної літературної мови і сміливих висновків наративної історії з міждисциплінарними методами «нової». Подібний підхід не тільки поверне читачів, але й врятує історію від профанації, популяризації і політиканства. І останній урок розвитку сучасної західної історичної науки. Як бачимо, політичні ярлики «правих» і «лівих» відходять сьогодні на останній план, і в епістемології межа проходить між, з одного боку, концепціями, які використовують універсалістські, холістські, телеологічно орієнтовані схеми, а з другого, — між більш еkleктичними та менш універсальними теоріями, зміст яких безпосередньо визначається характером досліджуваного матеріалу.

¹ Жук С. І. Традиціоналізм проти капиталізму: Соціальна історія ранньої Америки. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 73—74.

² Фурсов А. І. Революція як імманентна форма розвитку європейського історичного суб'єкта: (Размышления о формационных и цивилизационных истоках Великой французской революции) // Французский ежегодник. 1987. — М., 1989. — С. 278—330.

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. — М., 1991; Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. — М., 1991; Тойнби А. Постижение истории. — М., 1991.

⁴ Iggers G. The Image of Ranke in American and German Historical Thought // History and Theory. — 1962. — Vol. 2. — P. 17—40; Novick P. That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession. — New York, 1988. — P. 68, 87, 172.

⁵ Van Parijs Ph. Evolutionary Explanation in the Social Sciences: An Emerging Paradigm. Totowa. — 1981. — P. 6; Megill A. Recounting the Past: «Description», Explanation, and Narrative in Historiography // American Historical Review (далі — AHR). — 1989. — Vol. 94. — P. 631.

⁶ На думку Вебера, люди нібито реконструюють у своїй свідомості (іноді в неотрефлектованій формі) навколишню дійсність, а створені ними уявлені її моделі, своєрідні «малюнки світу», детермінують поведінку людей. На відміну від економічного редукціонізму вульгарного марксизму Вебер відстоює концепцію етосу, який відображає економічні реалії криз світосприйняття, світовідчуття людей. Культура в його інтерпретації — це система символів, з допомогою яких людина надає значення («покладає зміст») власному досвіду, звертаючись до загальноновизнаних у даному суспільстві цінностей. Як бачимо, ще на початку XX ст. Вебер передбачає історико-антропологічні методи французьких соціальних істориків школи «Аналів» (Жук С. І. Макс Вебер и социальная история // Вопросы истории. — 1992. — № 2—3. — С. 172—177).

⁷ Becker C. Everyman His Own Historian // AHR. — 1932. — Vol. 37. — P. 221—236; Beard Ch. Written History as an Act of Faith // Ibid. — 1934. — Vol. 39. — P. 219—231.

⁸ Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977. — С. 11.

⁹ Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. — М., 1977; Foucault M. Surveiller et punir. — Paris, 1975.

¹⁰ Mayfield D., Thorne S. Social History and Its Discontents: Gareth Stedman Jones and the Politics of Language // Social History. — 1992. — Vol. 17. — P. 165—188.

¹¹ The Return of Grand Theory in the Human Sciences. Ed. by Quentin Skinner. — Cambridge, 1985. — P. 1—20.

¹² Гадамер Х. Истина и метод. — М., 1990; Gadamer H. Lob der Theorie. — Frankfurt am Main, 1984. — S. 56—62.

¹³ Isserman M. The Not-So-Dark and Bloody Ground: New Works on the 1960s // AHR. — 1989. — Vol. 94. — P. 990—1010.

¹⁴ Жук С. І. Одномерна ли історія? // Вопросы истории. — 1992. — № 8—9.

¹⁵ Bailyn V. The Challenge of Modern Historiography // AHR. — 1982. — Vol. 87. — P. 1—24; Degler C. In Pursuit of an American Dream // Ibid. — 1987. — Vol. 92. — P. 1—2.

¹⁶ Про теорію «моральної економіки» див.: Жук С. І. Традиціоналізм проти капиталізму. — С. 9—11.

¹⁷ Geertz C. Interpretation of Cultures. — New York, 1973. — P. 5.

¹⁸ Докладніше про це див.: Жук С. І. Макс Вебер и социальная история. — С. 174—177.

¹⁹ Toulmin S. The Return to Cosmology: Post-Modern Science and the Theology of Nature. — Berkeley, 1982.

²⁰ Frye N. Anatomy of Criticism: Four Essays. — Princeton, 1957. — P. 308—314; Kellner H. Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire: (A Review of Re-

views) // *History and Theory*.—1979.— Vol. 18.— P. 197—222; Kinser S. «Annaliste» Paradigm? // *The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel* // *AHR*.—1981.— Vol. 86.— P. 63—105.

²¹ Derrida J. *Signeponge*.— Paris, 1988.— P. 14—28.

²² Eius. *De la Grammatologie*.— Paris, 1967; La Capra D. *History and Criticism*.— Ithaca, 1985.— P. 9, 17; White H. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*.— Baltimore, 1973.— P. 427—428; Norris Ch. *Deconstruction: Theory and Practice*.— London, 1982.— P. 108—115.

²³ Ankersmit F. *Historiography and Postmodernism* // *History and Theory*.—1989.— Vol. 28.— P. 137—153; Zagorin P. *Historiography and Postmodernism: Reconsiderations* // *Ibid.*—1990.— Vol. 2.— P. 265—274.

²⁴ Megill A. *Op. cit.*; Norman A. *Telling It Like It Was: Historical Narratives on Their Own Terms* // *History and Theory*.—1991.— Vol. 30.— P. 119—135; Topolski Jer. *Towards an Integrated Model of Historical Explanation* // *Ibid.*— P. 324—338.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *AHR Forum; The Old History and the New* // *AHR*.—1989.— Vol. 94.— P. 654—698.

З історії релігії та церкви

О. М. Шевченко (Київ)

Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.

Нині, коли помітно зростає інтерес громадськості до минулого нашої держави, питання про роль і місце православної церкви в історії України набуває особливого значення. Тривалий час воно знаходилося поза увагою дослідників. Багато сторінок церковної історії замовчувалося. І хоча відповідна наукова база для вивчення проблеми щодо підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату була підготовлена в XIX ст., за радянських часів, коли релігія була проголошена «пережитком минулого», історію церкви вивчати було неможливо.

Документи, які розкривали події підпорядкування Української церкви Московському патріархату, приваблювали увагу багатьох істориків XIX ст. Зокрема, В. М. Ундольський, Є. Є. Голубинський, А. В. Горський склали їх докладні списки. М. О. Коялович, С. М. Соловйов наполягали на необхідності подальшого збирання, систематизації і вивчення таких матеріалів¹⁻². Згодом проф. Київської Духовної Академії С. Терновський опублікував значну частину документів з передмовою³, що й донині є основним джерелом для дослідників, які цікавляться даною проблемою. Частина документів була видана також Петербурзькою археографічною комісією⁴.

У XIX ст. вийшло друком ряд досліджень, які тією чи іншою мірою висвітлювали важливі аспекти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату⁵. У подальшому вивченню даної проблеми пов'язане з іменами І. Огієнка, О. Лотоцького, Б. Крупицького, І. Власовського, Р. Єришока, Г. Удада, З. Кохута⁶.

Питання про передачу прав на Київську митрополію від константинопольського патріарха до московського постало на порядок денний вже після входження України до складу Московської держави. І хоча категоричні вимоги щодо підпорядкування московському патріархові Никону ще не лунали, але занепокоєння впливових верхів української духовної ієрархії було небезпідставне. Адже українське духовенство не одержало підтвердження своїх прав і привілеїв у лютому — березні 1654 р., коли велся переговор українського посольства на чолі з військовим суддею С. Богдановим-Зарудним та переяславським полковником П. Тетерею з московським урядом. Останній, посилаючись на те, що «отъ кievского митрополита многие неслушные дела чинятца»⁷, проігнорував прохання духовенства, надіслав гетьману грамоту «О поведеніи кievского митрополита Сильвестра Коссова»⁸, де повідомлялося про «митрополичыє дурно и измену»⁹, а сам митрополит був викликаний до Москви для пояснення і вмотивування своїх вчинків.

І все ж такі питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха «первой вольности, яже есть всехъ вольностей и правъ коренем»¹⁰, було порушене посольст-

вом від українського духовенства, яке на чолі з І. Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Воно повідомляло, що непідтвердження даної «вольності», яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак московський уряд, не наважуючись добиватися зміни юрисдикції Київської митрополії (оскільки побоювався негативної реакції православної ієрархії Сходу), все ж таки не був схильний і задовольнити вимоги українських церковників. Тому, незважаючи на настійні прохання послів, а також на підтримку гетьманом поданих вимог, рішення цього питання відкладалося на невизначений час^{10а}.

13 квітня 1657 р. помер київський митрополит С. Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Беручи активну участь у підготовці елекційного собору, київський воєвода А. В. Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л. Барановичем, киево-печерським архимандритом І. Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха і без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію¹¹. Коли ж в середині січня 1658 р. київським митрополитом був обраний Д. Балабан, путивльський воєвода М. О. Зюзін у своєму листі до гетьмана І. Виговського, нагадуючи йому про необхідність поїздки в Москву для обговорення з московським патріархом церковних справ, вимагав, щоб новообраний митрополит не посилав за благословінням до константинопольського патріарха¹².

Проте наступник С. Косова навіть не повідомив московський уряд про своє обрання¹³. В розмові з московським послом Б. М. Хитрово (лютий 1658 р.) він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити «єдин по єдиному» поставлялися константинопольським патріархом, без дозволу якого він не має права прийняти посвяту в Москві від патріарха Никона¹⁴.

Та вже у жовтні 1659 р. в підписаних в Переяславі статтях, на яких Ю. Хмельницький і запорозьке військо присягало московському царю, зазначалося, що київський митрополит і все українське духовенство знаходиться «подъ благословеніємъ святейшого патріарха Московського... А въ права въ духовные святейшій патріархъ вступати не будетъ»¹⁵. І хоча жоден представник вищого духовенства не був присутній на раді (Переяславські статті підписані протопопами нижинським М. Филімоновичем і переяславським Г. Бутовичем^{16–17}), московський уряд вважав їх затвердженими.

Доклавши зусиль для затвердження неприйнятної для українського духовенства статті, князь О. Трубецькой почав втручатися і в справу Української церкви, про що, зокрема, свідчить призначення ним місцеблюстителем київської митрополії єпископа Чернігівського Л. Барановича^{18–19}.

Прийнята в Переяславі стаття про залежність київського митрополита від московського патріарха викликала невдоволення не лише у духовенства, але й в козацької старшини. Так, гетьманське посольство на чолі з Андрієм Одинцем, яке прибуло до Москви, просило змінити редакцію відповідної статті. І хоча посланцям було категорично відмовлено²⁰, спроби захистити права духовного чину не припинялися.

Це питання передбачалося розглянути і на переговорах військових комісарів (на чолі з В. Золотаренком) з представниками польської сторони при підписанні мирного договору. Зокрема, в гетьманській інструкції зазначалося, що сеїд статей, підтвердження яких польською стороною повинні добиватися посланці, була й та, в якій йшлося про збереження юридичної залежності Київської митрополії від константинопольського патріарха²¹. Фіксація даної статті у тексті мирного договору опосередкованим шляхом ліквідувала б 8-ий пункт Переяславських статей. Однак, дізнавшись про це, московський уряд заборонив

В. Золотаренку користуватися даною інструкцією при укладенні мирного договору. В новій інструкції, відправленій 5 травня 1660 р. в Борисов, де в цей час знаходилися військові комісари, гетьман вже не торкався цієї проблеми.

Дії українського духовенства свідчили про те, що воно не вважало підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові остаточно вирішеною справою. Ігумен Трахтемирівського монастиря Іоасаф, який прибув в червні 1660 р. до Москви, прохаючи від імені українського духовенства дозволу на обрання нового митрополита, запитував і про те, від кого новий архіпастир буде поставлятися на митрополичий престол. Знаючи стан церковних справ у Московській державі (патріарх Никон залишив свій престол, і Московська церква другий рік не мала патріарха), духовенство розраховувало на те, що московський уряд буде змушений відмовитися від відповідної статті Переяславського договору і дозволить новообраному митрополитові прийняти посвяту від константинопольського патріарха.

Настійні прохання українського духовенства і козацької старшини викликали невдоволення московського уряду²². Проте політичні події на Україні та церковна смута в Московській державі не створювали сприятливих умов для швидкої реалізації на практиці постанови 1659 р. Навіть пізніше, коли в середині 60-х рр. XVII ст. І. Брюховецький сам неодноразово пропонував московському уряду прислати з Москви митрополита на київську кафедру, вмотивовуючи свою пропозицію тим, що незалежне від московського патріарха українське духовенство «двоєдушничает»²³, московський уряд, враховуючи складну політичну та релігійну ситуацію, вирішив не поспішати з прийняттям відповідного рішення аж до погодження всіх аспектів справи з константинопольським патріархом.

Остаточно проблема підпорядкування Української церкви Московському патріархатові постала на великому московському соборі 1666—1667 рр. Прийняття рішення з цього складного питання покладалося на східних патріархів. Безпосереднім приводом до розгляду цієї справи став лист патріарха Никона до царгородського патріарха, де вказувалося на неканонічність посвячення у сан єпископа Мстиславського Мефодія Филимоновича, здійснене Московією. На засіданні собору єпископ Вятський Олександр, доводячи необхідність «возз'єднання» Української церкви з Московською, розглядав сам факт посвячення Мефодія митрополитом Крутицьким Птиримом, а не константинопольським патріархом, як перший крок до церковного об'єднання²⁴.

Зрозуміло, що доповідь вятського єпископа не сподобалася українським ієрархам, які були присутні на соборі і заявили про свою приналежність до юрисдикції царгородського патріарха. Так, коли перед урочистою службою в Успенському соборі патріархи Олександрійський Паїсій та Антіохійський Макарій заборонили присутнім архієреям носити хрест на митрі, оскільки цей привілей їм дав царгородський патріарх, українські ієрархи проігнорували цей наказ.

Непримиренна позиція українського кліру вплинула на ставлення східних патріархів до справи «О переводе малороссийского духовенства из ведомства Константинопольского патриарха в ведомство Московского»²⁵. Тому пропозицію московського уряду схилити українське духовенство до визнання влади московського патріарха олександрійський патріарх рішуче відхилив, вмотивовуючи своє рішення тим, що не має повноважень втручатися у справи чужої єпархії. Зрозуміло, що за таких обставин порушене вятським єпископом питання не могло бути остаточно вирішеним.

На необхідності переходу українського духовенства під зверхність московського патріарха наполягав і начальник Посольського Приказу А. Л. Ордин-Нащокін, вбачаючи в церковній єдності запоруку єдності політичної²⁶. Проте спроби московського уряду в 60-ті роки XVII ст.

досягти підпорядкування Української церкви Московському патріархатові викликали рішучий опір українського духовенства²⁷.

Становище змінилося лише в 70-ті роки, характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Майже всі впливові представники українського кліру вступили в безпосередні стосунки з московським патріархом. Численні посольства духовенства Київської митрополії, приїжджаючи в той час до московського царя з різними проханнями, вважали за необхідне відвідати також московського патріарха, який нерідко клопотався за них перед самодержцем.

Крім того, політична боротьба між вищим духовенством на Україні створювала сприятливі умови для втручання московського уряду у справи Української церкви. Так, чернігівський архієпископ Л. Баранович, побоюючись поширення впливу митрополита І. Тукальського на Лівобережній Україні, навіть рішення такого важливого питання, кого вважати «верховним пастырем малороссийского духовенства», залишає на розсуд московського царя²⁸. Зрозуміло, все це дало підстави Москві брати безпосередню участь у справах Київської митрополії. Навіть події внутрішнього життя монастирів Лівобережної України не проходять повз її увагу.

За таких обставин московський патріарх Іоаким знову порушує питання про перехід Української церкви під юрисдикцію московського патріарха. Московському послові в Царгороді Возніцину доручається таємно дізнатися про ставлення константинопольського патріарха до цієї справи. В грудні 1684 р. до Царгорода за відпускнуою грамотою на Київську митрополію був відправлений грек Захарія Софіра²⁹. Активну участь у справі воз'єднання Церков взяли московський уряд і український гетьман.

У 1683—1685 рр. зав'язуються жваві стосунки українського гетьмана І. Самойловича з московським патріархом Іоакимом. І якщо в 1683 р. останній висловлював лише глибокий жаль з приводу того, що протягом тривалого часу Київська єпархія не мала свого пастиря³⁰, то окольничий Л. Неплюєв, який прибув з Москви до Батурина в лютому 1685 р. з наказом від московського уряду, вже наполягав на тому, щоб новообраний митрополит отримав «архіпастирське рукоположення» саме в Москві. Передбачалося також, що всі церковні справи на Україні вирішуватимуться за участю московського патріарха. Щодо константинопольського патріарха, то посланець рекомендував припинити з ним всілякі зв'язки і вийти з-під його залежності³¹.

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха³². Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату^{32а}. В своїх листах до І. Самойловича учасники собору, висловлюючи занепокоєння за долю православних в Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними принципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить ряд своїх прав і привілеїв, зокрема:

— київський митрополит, будучи прирівнений у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить ряд своїх прав «по титулу и в служении», подібних до тих, які мав московський патріарх;

— київський першоієрарх абсолютно залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита

вважався найвищою інстанцією при вирішенні духовних справ на Україні);

— не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

— закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх).

— враховуючи ті зміни, які сталися в Білгородській єпархії після її входження до складу Московського патріархату, духовенство передбачало і зміни в церковних обрядах, оскільки там «церковно-богослужбевыя книги киевскія велено отложить, а присланы московскія; церковное пеніе и служеніе отменено, а все по московски поставлено»³³.

Під тиском духовних осіб І. Самойлович змушений був відправити посольство до Москви. Повідомляючи про обрання на престол Київської митрополії Гедеона-Святополка князя Четвертинського гетьманські посланці (військовий писар С. Прокопович, канцелярист Л. Петровський, а також представники духовенства — ігумен Видубецький Ф. Углицький та ігумен Переяславський І. Дубина) повинні були добитися гарантії того, що Київська митрополія залишиться «при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах»³⁴. Вони мали відстоювати право збереження за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріарха, а також просити направити з Москви послів до Царгорода за відпускнуою грамотою.

Звістка про обрання на престол Київської єпархії нового митрополита була зустрінута з радістю в Москві. Однак разом з тим виникли нові ускладнення. Необхідно було довести законність втручання московського патріарха у справи Української церкви. Не розраховуючи на швидке одержання згоди на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Москви від константинопольського патріарха, Іоаким вирішив знайти підстави законності своїх дій в історії Російської церкви. За його наказом було зроблено відповідні виписки з літописів. Посилаючись на них, патріарх відповів гетьману, що погоджується благословити новообраного митрополита на Київську єпархію. Водночас в листі до Четвертинського він запросив його прийти для посвяти в Москву³⁵. Щодо збереження прав Української церкви, то в листах патріарха про це нічого не повідомлялося. Лише в грамотах царів права і привілеї Київської митрополії загалом підтверджувалися.

Відповідь московського патріарха викликала нову хвилю незадоволення на Україні. Частина духовенства вважала, що більшість «зело надобных статей» залишиться незатвердженими³⁶. І тому, «видя недовольствующих людей и бояся на нашия имена впредь будуще время от чинов духовных и мирских жалоб»³⁷, гетьман і новообраний митрополит вирішили зробити ще одну спробу у напрямі утвердження прав Української церкви. У жовтні 1685 р. під час поїздки до Москви Гедеона-Святополка князя Четвертинського супроводжували гетьманські посланці — військовий бунчужний К. Іванович та старший канцелярії В. Кочубей. Посли повинні були домагатися затвердження московським патріархом і царями постатейно тих прав і привілеїв Київської митрополії, які спочатку були зігноровані³⁸. Особлива увага приділялася збереженню повноти влади митрополита. Хоча київський митрополит і приймав посвяту від московського патріарха, послі наполягали на тому, щоб всі інші духовні чини Київської митрополії поставлялися від свого митрополита «по исконным той митрополії правам»³⁹. Було порушено також питання про невтручання московського патріарха в суди Київської митрополії. Зазначаючи, що присутність митрополита на Україні необхідна для «утверждения постоянства, яко порубежная митрополія»⁴⁰, просили, щоб його не виклика-

ли на «годовое или полугодное к царствующему великому граду Москве житие»⁴¹. Особлива увага акцентувалася на необхідності збереження за київським митрополитом титула екзарха Константинопольського патріарха. Пояснювалось це необхідністю відвернення розколу в Українській церкві. Збереження цього титулу гарантувало визнання митрополита як свого пастиря і закордонною паствою. При цьому зазначалося, що і московському патріарху те «екзаршество вредити не может», більше того, навіть посилювало б його владу⁴². Нагадуючи, що частина впливових духовних осіб не була присутня на елекційному соборі і тому могла чинити новообраному митрополиту «ожесточение», послы просили також, щоб московський уряд і патріарх підтвердили своїми грамотами зверхність митрополита над єпископіями, архимандріями, ігуменствами, братствами, монастирями та церквами, які й раніше перебували під його владою. Послы наголошували також на необхідності відправки посольства в Царгород, оскільки відпускної грамоти на Київську митрополію від константинопольського патріарха московський патріарх так і не одержав.

8 листопада 1685 р. Гедеон Четвертинський був посвячений у сан київського митрополита московським патріархом. І хоча останній знову не давав ніяких обіцянок стосовно збереження прав Української церкви⁴³, московські царі в стверджувальних грамотах на Київську митрополію, наданих Гедеону Четвертинському після посвяти, задовольнили прохання посланців (крім одного — київський митрополит позбавлявся титулу екзарха Константинопольського патріарха)⁴⁴.

Фактично з цього часу Українська церква ввійшла до складу Московського патріархату, хоча справа і не вважалася остаточно вирішеною, оскільки необхідно було одержати згоду константинопольського патріарха. Тому в листопаді 1685 р. до Константинополя відправляється посольство на чолі з дяком Микитою Алексеєвим з грамотами від московського патріарха Іоакима і московських царів, в яких висловлювалося прохання визнати правову основу зміни становища Української церкви. Свою згоду на перехід Київської митрополії під зверхність Москви константинопольський патріарх повинен був підтвердити грамотами.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, Микита Алексеєв і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Так, ієрусалимський патріарх Досифей категорично заявив, що не буде радити константинопольському патріарху відмовитися від Київської митрополії⁴⁵. Спираючись на церковні канони, він доводив, що кордони єпархій мають бути незмінні і ніхто з єпископів не має права шукати влади в чужій єпархії. Та й самі причини, наведені московським урядом і патріархом Іоакимом, він не вважав поважними, вбачаючи в намаганні московського патріарха поширити свою владу на київську єпархію прояв славолюбства, який призведе до негативних наслідків⁴⁶ (так, він вказував на можливий розкол в Українській церкві, якщо православне населення Речі Посполитої не визнає в Гедеоні Четвертинському свого пастиря). Крім того, Досифей зауважував, що відпускна грамота Константинопольського патріарха не матиме сили, якщо не буде підкріплена відповідними грамотами інших східних патріархів. Засудивши спробу московського уряду шляхом підкупу вирішити справу, Досифей радив московському патріархові задовольнитися титулом намісника константинопольського патріарха.

Не мали успіху і переговори з константинопольським патріархом Діонісієм. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі стосунки з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, Алексеєв одержав необхідні грамоти до царів, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та ієрусалимського патріархів.

У кінці 1686 р. грамоти були доставлені в Москву. Справа підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові була остаточно вирішена. І хоча Київська митрополія ввійшла до складу Московського патріархату на широких автономних правах, московською державною і церковною владою вони не дотримувалися. Навпаки, згодом цілою низкою акцій Українська церква позбавлялася свого особливого статусу, перетворившись в рядову єпархію Російської православної церкви. Однак слід зазначити, що неправомірно пояснювати розглядувані події «насильством» чи «узурпацією» з боку московського уряду або покладати винуватість на окремих історичних осіб (митрополита Гедеона-Святополка князя Четвертинського чи гетьмана І. Самойловича). Такий підхід нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію. Аналіз історичних документів доводить, що за тих обставин, що склалися після входження України до складу Московської держави, Українська православна церква не мала можливості зберегти свою незалежність. Зрозуміло, що перебуваючи і в складі Російської православної церкви, вона могла користуватися певними правами самоуправління, але це залежало від змін у політичному, культурному й релігійному житті Росії в цілому.

¹⁻² Летопись занятий Археографической Комиссии за четыре года.— СПб., 1871.— Отд. 4.— С. 167—168.

³ Див.: Архив ЮЗР.— Киев, 1873.— Ч. 1.— Т. 5.

⁴ Див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею.— СПб., 1842.— Т. 5.

⁵ Болховитинов Е. А. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное.— К., 1825; Аскочешский В. Киев с древнейшим его училищем академиею.— К., 1856; Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 1; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. 1; Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв.— К., 1905.— Т. 2.

⁶ Огієнко І. Приєднання Церкви Української до Московської 1686-го року.— Вінніпег, 1948; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви.— Вінніпег, 1982; Огієнко І. Ідеологія української церкви.— Холм, 1944; Лотоцький О. Автокефалія.— Варшава, 1938.— Т. 2; Крупницький Б. Гетьмани і Православна Церква в Українській державі XVII—XVIII ст.— Нью-Йорк, 1954; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви.— Нью-Йорк—Київ—С. Бавнд Брук, 1990.— Т. 2; Єринюк Р. Підпорядкування Київської Митрополії Московській Патріархії 1685—86 (Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русі—України.— Мюнхен, 1988/1989.— С. 732—750; Удод Г. Приєднання Української Церкви до Московського Патріархату 1686.— Вінніпег, 1972; Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760 s—1830 s.— Cambridge, Mass., 1988; Kohut Z. The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654—1780 s) / Harsard Ukrainian Studies. F. 14, Number 3/4 December 1990.— P. 364—376.

⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1878.— Т. 10.— Ст. 475.

⁸ Там же.— Ст. 504—506.

⁹ Там же.— Ст. 505.

¹⁰ Там же.— Ст. 752.

^{10a} Дорошенко Д. Нарис історії України.— К., 1992.— Т. 2.— С. 36.

¹¹ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899.— Т. 1.— С. 101.

¹² Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 89.

¹³ Власовський І. Вказ. праця.— С. 309.

¹⁴ Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України.— Нью-Йорк, 1964.— С. 36.

¹⁵ Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 264.

¹⁶⁻¹⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— т. 4.— С. 273.

¹⁸⁻¹⁹ Митр. Макарий. История Русской Церкви.— СПб., 1883.— т. 12.— С. 571; Титов Ф. Указ. соч.— С. 18; Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 145; Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу: Збірник матеріалів Наукової конференції у Рокка ді Папа 18—20.10.1963.— Мюнхен—Рим—Париж, 1966.— С. 150.

²⁰ Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 6.

²¹ Там же.— С. 12.

²² Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 154.

- ²³ Акты ЮЗР.—СПб., 1867.—Т. 5.—С. 282.
²⁴ Эйнгорн В. Указ. соч.—С. 387.
²⁵ Лотоцький О. Вказ. праця.—С. 371.
²⁶ Див.: Політичний проект А. Л. Ордин-Нащокіна, викладений ним в 3-х доповідях (4, 25, 26 травня 1669 р.).—Акты ЮЗР.—СПб., 1877.—Т. 9.—С. 7—22.
²⁷ Св. Димитрий Ростовский. Актовая речь, произнесенная 28 октября 1909 г. в Полтавской духовной семинарии по случаю 200-летия со дня кончины св. Димитрия / Полтавские Епархиальные Ведомости.—1909.—№ 32.—С. 1278—1279.
²⁸ Эйнгорн В. Указ. соч.—С. 789.
²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця.—С. 375.
³⁰ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 38.
³¹ Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 101.
³² Аскоченский В. Указ. соч.—С. 236.
^{32a} Zenon E. Kohyt. The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy...—Р. 366.
³³ Терновский С. Указ. соч.—С. 115.
³⁴ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 68.
³⁵ Там же.—С. 84—85.
³⁶ Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, кн. 1728, арк. 99 зв.
³⁷ Там же, арк. 100.
³⁸ Там же.
³⁹ Там же, арк. 101 зв.
⁴⁰ Там же, арк. 106 зв.
⁴¹ Там же.
⁴² Там же, арк. 104.
⁴³ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 85—89.
⁴⁴ Прибавление к описанию Киевософийского собора и киевской иерархии // Болховитинов Е. А. Указ. соч.—С. 87—95.
⁴⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права.—Варшава, 1931.—С. 145—146.
⁴⁶ Каптерев Н. Ф. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством 1699—1707 // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.—М., 1891.—Кн. 2.—С. 8.

* * *

І. В. Рибак (Кам'янець-Подільський)

Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села [1946—1955 рр.]

Спосіб життя, як відомо, визначається об'єктивними умовами розвитку суспільства. Різниця між способом життя мешканців села і міста в Україні у повоєнні роки була дуже істотною. В історичній літературі проблема соціального розвитку села у той період висвітлюється загальною вкрай спрощено, однобічно і лише в позитивному ракурсі¹.

Мета повідомлення полягає в тому, щоб з'ясувати реальну картину відбудови соціально-побутової сфери українського повоєнного села, показати реальні проблеми і труднощі в її розвитку.

Першочерговим завданням у цій галузі в 1946 році була відбудова житлового фонду, доценту зруйнованого у роки війни. П'ятирічним планом на 1946—1950 рр. передбачалося спорудити на кошти колгоспників та селян з допомогою державного кредиту 1,2 млн. будинків². Проте держава своїх обіцянок не виконала. Протягом указанного періоду було зведено лише 650,6 тис. хат, що становило 54,6% від державного плану³. Багато мешканців села відчували гостру пот-

ребу в житлі, На 1 березня 1949 р. в землянках проживали більше 50 тис., а на чужій житловій площі — 48 тис. сімей колгоспників. Тисячі родин мешкали в малопристосованих для житла приміщеннях: хлівах, клунях, клубах, культових спорудах⁴.

Брак будівельних матеріалів, кваліфікованої робочої сили змушував людей споруджувати примітивне житло. Вибіркові обстеження сіл Чернігівської області, проведені комісією ЦК КП(б)У в 1949 р., показали, що «новозбудовані будинки колгоспників у переважній більшості випадків являють собою чотиристинну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівки глиняні. Вікна, як правило, маленькі, з низькими підвіконниками»⁵. Обстеження в Полтавській області показало, що «хати будуються без проектів, причому багато з них мають примітивний характер, як в частині планування, так і архітектурного оформлення. Більшість хат однокімнатні або складаються з однієї кімнати та кухні»⁶.

У зв'язку з такими обставинами в січні 1949 р. Рада Міністрів і ЦК КП(б)У прийняли постанову про хід будівництва житлового будинків для колгоспників, при цьому черговий раз зверталася увага радянських та партійних органів на рішуче прискорення даної справи. Проте й на цей раз контроль за виконанням постанови не здійснювався, належної допомоги з боку республіканського уряду колгоспам не надавалося, а виробництво будівельних матеріалів у необхідних обсягах не забезпечувалося. Створення ж у колективних господарствах власних підприємств по виробництву цегли, черепиці та інших будівельних матеріалів на початку 50-х років (парадоксальне явище!) було категорично заборонене. Більше того, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) XIX з'їздові партії підкреслювалося, що це відволікає увагу колгоспів від розв'язання їх головного завдання — збільшення виробництва продукції ланів і ферм⁷.

Тільки після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС певною мірою поліпшується становище в сільському будівництві. На село почало більше надходити будматеріалів, дещо зросла роль колгоспів у спорудженні хат для селян. Про темпи житлового будівництва свідчать матеріали вибіркового обстежень 506 господарств колгоспників Львівської області в 1952—1955 рр. Так, в 1952 р. було зафіксовано спорудження тільки одного житлового будинку, в 1953 — 3 господарства побудували хати і 2 господарські будівлі, в 1954 р., відповідно, 9 і 1, в 1955 р. — 19 і 8⁸. У 1950—1955 рр. на Україні було зведено 460 тис. сільських хат, близько половини з яких — у 1953—1955 рр.⁹. Це, нарешті, дало можливість у середині 50-х рр. переселити сім'ї колгоспників, які поневірялися в землянках, до нормальних осель.

Однак побутово-житлові умови колгоспників України все ще залишалися надзвичайно тяжкими. Для ремонту будівель не вистачало чоловічих рук. Досить складною була проблема палива, особливо в південних областях республіки. Рідко у селянських хатах світила газова лампа, частіше використовувалася відома з правдивих часів сіпка.

Облаштування селянських хат було аскетично скромним. Воно почало трохи поліпшуватися лише в 1953—1955 рр. Оселя колгоспника у той час фактично майже не відрізнялася від довоєнної. Вибіркові бюджетні обстеження, здійснені в 1952—1955 рр., показали, що 87% родин мешкали в глинобитних або дерев'яних хатах, 94% з яких мали солом'яний або очеретяний дах. Лише 4 відсотки будинків мали дерев'яну підлогу, а решта — ушільнену земляну або глиняну долівку¹⁰.

Післявоєнні українські села потребували також проведення значного обсягу робіт по їх впорядкуванню. Зразу ж після визволення там було здійснено комплекс невідкладних санітарно-гігієнічних робіт. «Очистіть кожен вулицю, кожен двір, — писала газета «Радянська Укра-

іна»,— від бруду, відвезіть сміття на спеціально відведені звалища, трупи тварин на скотомогильники, очистіть від сміття береги рік та ставків, відремонтуйте криниці— ось з чого слід починати боротьбу за чистоту, за порядок в кожному домі, в кожному дворі, на кожній вулиці. Це повинно бути нашим бойовим завданням»¹¹. Ініціатором руху за благоустрій сіл виступила Чапаєвська сільська Рада депутатів трудящих Золотоніського району Полтавщини. У зверненні до трудівників ланів і ферм республіки колгоспники Чапаєвки писали: «Хоча наше першочергове завдання вивести колгоспників із землянок у світлі та просторі хати, побудувати виробничі будівлі, ми, проте, знаходимо час і сили, щоб впорядкувати все село. Закликаємо всі сільські Ради Радянської України до швидкого і кращого впорядкування наших сіл»¹².

У багатьох колгоспах республіки у відповідь на звернення чапаєвців проводилися недільники, місячники по благоустрою, озелененню вулиць і сільських шляхів. Значну роботу в цій справі провели, зокрема, Піщанська сільська Рада на Сумщині¹³, Булганівська сільрада Новоастрханського району на Херсонщині¹⁴, Андріївська сільська Рада Балаклійського району на Харківщині¹⁵. Однак завдяки лише ентузіазмові вдавалося зробити небагато. А матеріальних засобів колгоспи не мали, оскільки в умовах директивно-командної системи планування перебували у надзвичайно скрутному становищі^{16–17}. Обстеження комісією ЦК КП(б)У сіл, зруйнованих під час війни, показали, що «забудова здійснюється без будь-якої плановості. Колгоспники розташовують будівлі на своїх садибах відповідно до своїх особистих смаків та можливостей, зовсім не дотримуючись елементарних правил планування й архітектурного оформлення. Більшість колгоспних садиб забудовано так, що господарські будівлі виходять на вулиці, забруднюючи їх рідкою гноївкою»¹⁸. Селяни, які з ранку до вечора були зайняті на колгоспних роботах або у присадибному господарстві, звичайно, не мали можливостей для впорядкування сіл. Один з інструкторів ЦК КП(б)У, відвідавши в 1949 р. села Сумщини, писав у доповідній записці на адресу керівництва: «Садиби багатьох колгоспів занедбані, закидані різним реманентом. Переважна більшість хат колгоспників не огорожені, не побілені. Вікна багатьох хат не зашклені, а заткнуті різним ганчір'ям»¹⁹. Це був типовий «портрет» тогочасного села України.

Замість наполегливої та послідовної роботи по впорядкуванню населених пунктів в 1949 р. у республіці розпочинається кампанія по створенню показово-експериментальних сіл. Ініціаторами цієї справи виступили Черкаський обком КПУ та обласна Рада депутатів трудящих, які зобов'язалися протягом десяти років добитися ліквідації різниці між містом і селом у соціально-побутовій сфері. Ця ініціатива під тиском республіканських керівних інстанцій набула значного поширення. Наприклад, у селі Рівному Генічеського району Херсонщини було вирішено закласти агромісто ім. Сталіна на честь «вірного друга селянства». Для цього передбачалося звести 39 культурно-побутових споруд, у тому числі кінотеатр, будинок піонерів, стадіон, іподром, будинок відпочинку тощо²⁰. Були побудовані такі показово-експериментальні села, як Новосилівка на Чернігівщині, Писарівка на Вінниччині, Чапаєвка на Полтавщині та ряд інших²¹. Водночас для тисяч сіл України не виділялося на благоустрій жодної копійки.

Однак ця кампанія на початку 50-х років «задихнулася» й була згорнута, оскільки бракувало як фінансових, так і матеріальних ресурсів. Зрештою, перед колгоспами ставилося основне завдання— виробництво за будь-яку ціну, а умови життя селян не мали особливого значення. У передовій статті газети «Правда» зазначалося: «Кошти колгоспів, працю колгоспників необхідно спрямувати на розвиток громадського господарства колгоспів»²². Таке завдання висувалося

перед партійними організаціями та керівними радянськими і господарськими органами в спеціальному листі ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів» (квітень 1951 р.)²³. Отже, в розглядуваний період у справі впорядкування сіл існували непереборні труднощі. Давалися взнаки не тільки наслідки страшної війни, брак ресурсів, а й нехтування соціальними проблемами села з боку командних інстанцій тоталітарної держави.

Важливу роль, як відомо, у соціальному розвитку сіл відіграла електрифікація та радіофікація. У повоєнні роки держава виділяла на ці цілі мізерні кошти. Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства 1946—1950 рр., а також Директивами розвитку народного господарства на 1951—1955 рр. передбачалося лише спорудження в селах невеликих гідроелектростанцій, а в тих регіонах, де були відсутні гідроресурси, — малопотужних теплових електростанцій з тепловими та газогенераторними двигунами методом народної будови. Ці плани одержали назву «мала електрифікація села». Обмежені економічні можливості колгоспів, нестача турбін, генераторів, розподільчої мережі не давали їм можливості широко розгорнути роботи по електрифікації села. Лише після того, як в 1954 р. колгоспам було дозволено підключатися до державної електромережі, справа дещо поліпилася. Так, в ході вибіркових бюджетних обстежень 506 сімей колгоспників Київської області було виявлено, що в 1952 р. мали електричне освітлення 15 господарств, у 1953 р. — 22, 1954 р. — 25, а в 1955 р. вже 42²⁴. В 1954 р. електроенергію використовували в 3488 колгоспах, з них у 584 — тільки у виробничих цілях, 2698 частково для побутових потреб колгоспників, і тільки у 206 всі двори селян було електрифіковано²⁵.

Досить повільними темпами відновлювалася радіофікація сіл. До 1950 р. вдалося обладнати радіоточки в 12% колгоспів та 7,8% сільських населених пунктів республіки²⁶. Вони встановлювалися переважно у громадських місцях села: конторі колгоспу, клубі, школі, сільраді, на майдані, в центрі населеного пункту тощо. Лише на початку 50-х років розпочинається радіофікація сільських хат. Це видно з матеріалів вибіркових бюджетних обстежень 506 сімей колгоспників Київської області. В 1952 р. радіоприймачі було виявлено у 18 сімей обстежених, 1953 — 82, 1954 — 182, 1955 — 234²⁷. На 1 січня 1954 р. було радіофіковано 1063,6 тис. колгоспних дворів, або 18,7% їх загальної кількості. Разом з тим, в Україні налічувалося 7200 сіл, які взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі²⁸. Отже, в середині 50-х років вдалося перевершити довоєнний рівень електрифікації та радіофікації сіл у республіці. Проте у багатьох сім'ях жителів сіл, як і в довоєнний період, електрична лампочка, радіоприймач були великою рідкістю.

Повоєнні економічні труднощі, зрозуміло, негативно вплинули на стан побутового обслуговування трудівників села. Матеріально-технічна база малих виробництв на селі, тобто промислової та споживчої кооперації, була істотно підірвана. Мізерні матеріальні прибутки колгоспників істотно звужували можливості по наданню послуг сільському населенню. До того ж з 1946 по 1951 рр. за ініціативою республіканських інстанцій відбулося значне скорочення кількості промислових артілей на селі, у складі яких діяли різноманітні побутові майстерні. Це видно з таблиці № 1²⁹.

Учасники республіканської наради з питань побутового обслуговування населення, що відбулася 1—2 липня 1952 р., звернули увагу на необхідність розширити кількість промартілей³⁰. Після цього відбулося деяке їх зростання. У 1955 р. в селах України налічувалося 584 майстерні по ремонту й пошиттю взуття, 1446 — по пошиву одягу, 67 — по ремонту металовиробів, 2 — по виробництву культтоварів.

У сільській місцевості діяло також 250 перукарень і 216 фотоательє³¹. Як правило, заклади побутового обслуговування розташовувалися в райцентрах або великих населених пунктах. Тому значна частина сільського населення була позбавлена можливості користуватися їх послугами. Наприклад, якщо у Вінницькій області на одну майстерню побутового обслуговування в 1955 р. припадало 1,1 тис. міського населення, то на селі — 7,9 тис., а в окремих районах 10—18 тис. чол.³². В Близницівському районі Харківської області з 156 населених пунктів майстерні побутового обслуговування були тільки у 18. В Савинському районі цієї ж області не було жодного такого закладу³³. Це викликало справедливі нарікання, численні скарги трудящих. Так, група колгоспників Вовчанського району Харківської області писала в газету «Соціалістична Харківщина»: «Вже час, щоб на селі було де помитися та постригти волосся, відремонтувати взуття, пошити одяг...»³⁴. Внаслідок незадовільного стану побутового обслуговування витрати родин колгоспників на побутові послуги зростали дуже повільно. Якщо в 1940 р. витрати сім'ї колгоспника на ремонт та пошиття одягу, взуття, а також виготовлення і ремонт культуроварів та предметів домашнього вжитку становили в середньому 67 крб., або 2,6% у загальній структурі матеріальних витрат сім'ї, то в 1952 р., відповідно, 62 крб.— 1,4%, 1953 р. 63 — 1,5%, 1954 р. 66 — 1,3, а в 1955 р. досягли довоєнного рівня і становили 67 крб., тобто 1,3%.

Таблиця 1

Види ремонту та послуг	Кількість майстерень і підприємств побуту			
	Всього на І. І. 1947 р.	В т. ч. на селі	Всього на І. І. 1949	В т. ч. на селі
Майстерні по ремонту взуття	5301	2586	4235	2546
» по ремонту одягу	1206	646	859	474
» по пошиттю одягу	666	289	582	256
» по ремонту галантереї	47	2	40	—
» по виготовленню та ремонту меблів	30	5	35	9
Перукарні	538	64	651	43
Фотографії	383	45	358	23

Отже, побутове обслуговування було організовано дуже погано, що негативно позначилося на умовах життя і праці колгоспників.

Не набагато кращим було торговельне обслуговування сільського населення. У роки четвертої п'ятирічки не вдалося відновити довоєнну мережу торгових закладів. Якщо в 1940 р. в селах республіки їх налічувалося 50734, то на 1 січня 1952 р. — лише 43458³⁶⁻³⁷. В значній частині сіл України взагалі не було таких закладів. Тільки в середині 50-х рр. вдалося відновити довоєнну мережу підприємств торгівлі³⁸. Однак і тоді у цій справі мали місце значні недоліки. Одним з найбільших були хронічні перебої з товарами першої необхідності. Вибіркові обстеження сільмагів у 1955 р. виявили, що в кожному третьому з них у продажу були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо³⁹. З 84 сільських торгових точок Тернопільської області 50 на час перевірки не мали навіть асортиментного мінімуму⁴⁰. Незадовільно постачалися сільські магазини промисловими товарами масового вжитку: взуттям та одягом. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі. Це викликало справедливі нарікання з боку сільських покупців. Так, жителька села Сотниця-Боянівське Новоукраїнського району Кіровоградської області В. Степанчук у листі в газету «Радянська Україна» писала: «В наш сільський магазин за п'ять років не завезли жодного радіоприймача,

мотоцикла. Не можна тут купити ліжка, стільця, дивана, патефона»⁴¹.

Слаборозвинутою на селі залишалася мережа спеціалізованих магазинів. У 42 % сільських районів України були відсутні продовольчі магазини, 29% — господарчі, 21% — культмаги^{42–43}. Тому сільські жителі змушені були витратити багато часу на пошуки необхідних товарів у місті або звертатися до послуг перекупників-спекулянтів.

Незадовільний стан торгівлі на селі змушена була визнати тогочасна преса. Так, «Правда України» відзначала: «В сільських магазинах та крамницях ще дуже часто в продажі немає найбільш необхідних предметів. Приміщення багатьох крамниць давно не ремонтувались. В них тісно і брудно. Особливо погано налагоджено торгівлю в селах, розташованих далеко від райцентрів та головних шляхів. Жителі тут інколи позбавлені можливості купити в своєму магазині навіть такі товари, як гас, сіль, цигарки, мило»⁴⁴.

Таким чином, сільська торгівля потребувала істотного та невідкладного поліпшення.

Поступово відновлювалася мережа підприємств громадського харчування. В 1949 р. на селі налічувалося 4407 таких закладів, з них 1196 становили чайні, їдальні, ресторани, а 3211 — буфети та закусочні. Звертає на себе увагу факт, що до кінця 40-х років не вдалося відновити їх довоєнної кількості⁴⁵. На селі створювалася, однак, мережа примітивних буфетів, закусочних з надзвичайно бідним асортиментом страв. У 1952 р. їдальень, чайних і ресторанів на селі було 1260, а кількість буфетів та закусочних, які торгували спиртним, збільшилася до 4626⁴⁶.

З 1953 р. спостерігається тенденція до розширення мережі громадського харчування за рахунок створення їдальень при радгоспах, МТС, профтехучилищах, школах. У 1955 р. при МТС функціонувало 982, при училищах механізаторів — 97, при школах — 166 їдальень⁴⁷. До того ж, споживчою кооперацією було введено в дію 774 їдальень, буфетів, ресторанів⁴⁸.

Крім того, в 1953—1955 рр. набуває поширення виїзне харчування колгоспників під час польових сільськогосподарських робіт. У 1955 р. воно практикувалося у всіх радгоспах і 81% колгоспів республіки⁴⁹. Велику роль в житті села відігравало налагодження випікання хліба. У післявоєнний період зусиллями колгоспів та споживчої кооперації на селі створюються малопотужні хлібопекарні. В 1946 р. у сільській місцевості діяло 674, а в 1947 р. — 1237 хлібопекарень⁵⁰. Вони працювали на так званих «пайових» умовах, коли колгоспники вносили у фонд громадської випічки певну кількість борошна і з нього випікався хліб для їх потреб. Усе це давало можливість економити час та працю жінок в домашньому господарстві.

Починаючи з 1953 р., багато пекарень на селі будувались силами споживчої кооперації. Вони випікали хліб із свого борошна. Про розширення громадської випічки свідчать дані вибірових бюджетних обстежень сімей колгоспників органами ЦСУ. Якщо в 1952 р. витрати сім'ї колгоспника на купівлю печеного хліба та хлібобулочних виробів у загальній структурі витрат становили 94 крб., або 2,2%, то в 1953 р. — 71 крб., або 1,6%, в 1954 р. 155 крб., або 3,1%, в 1955 р. 174, або 3,2%⁵¹.

Незважаючи на це, мережа хлібопекарень на селі не задовольняла потреб сільських жителів. Зокрема, в Сумській області на 451 сільраду в 1955 р. припадало лише 86 малопотужних хлібопекарень, які могли забезпечити потреби сільського населення в хлібі та хлібобулочних výroбах всього на 14%⁵², в Хмельницькій — на 22%⁵³. Приблизно таке саме становище спостерігалось і в інших областях України, крім Донбасу, Харківської, Дніпропетровської, Одеської областей, де процент забезпечення хлібом та хлібобулочними виробами

через мережу громадських хлібопекарень становив у 1955 р. 52—58%⁵⁴. З цього можна зробити висновок, що система громадського харчування тільки в середині 50-х років досягла довоєнного рівня і дещо його перевищила. Проте її можливості не задовільняли потреб жителів села. У порівнянні з мешканцями міст сільські трудівники мали значно менше можливостей скористатися послугами закладів громадського харчування.

Таблиця 2

Роки	Припадало на 1000 чоловік населення					
	лікарняних ліжок		лікарів		середнього медперсоналу	
	місто	село	місто	село	місто	село
1950	103	20	32	3	67	20
1955	104	25	34	3	78	25

Не набагато кращим був також рівень медичного обслуговування сільського населення. Слід відзначити, що в повоєнний період проводилася певна робота по відновленню мережі лікувальних закладів у сільській місцевості. Так, вже в 1946 р. загальна кількість лікарняних ліжок в сільських медичних закладах перевищила довоєнний рівень⁵⁵.

Однак матеріальна база сільських лікарень, їх кадровий склад були вкрай незадовільними. Наприклад, завідувачий дільничною лікарнею Приморського району Запорізької області в листі до керівних інстанцій республіки у 1949 р. писав: «Лікарня розміщена в кількох невеличких кімнатах, оснащена лише одним стерилізатором, шприцом, двома пінцетами, скальпелями. Прийом хворих ведеться у неопаленому приміщенні, де немає навіть стільців та стола. Сильнодіючих медикаментів хворі не отримують. Відсутність транспорту призводить до того, що значна частина хворих на запалення легенів, туберкульоз у віддалених селах залежується вдома, не одержує кваліфікованої медичної допомоги»⁵⁶.

Таке становище було характерним для багатьох медичних закладів на селі. В 1949 р. з 380 сільських лікарень клінічно-діагностичні лабораторії мали тільки 88, а рентгенкабінети — 56⁵⁷. Не вистачало санпропускників, меблів, білизни. На харчування хворих також виділялися буквально копійки, на які можна було купити хіба що овочі, молоко й хліб. В 1950 р. лікаря-педіатра не було в 43 сільських районах, акушера-гінеколога — в 279, хірурга — в 7⁵⁸.

У 1953—1955 рр. кількість медичних закладів на селі дещо збільшилася, певною мірою поліпшилися їх матеріальна база та укомплектованість фахівцями. Проте загальний рівень медобслуговування залишався на низькому рівні, істотно відстаючи від міського. Це видно з таблиці № 2⁵⁹.

А подекуди рівень медичного обслуговування був набагато нижчий від цих середньореспубліканських показників. Так, у 1954 р. на Україні налічувалося сім сільських районів, де не існувало жодної лікарні, шість районів мали лікарні та лабораторії лише у районних центрах⁶⁰. У 164 сільських дільничних лікарнях, 89 амбулаторіях взагалі не було лікарів. Їхні обов'язки виконував середній медичний персонал⁶¹. У 1955 р. 30 сільських районів не мали свого педіатра, 27 — акушера-гінеколога, а 2 — хірурга⁶².

Сільські лікарні вкрай незадовільно забезпечувалися електроенергією, транспортом. Так, з 406 сільських районних лікарень і 1968 дільничних електричне освітлення мали, відповідно, 325 і 806. Транспор-

том, переважно гужовим, були забезпечені 1631 дільнична та 199 районних лікарень⁶³.

Відсутність на селі розгалуженої мережі медичних закладів, укомплектованих спеціалістами, оснащених сучасним устаткуванням, призводила до того, що значна частина сільських жителів змушена була звертатися по допомогу до міських лікарень. Так, з 4938,7 тис. пацієнтів, які поступили в 1956 р. в міські лікувальні заклади, 1406,2 тис., або 28,5%, становили жителі сіл⁶⁴. Тому лікарні міста були перевантажені. В 1956 р. через відсутність вільних місць у цих закладах 14526 хворим із сіл було відмовлено в госпіталізації⁶⁵.

У зв'язку з низькою якістю медичного обслуговування на селі високим залишався рівень смертності, захворюваності серед сільських жителів у порівнянні з містом. Через несвоєчасне виявлення на селі хворих на туберкульоз смертність від нього на 100 тис. жителів сіл становила 74,8 чол., в той час, як у місті — 64,0⁶⁶.

Все це свідчить про те, що рівень медичного обслуговування сільського населення у післявоєнний час залишався на низькому рівні. У порівнянні з міськими жителями мешканці сіл мали значно менше можливостей одержати кваліфіковану медичну допомогу. Про це свідчить також рівень пологової допомоги на селі. Так, у 1946 р. 253491 селянка народила дітей вдома без наступної госпіталізації в пологових медичних закладах⁶⁷. У 1948 р. цей показник становив уже 274551⁶⁸.

У першій половині 50-х рр. було вжито деяких заходів по поліпшенню медичної допомоги при пологах. Зокрема, розширено мережу спеціальних закладів. Це можна простежити на прикладі західноукраїнських сіл. Якщо в Закарпатській області в 1951 р. у лікарнях народилося 49,3% дітей, то в 1955 р. — вже 80,2%⁶⁹, у Рівненській, відповідно, 27% і 53,4%⁷⁰.

Незважаючи на деяке збільшення пологових закладів на селі, якість медичної допомоги, що надавалася сільським породіллям, залишалася досить низькою. Якщо у міських лікарнях протитуберкульозним щепленням у 1952 р. було охоплено 91% новонароджених, то на селі — 69%. Смертність дітей у сільських закладах була також вищою, ніж у міських⁷¹. Під час вибіркових обстежень колгоспних пологових будинків у Херсонській, Чернігівській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях в 1952—1954 рр. виявилось, що переважна більшість з них розташовувалася в звичайних селянських хатах. Правління колгоспів майже не піклувалися про поліпшення побутових умов породіль та новонароджених. Як правило, ці заклади не діяли у зимовий період через відсутність палива. Ось який вигляд мав колгоспний пологовий будинок на момент обстеження в селі Малинівка Новоселицького району Чернівецької області: «У невеличкій сільській хаті було влаштовано післяпологове відділення площею 12 м². В приміщенні із земляною долівкою вогко. Дитячі ліжка відсутні. Новонароджені лежали на одних ліжках з породіллями. В пологовому будинку обмаль навіть господарського мила. Простині брудні. Білізна переться рідко через відсутність мила і палива, яке у літній період колгоспом не виділяється»⁷².

Низька якість медичної допомоги при пологах, погані побутові та санітарно-гігієнічні умови для породіль зумовлювали високу смертність серед новонароджених. Тому багато жінок народжували дітей вдома або зверталися до міських лікарень. У 1955 р. без медичної допомоги народили дітей 56 тис. селянок⁷³, серед пацієнок міських пологопоміжних закладів у 1954 р. 28,8% становили жительки села⁷⁴.

Важливим показником соціально-побутового розвитку села були дошкільні дитячі заклади. Потреба в жіночих руках у сільськогосподарському виробництві спонукала власті до створення мережі сезонних дитячих ясел і садків. Однак їх матеріальне становище в другій половині 40-х рр. було важким. Так, не було належним чином налагод-

жене харчування малюків. Багато колгоспів виділяли для них в обмеженій кількості борошно, крупу, олію, картоплю й молоко. Нерідко харчування дітей організовувалося за рахунок продуктів, принесених батьками⁷⁵. Переважна більшість дошкільних закладів на селі розташовувалася у малоприсосованих приміщеннях: звичайних хатах, клубах, конторах колгоспів. У ході вибіркового обстежень дошкільних закладів України органами статистики в 1950 р. виявлено, наприклад, що ясла колгоспу ім. Будьонного Новоград-Волинського району Житомирської області розташовувалися в приміщенні колишнього свинарника, а в селі Думенка Хмельницького району Вінницької — у пташнику. На колишньому тваринницькому дворі діяли ясла в селах Довжки Славутського і Яківці Михайпільського районів Кам'янець-Подільської області⁷⁶.

Дещо краще була поставлена справа у постійно діючих колгоспних яслах. Проте тільки окремі економічно міцні господарства мали можливість утримувати їх протягом цілого року. Так, у 1949 р. в колгоспах України налічувалося лише 64 постійні дитячі заклади⁷⁷.

У 1953—1955 рр. значно більше дітей колгоспників були охоплені сезонними яслами. Зростає також кількість постійно діючих колгоспних дошкільних закладів. Скажімо, в 1955 р. колективні господарства на власні кошти утримували 176 з них⁷⁸. Проте наявна мережа ясел та садків не задовільняла зростаючі потреби трудівників села. На Дніпропетровщині у ряді районів через відсутність дошкільних закладів від 7 % до 13 % працездатних жінок змушені були не працювати⁷⁹.

Не вдалося позбутися недоліків в утриманні та вихованні дітей в сезонних яслах. Обстеження останніх в Львівській, Волинській, Житомирській, Вінницькій областях у 1955—1956 рр. виявило значні порушення в їх роботі. Наприклад, в селі Дударі Ржищівського району Київської області перевіряючі застали таку картину: «В кімнаті площею 16 м², де знаходилось 20 дітей, було всього 3 старих залізних ліжка, на яких спало шестеро дітей. Троє дітей спали в корзинах, підвішених до стелі, п'ятеро на нарах без будь-яких матраців, ще шестеро на брудних джутових мішках, набитих соломною, прямо на земляній долівці»⁸⁰. Узагальнюючі матеріали обстеження, газета «Колгоспне село» писала: «В багатьох колгоспах ще до цих пір правління турбуються про дитячі ясла тільки під час польових робіт. Дитячя і садки, як правило, розміщуються в орендованих малоприсосованих приміщеннях, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Часто не вистачає твердого та м'якого реманенту, іграшок, дитячої літератури. Незадовільно поставлено виховання дітей. Їх доглядають малоосвічені літні колгоспниці. З таким становищем не можна миритися»⁸¹.

Картина соціально-побутового розвитку українського повоєнного села була б неповною без аналізу стану сільських культосвітніх закладів: клубів, бібліотек тощо.

В кінці 40-х рр. у селах України діяло 2285 хат-читалень, 12786 сільських, 12188 колгоспних клубів та 789 Будинків культури⁸². Наведені дані свідчать, що довоєнна чисельність сільських культурно-освітніх закладів була не тільки відновлена, але й значно збільшена. Проте багато їх існували тільки на папері. Для їх роботи не було ні приміщень, ні обладнання. Наприклад, 1582 сільських та 1670 колгоспних клубів зовсім не мали приміщення⁸³. Тільки 12,1 % таких закладів мали стаціонарні кіноустановки⁸⁴. Особливо жалюгідне становище складалося з хатами-читальнями. Укрупнення колгоспів на початку 50-х рр. призвело до погіршення стану сільських закладів культури. Переведення сіл до розряду «бригадних» спричинило зменшення кількості клубів, бібліотек, погіршення якості їх роботи. «В укрупнених колгоспах закрили культурно-освітні заклади: бувших дрібних колгоспів, нині виробничих бригад, — писала «Радянська Україна», —

мотивуючи тим, що колгосп єдиний і тому клуб мусить бути єдиний. Проте навіть добре налагоджена культурно-освітня робота на центральній садибі не може задовольнити всіх колгоспників артiлі, оскільки окремі бригади великих укрупнених колгоспів знаходяться на відстані декількох кілометрів від центру»⁸⁵.

В багатьох бригадних селах жителі були позбавлені можливості регулярно відвідувати бібліотеку, займатися в гуртках художньої самодіяльності, переглядати кінофільми. Так, протягом 1955 р. у 184 бригадних селах жодного разу не демонструвалися кінофільми⁸⁶. «Більшість клубів бригадних сіл,— писала «Вінницька правда»,— числяться тільки на папері. В них нічого не робиться. Основна маса колгоспників не має можливостей йти за 5—8 кілометрів для культурного відпочинку, а в своїх селах вони ще поки що не знаходять можливостей для культури та відпочинку»⁸⁷.

До того ж, в 1955 р. 3914 сільські клуби не мали власних приміщень, 669 — залів для глядачів⁸⁸. Багато клубів припиняли роботу у зимовий період через відсутність палива. Головними причинами незадовільної роботи сільських закладів культури був залишковий принцип їх фінансування. «Багато голів колгоспів,— писала «Вінницька правда»,— не приділяють увагу будівництву культурно-освітніх закладів. В ряді колгоспів побудовані прекрасні тваринницькі приміщення, а коли заходить мова про культурно-освітні заклади, керівники колгоспів відповідають, що немає коштів для їх побудови»⁸⁹.

Надзвичайно слабкою на селі залишалася матеріальна база для занять фізкультурою та спортом. У 1955 р. в селах України налічувалося лише 47 стадіонів, 239 спортивних площадок та 14500 волейбольних і 3736 футбольних полів⁹⁰. «Правління колгоспів часто питаннями роботи сільських колективів не займаються,— писала газета «Молодь України»,— і ніякої допомоги в поліпшенні якості не надають. В багатьох селах навіть немає спортивних площадок і молоді немає де займатися фізкультурою»⁹¹. У зв'язку з таким становищем жителі сіл, особливо молодь, мали значно менше можливостей, ніж міські жителі, для змістовного дозвілля та відпочинку.

Аналіз відбудови зруйнованої у роки війни соціально-побутової сфери українського повоєнного села показує, що лише у середині 50-х років вдалося досягти досить низьких кількісних та якісних довоєнних показників у відновленні житлового фонду, дитячих дошкільних та культурно-освітніх закладів, медичному, торговельному та побутовому обслуговуванні сільських жителів.

Соціальний розвиток повоєнного села здійснювався вкрай повільно та мляво. Проблеми та труднощі у відбудові соціально-побутової сфери пояснювалися не тільки післявоєнною розрухою, але й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб сільських жителів. Це призвело до надто уповільненого розвитку післявоєнного українського села, поглиблення відмінності між містом та селом у побутовій сфері. Все це негативно позначалося на настроях людей і спонукало значну їх частину, особливо молодь, до переїзду до міста.

¹ Історія селянства Української РСР: У 2-х тт.— Т. 2.— К.—1967.—582; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951—1969 рр.).— К.—1970.—С. 348; Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.)— К.—1966.—С. 160 та ін.

² Історія селянства Української РСР.— Т. 2.— С. 358.

³ Народне господарство Української РСР в 1959 р.: Стат. щорічник.— К., 1960.— С. 492.

⁴ Центр. держ. архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 31, спр. 217, арк. 8. (Далі — ЦДАГО України).

⁵ Там же, спр. 272, арк. 71.

- ⁶ Там же, спр. 709, арк. 31.
⁷ Правда.—1952.—5 октября.
⁸ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406 арк. 79.
⁹ Народне господарство Української РСР в 1959 р.— С. 492.
¹⁰ Центр. держ. архів вищих органів державної влади і управління України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 186, 96, 69, 150 (далі — ЦДАВО України).
¹¹ Радянська Україна.—1944.—23 жовтня.
¹² Там же.—1945.—16 травня.
¹³ Там же.—1945.—3 листопада.
¹⁴ Там же.—1945.—2 листопада.
¹⁵ Там же.
¹⁶⁻¹⁷ Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист.—1987.— № 16.— С. 37.
¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1440, арк. 2.
¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 30, спр. 1232, арк. 41.
²⁰ Там же, спр. 1657, арк. 17.
²¹ Там же, спр. 1332, арк. 41.
²² Правда.—1951.—20 апреля.
²³ История крестьянства СССР: В 5 т.— М., 1988.— Т. 4.— С. 41.
²⁴ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 60.
²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 3883, арк. 20.
²⁶ Культурне будівництво Української РСР: В 2 т.— К., 1959.— Т. 1.— С. 205.
²⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 60.
²⁸ Культурне будівництво Української РСР...— С. 295.
²⁹ ЦДАВО України, ф. 4960, оп. 1, спр. 970, арк. 23.
³⁰ Радянська Україна.—1952.—6 липня.
³¹ ЦДАВО України, ф. 4960, оп. 1, спр. 1106, арк. 226.
³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 583, арк. 73.
³³ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 136.
³⁴ Соціалістична Харківщина.—1954.—20 серпня.
³⁵ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 11.
³⁶⁻³⁷ Там же, ф. 296, оп. 8, спр. 14, арк. 41, спр. 533, арк. 2.
³⁸ Там же, спр. 816, арк. 1.
³⁹ Там же, ф. 296, оп. 8, спр. 14, арк. 41.
⁴⁰ ЦДАГО України ф. 1, оп. 30, спр. 3434, арк. 70.
⁴¹ Радянська Україна.—1953.—26 грудня.
⁴²⁻⁴³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 816, арк. 15.
⁴⁴ Правда України.—1953.—15 листопада.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 252, арк. 2.
⁴⁶ Там же, спр. 253, арк. 2.
⁴⁷ Там же, спр. 1366, арк. 2.
⁴⁸ Там же, арк. 3.
⁴⁹ Там же, арк. 5.
⁵⁰ Там же, спр. 252, арк. 2.
⁵¹ Там же, ф. 582, оп. 4, спр. 429, арк. 6.
⁵² Там же, спр. 494, арк. 99.
⁵³ Хмельницький облдержархів, ф. Р-259, оп. 4, спр. 163, арк. 110.
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 506, арк. 11.
⁵⁵ Там же, оп. 11, спр. 209, арк. 13.
⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1710, арк. 25.
⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 188, арк. 28.
⁵⁸ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 385, арк. 14.
⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1124, арк. 63.
⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 380, арк. 2, 10.
⁶¹ Там же, арк. 20.
⁶² Там же, спр. 494, арк. 21.
⁶³ Там же, спр. 380, арк. 10.
⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1124, арк. 64.
⁶⁵ Там же, арк. 56.
⁶⁶ Там же, спр. 583, арк. 155.
⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 90, арк. 3.
⁶⁸ Там же, арк. 12.
⁶⁹ Мікулинець С. М. З історії охорони здоров'я в Закарпатській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні.— К., 1957.— С. 379.
⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 1587, арк. 40.
⁷¹ Там же, спр. 421, арк. 60.
⁷² Там же, спр. 421, арк. 58.
⁷³ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 3849, арк. 24.
⁷⁴ Там же, ф. 582, оп. 11, спр. 421, арк. 74.
⁷⁵ Там же, спр. 270, арк. 5.
⁷⁶ Там же, арк. 147.
⁷⁷ Там же, спр. 188, арк. 4.
⁷⁸ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 3855, арк. 50.

⁷⁹ Там же, ф. 582, оп. 24, спр. 323, арк. 20.

⁸⁰ Там же, арк. 71.

⁸¹ Колгоспне село, 1957, 6 квіт.

⁸² История крестьянства СССР.— М., 1988.— Т. 4.— С. 195.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 10, спр. 608, арк. 44.

⁸⁴ Там же, арк. 92.

⁸⁵ Радянська Україна.—1952.—21 березня.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 50.

⁸⁷ Вінницька правда, 1957, 24 липня.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 54.

⁸⁹ Вінницька правда.—1957.—8 липня.

⁹⁰ Колгоспне село.—1955.—19 серпня.

⁹¹ Молодь України.—1953.—23 грудня.

Н. П. Калениченко (Київ), Ж. Д. Ільченко (Київ)

Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX — початок XX ст.)

Перші земства в Україні з'явилися у 1865 р. в Харківській, Полтавській та Херсонській, а в 1866 р.— у Катеринославській, Одеській, Чернігівській та інших губерніях. Слід відзначити, що хоч вони й були виборними органами, однак їх діяльність контролювалася губернатором та міністром внутрішніх справ. Царський уряд ставився до земств з великою підозрою, оскільки до них потрапляли й демократичні елементи та різночинна інтелігенція.

Згідно із затвердженим положенням земствам доручалося виконання суто господарських функцій у галузі народної освіти, при цьому видатки на неї було віднесено до «необов'язкових»¹. Щодо навчально-виховної роботи в початкових школах, то їм було заборонено втручатися у ці питання.

Шкільну справу земствам довелося розпочинати в дуже складних умовах не лише тому, що кошти на народну освіту стали «необов'язковими», а й тому, що народні школи* перебували у великому занепаді — не вистачало приміщень, учителів, підручників. Крім того, маючи бажання взятися за створення початкових шкіл, не всі земства могли виконувати цю благородну місію. Були й такі випадки, коли асигновані ними кошти на будівництво шкільних приміщень не використовувалися, як це трапилося у 1867 р. в Кременчуцькому повіті Полтавської губернії². І все ж протягом першого десятиріччя існування земств кількість земських початкових шкіл в Україні значно зросла³.

Однак навчання в цих школах проводилося лише російською мовою. Проти цього виступали і земства, і передові суспільні діячі в Україні. Навіть в офіційних державних документах, у підготовці яких брали участь не лише царські чиновники, а й прогресивна громадськість, ці питання діставали своє відображення. Так, у «Зауваженнях на проект статуту загальноосвітніх учбових закладів і на проект загального плану влаштування народних училищ» (1862 р.) йшлося про те, що треба «ввести викладання в народній школі для малоросійського населення на малоросійській мові»⁴⁻⁵.

Однак у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв, як відомо, заборонив друкувати книжки українською мовою, оскільки, мовляв, такої «не було, нет і быть не может», а з 1876 р., після Емського указу, не дозволялося навіть ввозити в Росію книжки і брошури, що видавалися за кордоном «на малорусском наречии». Ці укази по суті були спрямовані на заборону української мови. В українців не залишилося

ні своїх шкіл, ні своїх судів, а мова українська виганялася звідусіль. Нею забороняли вчитися, забороняли молитися, друкувати книжки та газети. Вживалося всіх заходів для того, щоб народ забув, хто він.

Оскільки діти в Україні не могли навчатися рідною мовою, то й рівень грамотності українського населення був низьким. «З погляду грамотності,— писав у 1910 р. дослідник з історії освіти в Україні С. Сірополко, — український народ знаходиться далеко позаду великоруського»⁶.

Тому з перших років існування губернських і повітових земств багато з них не лише брали на себе ініціативу будівництва початкових шкіл, а й дбали про те, щоб навчання у них проводилося рідною мовою. Так, це питання порушувалося гласним М. Костянтинівичем на повітових земських зборах у Чернігові ще в 1870 р. Він запропонував висунути перед урядом клопотання про те, що «місцеве нарідчя» має право на існування в народних школах, оскільки російська мова «майже зовсім незрозуміла для наших селянських хлопчиків»⁷.

У 1881 р. у своїй доповіді на зборах Чернігівського губернського земства шкільна комісія також звертала увагу властей на те, що навчання не рідною, а російською мовою не лише перешкоджає освіті дітей, а й призводить до розладу «між сім'єю та школою». Збори постановили порушити перед міністерством освіти клопотання «про допущення народної місцевої мови в шкільне викладання» та про дозвіл видання підручників «на народній мові»⁸.

Того ж року за ініціативою з'їзду народних учителів, організованого відомим педагогом М. О. Корфом, Херсонське губернське земство також порушувало те ж саме питання перед урядом⁹.

Починаючи з 1893 р. і по 1900 р., чернігівський губернський гласний І. Л. Шраг кілька разів подавав на губернські земські збори доповідь «Про допущення місцевої народної мови в народну школу». «...Тільки тоді наша школа буде поставлена на шлях живої народної школи,— відзначалося, зокрема, в ній,— коли... в ній буде дозволено викладання на народній мові, і тільки тоді вона зможе виправдати затрати, що робить на неї земство»¹⁰. На губернських зборах було створено спеціальну шкільну комісію. Вона, зокрема, прийняла рішення, в якому йшлося про те, що, організовуючи земські школи, треба обов'язково брати до уваги як етнографічні особливості населення і «на якій мові треба вести викладання», так і особливості місцевого побуту та природи «при складанні матеріалу для учбових книг»¹¹. Збори затвердили ці висновки й звернулися до міністерства освіти з клопотанням дозволити викладання в народних земських школах «малоросійською» мовою. Однак відповіді на нього вони не дістали.

У 1895 р. гласний П. А. Зелений у своїй доповіді на сесії Єлисаветградського повітового земського зібрання також порушив питання про те, що однією з найголовніших причин, які гальмують роботу народних шкіл, «треба вважати цілковите ігнорування місцевих мов»¹². Пізніше, будучи міським головою в Одесі, П. А. Зелений подав на розгляд думи доповідь, в якій доводив, що й учителям дуже важко навчати українських дітей за російським букварем, оскільки «малоросійська» дитина не може одразу зрозуміти слів, таких зрозумілих для «дитини великороса»¹³. Міська дума Одеси також порушила перед міністерством освіти клопотання про «скасування заборони українського слова», про необхідність дозволу «хоча б пояснень вчителів українською мовою, якщо немає можливості вести в школах все викладання на малоросійській мові»¹⁴. І знову-таки з боку міністерства не було ніякої реакції.

Питання про впровадження української мови в народних школах розглядалося і на зборах Полтавського губернського земства у доповіді гласного В. М. Леонтовича «До питання про створення підручників для сільських шкіл». Доповідач рішуче заявив про те, що нехтувати рідною мовою можна лише, коли «свідомо поставлено мету утворення

прізви між знанням і народом»¹⁵. Він вимагав «допущення» в школи українських підручників, скасування існуючих обмежень на українське слово. Погодившись з пропозиціями В. М. Леонтовича, губернські земські збори в 1904 р. постановили порушити перед міністерством народної освіти клопотання про надання земствам права вводити до шкільного курсу українську мову, «проводячи це вивчення через усю школу»¹⁶.

Отже, незважаючи на те, що земствам дозволялося виконувати лише господарські функції, вони зверталися до уряду з проханням дозволити навчання в початкових школах рідною мовою. Відома діячка С. Русова з цього приводу, зокрема, писала, що Херсонське, Чернігівське, Полтавське й Олександрівське земства, котрі тільки-но розпочинали шкільну й просвітню справу, одразу звертали увагу на ту мову, якою треба вчити дітей¹⁷.

Про це ж ішлося і на засіданні Полтавської міської думи, яка мала порушити клопотання, щоб у школі ім. І. П. Котляревського викладання грамоти починалося з навчання читання і письма на «малоросійській мові по малоросійських букварях і книгах для читання»¹⁸. В 1905 р. дума ухвалила це клопотання. Однак «всі ці ухвали і клопотання не мали жодного успіху»¹⁹.

У 1908 р. 37 членів III Державної думи розробили законопроект про мову навчання в початкових школах з «малоруським» населенням²⁰. У чотирьох пунктах його йшлося про те, що «від 1908/09 шк. року в початковій школі заводитьсь навчання на рідній мові населення»²¹, що там, де проживає українське населення, повинні вчити лише за українськими підручниками. У відповідь на це комісія Думи в справах народної освіти також визнала, що в тих місцях, де живуть «іногородці», які мають «письменство і літературу», в школах можна навчати дітей місцевою мовою. І справді, полякам, литовцям, латишам та іншим дозволили вчитися рідною мовою. Та лише не українцям і білорусам, оскільки, мовляв, української мови немає, «єсть тільки один руський народ і одна руська мова»²².

І все ж, незважаючи на такий висновок, питання про навчання рідною мовою в початкових школах та про створення нею підручників продовжувало ставитися такими земськими діячами, як В. Дзюбинський, І. Лучицький та М. Сендерко, також і на IV Державній думі.

Що ж до заборони і конфіскації українських книжок, то укази від 1863 р. та 1876 р. в Україні виконувалися дуже ретельно. Про це свідчать хоча б такі дані. В 1861 р. українською мовою було надруковано 33 книжки, 1865 — 6, 1866 — жодної, у 1867 р. та 1868 р. — 3 книжки, а в 1869 р. — лише одна — Спиридона Осташевського «Півсотні казок для веселих людей»²³. Заборонялося друкувати українською мовою все — від «Євангелія» до казок Андерсена, не кажучи вже про такі видання, як «Опыт грамматики малорусского языка», яку заборонили друкувати, оскільки вона, мовляв, приречена на небуття»²⁴.

Інспектори народних шкіл Київщини, Харківщини та Полтавщини розіслали спеціальні циркуляри, в яких ішлося про вилучення із земських народних бібліотек «усіх книжок українською мовою, незалежно від їх змісту»²⁵. До числа заборонених потрапили навіть такі з них, як «Про грім і блискавку» Б. Грінченка та «Про небо» С. Черкасенка. Коли ж селяни запитали шкільне начальство, що шкідливого вони вбачають у цих книжках, їм відповіли, що «все українське — це ж сепаратизм, з котрим треба боротись усіма засобами»²⁶. А на Харківщині і Полтавщині за наказом шкільних інспекторів із земських бібліотек було вилучено не лише твори Т. Шевченка, а й шкільні зошити з його портретом²⁷. Проти таких ганебних фактів заперотестувала шкільна комісія Уманського земства. У березні 1913 р. на його зборах доповіді з обуренням заявляли про те, що серед заборонених книжок, на-

писаних українською мовою, були навіть «сільськогосподарського та белетристичного змісту»²⁸.

І все ж навіть у ті тяжкі для України часи знаходилися прогресивні діячі, зокрема такі, як М. Костомаров, котрий зібрав 4000 крб. на видання книжок для дітей. Коли з'ясувалося, що використати кошти неможливо, він передав їх на премію за українсько-російський словник, який був надрукований в 1908 р. за редакцією Б. Грінченка

Стосовно творів Т. Г. Шевченка, то знайшовся порядний чоловік в особі голови «Товариства ім. Шевченка для допомоги незаможним студентам вищих шкіл Петербурга, родом із Південної Росії» А. Маркович, який у 1905 р. дістав від начальника Головного управління в справах друку дозвіл на видання «Кобзаря». Перше його видання вийшло в 1906 р., друге — 1907 р. Однак 1910 р. видавців притягли до судової відповідальності. Щоправда, коли справа дійшла до Сенату, було затверджено вирок Судової палати про «знищення 104 сторінок друку» і «про припинення процесу проти видавців»²⁹.

Лише після того як у 1906 р. було легалізовано пресу, почали з'являтися українські книжки. Так, у 1912 р. їх було видано 198, 1913 — 201, 1914 — 216, 1915 — 73 і в 1916 р. — 79 назв³⁰.

Однак траплялися такі заподатливі педагоги, як, наприклад, у с. Ставках на Київщині, коли вчитель вдер з рук одного з школярів книжку І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки» й кинув нею об землю³¹. Завідуюча двокласною школою в с. Вергунах на Київщині, якій українська мова «уши резала», наказала школярам розмовляти виключно російською. Тих же, хто наважувався вимовити хоч одне слово рідною, вона примушувала носити до школи по двоє відер води. Біля школи завжди можна було побачити школярів з відрами. Все це завідуюча робила з єдиною метою — «русифікувати хохлов»³².

Та все ж були й відрадні явища в цьому плані. Наприклад, у селах Перещепина, Кам'янка, Діївка, Гупалівка, Іванівка та інших катеринославська «Просвіта» влаштовувала для дітей ялинки, на яких, крім ласощів, роздавали також українські книжечки. «Щиро дякуємо за дарунки, — писав у листі до «Просвіти» один із селян, — особливо за книжки. Кращого подарунку для наших школярів і придумати не можна було»³³.

Такі освітянські діячі, як М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Корф, С. Русова, Б. Грінченко та інші, зробили все для того, щоб українські діти мали українські підручники й навчалися рідною мовою. Так, М. О. Корф відкрив близько 40 початкових земських шкіл, був ініціатором створення трирічної початкової школи, створив ряд підручників, підготував багато вчителів. Він, як і його сучасники, вважав, що дітей треба починати вчити тільки рідною мовою. «Дитина малороса, — писав М. О. Корф, — оскільки можу судити на підставі власних досвідів у народній школі, не розуміє, наприклад, при вступі до школи жодного слова в такому простому реченні «Баба (жінка) в поле (в степу) спрятала (захувала) кувшин (гличик) в рожь (в жито)»³⁴.

Відомий український суспільно-політичний діяч і вчений М. П. Драгоманов, ще будучи студентом Київського університету і викладаючи історію в Тимчасовій педагогічній школі українською мовою***, в 1862 р. разом з В. Антоновичем та П. Левицьким створив «Читанку», яку, на жаль, не було надруковано, як і «Граматика» П. Куліша. М. Драгоманов був переконаний в тому, що починати вчити дітей треба рідною мовою, а для цього необхідно скласти «такі читанки, де були українські пісні, казки, приказки, вірші»³⁵. Цю ж думку Драгоманов розвивав і в статті «Чудацькі думки про українську національну справу». «Оскільки, — підкреслювалося в ній, — в Росії українською мовою говорить біля 17 млн. людей, то, виступаючи на всесвітніх з'їз-

дах письменників у Берліні та Відні, «я кричав» проти заборони «мови української в школах і книгах»³⁶.

Про навчання дітей рідною мовою дбала відомий український педагог С. Русова, яка вважала, що дитина може розвиватися лише «на українському ґрунті», а оскільки «на Україні рідна мова є українська, то нею й мусить проводитися вся наука»³⁷. С. Русова навела перелік предметів, які мали б викладатися в початковій школі лише українською мовою. Щодо російської мови, вважала вона, то її треба починати вчити учням не раніше другого або третього року навчання»³⁸. У 1906 р. С. Русова видала «Український буквар», а в 1911 р. — підручник «Початкова географія».

Навчання рідною мовою в земській народній школі дуже хвилювало і відомого педагога Я. Ф. Чепігу. Першою життєвою необхідністю для розвитку дитини, на його думку, є вивчення рідної мови. Її він називав «народним скарбом», в якому зібрано й сховано все, що підносить людину до найвищих ступенів культурного рівня, на чому будується її моральне, духовне й культурне життя. «Одберіть у дитини рідну мову, і ви зробите її духовною калікою, духовно глухою і сліпою, — писав Я. Чепіга. — Тому наше завдання — дбати про те, щоб на Україні в школі й поза школою наука викладалася рідною українською мовою»³⁹. І він дбав про це, підготувавши «Проект української школи» для 3, 4, 5 і 6 років навчання, в якому, на відміну від інших педагогів того періоду, писав про те, що лише на п'ятому році навчання можна починати вчити дитину «чужої мови»⁴⁰.

Я. Ф. Чепіга дбав не лише про необхідність початкового навчання дітей рідною мовою. Він створив підручник з української мови й з арифметики та методичні вказівки до них («Задачник для початкових народних шкіл. Рік I, II, III», а також книгу для читання («Веселка») українською мовою.

Багато цінних думок про необхідність навчання рідною мовою в початкових школах висловив її оборонець Б. Грінченко. Протягом багатьох років він працював учителем у народній школі, написав підручники для початкових класів, а саме — «Українську граматику до науки читання й писання» (1907) та читанку «Рідне слово» (1912). «Українська мова, — писав він, — має свою літературу, то вона і є мовою, а не наріччям»⁴¹. Як і його однодумці в цих питаннях, Б. Грінченко, палко відстоюючи ідею навчання рідною мовою в початкових школах, писав, що «засвоєння механізму читання і письма настільки само по собі важка для дитини справа, що у величезній більшості дітей одна вона вимагає всіх їхніх розумових зусиль, тому зрозуміло, наскільки навчання грамоти затримується вивченням нерідної мови»⁴². Свідоме ж засвоєння російської мови, вважав він, можливе лише тоді, коли їй передуватиме коліскова пісня матері, її живе слово.

Під псевдонімом «Норець» у 1906 р. видав «Граматику» (український буквар) і відомий педагог та громадський діяч Т. Г. Лубенець. Однак міністерство освіти спеціальним розпорядженням заборонило користуватися нею в школах⁴³.

Не стояв осторонь цих питань і видатний український історик М. С. Грушевський. У 1909 р. та 1910 р. він надрукував у газеті «Село» серію статей, присвячених необхідності навчання дітей у народних школах українською мовою. Він з гіркотою писав про те, що після закінчення народних шкіл сільські діти, як правило, не вмють ні читати, ні писати. Чому це так? Та тому, відповідав він, що коли дитина приходить до школи і «учитель говорить до неї по-руському, вона його ледве яке там слово розуміє... І так дітям — мука, учитель — мука, а науки — як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно ані по-нашому, ані по-руському, ледве пише або читає, а по кількох роках і те забуває»⁴⁴. Пізніше М. Грушевський також видав для шкіл два підручники з історії.

Ці актуальні питання розглядалися і на з'їздах народної освіти. Так, у 1911 р. в Москві відбувся перший такий загальноземський з'їзд. Усі південні земства, крім Київського та Волинського, послали на нього своїх представників. Чимало доповідей про стан освіти в Україні подали Харківське та Херсонське земства. «Важно буде не те, — писав з цього приводу земський діяч Я. Гетьманчук, — скільки подано буде докладів в оборону української школи, а важно те, як поставиться з'їзд, або краще сказати, як поставляться земці, що будуть на з'їзді у великій більшості, до цієї пекучої справи. Своім одностайним підтриманням справедливого домагання вони всім доведуть, що народна освіта справді їм дорога, що в школі з рідною дітям мовою вони бачать найкращий шлях до того, щоб просвітити народ і разом з тим покращити їх добробут»⁴⁵.

Найбільш змістовними доповідями про навчання в початкових школах на загальноземському з'їзді виявилися дві: редакційна від журналу «Світло» та полтавського земця В. Ф. Русинова. Доповідач від «Світла», яке почало виходити в Києві 1910 р., відзначив, що школярі-українці в російській школі поставлені в такі умови, які не відповідають найелементарнішим вимогам педагогіки»⁴⁶. Для підтвердження своєї тези він навів ряд прикладів з практики роботи народних шкіл. Так, на Катеринославщині М. О. Корф відвідав одну з шкіл, де на уроці діти читали «Лиса имела досаду на журавля». Коли він запитав у школяра, що той прочитав, то хлопчик відповів: «Пішла ліса до саду»⁴⁷. Вчитель цієї ж школи запитав школяра: «Какого цвета молоко?». Школяр не зміг дати правильної відповіді, бо для нього «цвет» — це цвіт'яблуні, вишні, груші. Підсумовуючи ці факти, доповідач зробив висновок про те, що вся краса рідної мови з її символами, метафорами, порівняннями цілком гине для дитини, коли її замінюють іншою, хоча й близькою мовою, що врешті-решт це призводить до «культурного і економічного занепаду народу»⁴⁸. Отже, наголошувалося в доповіді, дітей обов'язково треба спочатку починати вчити «своєю рідною мовою» і лише після того як вони за два перші роки навчаться нею читати й писати, ознайомляться «з рідною природою, побутом свого народу, географією України», тоді можна розпочинати навчання «російської мови, географії та історії Росії»⁴⁹.

У редакційній доповіді журналу «Світло» зверталася увага також на те, що «власнымі», аби не дозволити українській дитині вчитися рідною мовою, виставляли таку причину, як відсутність українських підручників для початкових шкіл. Та земства прагнули допомогти у виданні підручників. Так, у 1917 р. «земські збори в Полтаві зробили постанову — видавати підручники для початкових шкіл і видавати їх на рідній (українській) мові населення»⁵⁰. І справді, всілякими правдами і неправдами це вдавалося зробити. Ще до указу Валуєва були видані такі підручники, як «Грамматика» П. Куліша, «Букварь южнорусский», Т. Г. Шевченка, «Українська граматика» І. Деркача, «Українська абетка» М. Гатцука, «Грамматка задля українського люду» Л. Яценка, «Арифметика» Д. Мороза, «Арифметика або шотниця» О. Кониського та ін. Пізніше, як уже відзначалося, випустили підручники для початкових шкіл Б. Грінченко, С. Русова, Я. Чепіга, М. Грушевський та інші.

Однак цього було замало. Українських підручників, хоч їх і почали більше друкувати, особливо після 1906 р., коли було скасовано заборону на друковане українське слово, не вистачало. «Якщо підрахувати всі підручники, — відзначалося з цього приводу на сторінках журналу «Світло», — то побачимо, що в нас їх вистачить тільки для першої групи народної школи, а для другої і третьої групи — тільки деякі підручники»⁵¹.

Справу навчання рідною мовою в народних школах відстоював

на першому загальноземському з'їзді і полтавський землець В. Ф. Русинів. Він вступив у суперечку з В. І. Гурком, котрий заявив, що не знає ніяких «іногородницьких» губерній, оскільки існують лише «руські» губернії, в яких «є вкраплина іногородців — татар, малоросів, та інших»⁵². В. Ф. Русинів нагадав Гурку про те, що в Україні по селах діти розмовляють виключно українською мовою. Тому в початкових сільських школах, наголосив він, дітей обов'язково треба навчати рідною мовою, оскільки від цього залежить майбутнє українського народу. Якщо ж не дозволити «вживати рідної мови,— сказав В. Ф. Русинів, — то українському народові доведеться zostаватися позаду в просвіті»⁵³. Для підтвердження своєї тези він посилався на Академію наук та Державну раду, які кваліфікували цю справу як необхідний засіб «культурного розвою багатомільйонного народу».

Оборонцями української мови на з'їзді виступили також херсонський земський діяч І. Федоров, член Державної думи П. Леонт'єв, а також відомі педагоги М. Чехов, А. Недаєв та Н. Єзерський.

З'їзд прийняв постанову з 68 пунктів, зокрема, і про те, щоб у «шкільних районах з переважним іномовним населенням було допущено викладання в перший період навчання дітей рідною мовою»⁵⁴. Однак і цей пункт також залишився на папері. Справа викладання рідною мовою в початкових школах не зрушилася ні на крок.

Ці актуальні питання порушувалися і на інших з'їздах. Так, на I Всеросійському з'їзді з питань сімейного виховання, який відбувся в Петербурзі у грудні 1912 р. — січні 1913 р., від України з доповіддю виступила Н. Д. Лубенець, яка стверджувала, що в сільських початкових школах навчання обов'язково треба «проводити рідною мовою»⁵⁵.

Не був винятком і перший всеросійський з'їзд у справі народної освіти, що відбувся у Петербурзі в грудні 1913 р. — січні 1914 р. У його роботі взяли участь близько 7 тис. чол., які представляли переважно початкову народну школу. Було створено спеціальну комісію у справі освіти «в місцевостях з іномовним населенням». На її засіданнях з доповідями виступили С. Русова — «Про українську школу», В. Прокопович — «Народна школа й рідна мова на Україні», С. Мєденкамф — «Педагогічний погляд на заведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення», С. Черкасенко — «Народна школа та оточення», О. Чалий — «У школі на Україні», І. Сокіл — «Завдання народної школи», С. Караскевич-Ющенко — «Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані засоби, щоб підняти рівень освіти».

Доповідачі підкреслювали, що питання навчання дітей рідною, українською мовою хвилює делегатів не лише світських, а й духовно-релігійних з'їздів, починаючи з всеросійських й закінчуючи дрібними провінційними, як, наприклад, місіонерський у Браїлові чи законо-вчительський у Почаєві, що відбулися в 1910 р., та єпархіальний з'їзд подільського духовенства. Останній у 1906 р. постановив порушити перед св. Синодом клопотання про дозвіл користуватися в народних школах рідною мовою⁵⁶. У 1907 р. вчителям Подільської єпархії дозволили користуватися нею в церковних школах⁵⁷. Однак у 1912 р. цей дозвіл самим же Синодом був скасований.

Та найбільше значення в цих питаннях, як підкреслювалося на з'їзді, мав голос народу. В. Прокопович у своїй доповіді навів дуже цікавий факт, як він відзначив, останнього часу. 1790 селян Катеринославської губернії виступили із заявою, що школа з нерідною мовою нівечить дітей. «Незважаючи на те, що ми витрачаємо багато грошей на шкільну просвіту,— писали вони,— ми маємо сумні наслідки — 75% повороту безграмотності»⁵⁸. Тому селяни вимагали, щоб в Україні «мовою просвіти» була лише рідна, українська.

На цьому з'їзді порушувалося і таке важливе питання, як «Чому заборона рідної мови знижує розумовий рівень дітей?» Тому, робив висновок В. Прокопович, що школяр-українець, навчаючись російською мовою, ніколи не зможе здобути в школі ту суму знань, яка під силу школяреві-росіянину.

Ця думка прозвучала і в інших доповідях, зокрема С. Русової та О. Чалого. Перша навела приклади про те, які непорозуміння виникають у народних школах, коли українських дітей змушують вчитися російською мовою. Дитині читають, сказала вона, «Лицо Каина исказилось», а вона розуміє, що «Каїн сказився». Або учневі говорять слово «чиновник», а вона уявляє, що це той, хто «шкуру чинить»⁶⁰.

Після обговорення доповідей про школи «іноземницька комісія» запропонувала ряд резолюцій, які були прийняті з'їздом з деякими поправками. В них йшлося про «заведення навчання рідною мовою учнів, а також вільне користування рідною мовою і рідною літературою, як для шкільного, так і позашкільного й дошкільного навчання і виховання; ..обов'язкове студювання російської мови від третього року навчання»⁶¹. Наголошувалося також на необхідності організації «педагогічних шкіл і тимчасових курсів з місцевою мовою навчання», «заснуванні кафедр мови, історії та літератури окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки вчителів учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів»⁶² тощо.

Отже, резолюція, по суті, була спрямована на допомогу українцям. Однак найкращі її висновки знову ж таки залишилися на папері. Її не було прийнято до відома властями. Більше того, багатьох з учителів-малоросів, які наважилися порушити питання про «домагання для свого народу рідної школи»⁶³, тяжко покарали. Так, колишнього директора народних училищ Київської губернії Т. Лубенця, який брав участь у складанні резолюції «іноземницької комісії», було позбавлено права викладати в середніх школах Києва⁶⁴, а вчителя історії двох київських гімназій В. Прокоповича звільнили з обох посад, як «визнаного незгідним з педагогічною діяльністю у російській державній школі»⁶⁵. Завідуючого позашкільною освітою Лебединського земства І. Грушенка звільнили з посади згідно з телеграмою губернатора⁶⁶. Редакція журналу «Світло», як і С. Русову, яка в опублікованій у ньому статті «Приватна діяльність» наголосила, що єдине, чим можна допомогти в налагодженні навчання рідною мовою, так це організацією шкіл «без дозволу влади», було притягнуто до відповідальності⁶⁷.

Репресій зазнали не лише передові педагоги в Україні. Резонанс від з'їзду дійшов аж до Риги. Там було звільнено з посади вчителя міської школи І. Васильченка ** тільки за те, що у своєму виступі він підтримав думку колег-українців про необхідність навчання дітей у початкових школах рідною мовою.

Про навчання рідною мовою йшлося і на першому з'їзді позашкільної освіти, який був скликаний у червні 1915 р. харківським товариством грамотності. На ньому також прийняли резолюцію про «конечну потребу запровадження української мови і в цій галузі освіти»⁶⁸. До речі, кошти для проведення цього з'їзду виділило Харківське губерньське земство.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. земства в Україні та ліберальні земські діячі відіграли велику роль не лише в справі організації початкової освіти, створенні підручників, підготовці учительських кадрів, а також у постійному нагадуванні властям про необхідність запровадження навчання рідною мовою, всіляко цьому сприяючи.

- Чарнолуський В. Земство и народное образование.—СПб., 1910.— Ч. 1.— С. 12.
- * Народні школи — те саме, що й початкові.
- 2 Веселовский Б. История земства за сорок лет.—СПб., 1909.— Т. 1.— С. 458.
- 3 Див.: Даденков М. Ф. История педагогики.—К., 1947.— С. 215.
- 4-5 Слово.—1881.— № 1.— С. 218.
- 6 Сірополко С. Школа і книжка // Світло.—1910.— № 12.— С. 3.
- 7 Черниговец. Вопрос о народном языке в школе // Южные записки.—1904.— № 12.— С. 15.
- 8 Гринченко Б. На беспросветном пути.— Киев, 1906.— С. 14.
- 9 Земская хроника // Сборник губернского земства.—1901.— Май.— С. 212.
- 10 О мерах содействия начальному народному образованию.—Чернигов, 1895.— С. 118.
- 11 Там же.— С. 114.
- 12 Справа народної освіти на Україні // Світло.—1911.— Вересень.— С. 52.
- 13 Документи, известия и заметки // Киевская старина.—1905.— № 3.— С. 23—27.
- 14 Документи, известия и заметки // Киевская старина.—1905.— № 3.— С. 260.
- 15 К вопросу о составлении учебников для сельских школ: Доклад губернского гласного В. М. Леонтовича.—Полтава, 1901.— С. 7.
- 16 Документи, известия и заметки // Киевская старина.—1905.— № 1.— С. 32.
- 17 Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти. // Світло.—1911.— Кн. III.— Листопад.— С. 36, 38, 39.
- 18 Гринченко Б. На беспросветном пути.— Киев, 1906.— С. 16.
- 19 Сірополко С. Історія освіти на Україні.— Львів, 1937.— С. 185.
- 20 Цей законопроект О. Лотоцький підготував для української фракції ще і Державної думи.
- 21 Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1934.— Ч. 3.— С. 96.
- 22 Грушевський Михайло. Про українську мову і українську школу // К., 1991.— С. 23.
- 23 Див.: Дорошенко Д. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник, присвячений Т. Г. Масарицьові.— Прага, 1925.— Ч. 1.— С. 142—238.
- 24 Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос.—СПб., 1907.— С. 27.
- 25 Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло.—1914.— № 7—8.— С. 109.
- 26 Проти української книжки // Світло.—1913.— № 4.— Грудень.— С. 67.
- 27 З біжучого життя // Світло.—1914.— № 5.— С. 47.
- 28 Протест земства проти конфіскації українських книжок // Світло.—1914.— № 7—8.— С. 109.
- 29 Див.: Лотоцький О. Назв. праця.— С. 129—143.
- 30 Книжкова продукція на Україні в 1917—1922 рр.— Харків, 1923.— Ч. II.— С. 66—67.
- 31 З біжучого життя // Світло.—1914.— № 5.— С. 47.
- 32 Проти української книжечки // Світло.—1913.— № 4.— С. 67.
- 33 З біжучого життя // Світло.—1914.— № 5.— С. 47.
- 34 Корф Н. А. Парижская (всемирная) выставка // Народная школа.—1878.— № 12.— С. 20.
- 35 Шкільна адміністрація Київського учбового округу спочатку дозволила викладати в цій школі малоросійською мовою.
- 36 Драгоманов Михайло. Народні школи на Україні.— Женева, 1877.— С. 38.
- 37 Див.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У двох томах.— К., 1970.— Т. II.— С. 332.
- 38 Русова С. Думки Драгоманова про освіту // Світло.—1910.— Грудень.— С. 32.
- 39 Русова С. Нова школа // Світло.—1914.— Березень—квітень.— С. 14.
- 40 Чепіга Я. Ф. Проблеми виховання і навчання в світі науки й практики // Збірник психолого-педагогічних статей.— К., 1913.— Кн. 1.— С. 124.
- 41 Чепіга Я. Проект української школи // Світло.—1914.— № 4.— С. 15.
- 42 Гринченко Б. На беспросветном пути.— Киев, 1906.— С. 63.
- 43 Гринченко Б. На беспросветном пути.— С. 5.
- 44 Див.: Антология педагогической мысли Украинской ССР.— М., 1988.— С. 323.
- 45 Грушевський Михайло. Назв. праця.— С. 15.
- 46 Гетьманчук Я. Наші сподівання // Світло.—1911.— № 4.— С. 59.
- 47 Справа народної освіти на Україні // Світло.—1911.— № 8.— Вересень.— С. 56.
- 48 Там же.
- 49 Там же.— С. 53.
- 50 Там же.— С. 62.

- ⁵⁰ Русова С. Позашкільна освіта: Засоби її переведення. Б. м., б. р.— С. 21.
⁵¹ Шерстюк Г. Нескінчена будівля // Світло.—1911.— С. 47.
⁵² Русова С. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти // Світло.—1911.— № 9.— Вересень.— С. 43.
⁵³ Там же.— С. 44.
⁵⁴ Чарнолуцкий В. Вопросы народного образования на первом общеземском съезде.— СПб., 1912.— С. 152.
⁵⁵ Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию.— СПб., 1914.— Т. II.— С. 396.
⁵⁶ Ефремов С. Бюрократическая утопия // Русское богатство.—1910.— Кн. III.— С. 102.
⁵⁷ Днев.: Прокопович В. Народна школа й рідна мова на Україні // Світло.—1914.— № 7.— С. 37; Грушевський Михайло. Назв. праця.— С. 17.
⁵⁸ Прокопович В. Назв. стаття.— С. 36.
⁵⁹ Там же.— С. 47.
⁶⁰ Русова С. З з'їзду учителів // Світло.—1914.— № 5.— С. 11.
⁶¹ Медынский Е. Внешкольное образование.— М., 1918.— С. 492.
⁶² Там же.— С. 493.
⁶³ Відгуки вчительського з'їзду: Шкільна хроніка // Світло.—1914.— № 7—8.— С. 106.
⁶⁴ Відгуки вчительського з'їзду: Шкільна хроніка // Світло.—1914.— № 7—8.— С. 106.
⁶⁵ Там же.—106—107.
⁶⁶ Шкільна хроніка: Одгомін учительського з'їзду // Світло.—1914.— № 9.— С. 78.
⁶⁷ Дорошенко В. Українство в Росии.— Відень, 1917.— С. 75.
*** І. Васильченко створив у Ризі український клуб «Громада».
⁶⁸ Сірополко С. Назв. праця.— С. 149.

Б. М. Петров (Москва)

Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941р. ?

У Центральному архіві Міністерства оборони м. Подольська я натрапив у трофейному німецькому альбомі на фотографію, на якій зображені фюрер і дуче (так називали в Італії ватажка італійських фашистів Муссоліні). Викликала подив не сама фотографія, а те, що привело цих диктаторів у серпні 1941 р. у районний центр Черкаської області. Відомо, що саме під Уманню на початку того місяця опинилися «в котлі» дві армії Південно-Західного фронту.

Спроби знайти хоч би згадку про візит двох фашистських диктаторів у наших багатотомних працях, присвячених другій світовій і Великій Вітчизняній війнам, були марними.

Виник сумнів, чи мав місце такий випадок, чи не є це фальсифікацією. Але, продовжуючи пошуки, мені вдалося відтворити досить докладну картину цієї події. В щоденнику начальника німецького генерального штабу Ф. Гальдера є підтвердження зустрічі Муссоліні з Гітлером в Умані з вказівкою точної дати — 28 серпня¹.

Деякі дані було знайдено також у щоденнику начальника італійського генерального штабу У. Кавальєро². Коротко охарактеризуємо цей щоденник, оскільки про нього у нас, на відміну від щоденника Гальдера, мало хто знає.

Отже, це не просто щоденник, а більшою мірою стенографічний запис того, про що Кавальєро говорив у своєму робочому кабінеті, на фронті, в поїзді чи у літаку, запис його розпоряджень, коментарів і розмов. За начальником генерального штабу завжди невідступно слідував стенограф, а в кабінеті Кавальєро був установлений невидимий для стороннього ока мікрофон, що передавав кожне виголошене ним слово у сусідню кімнату, де його записував черговий офіцер. Ці записи склали 28 томів машинописного тексту і 5 тис. аркушів документації.

Для опублікування цих матеріалів італійське видавництво відібрало найцікавіші, на його погляд, записи і документи. Радянське видання являє собою скорочений переклад з італійського. На жаль, нашим військовим начальникам не дозволялося під час війни вести будь-які записи. Тому відомості про діяльність органів вищого військового керівництва ми черпаємо в основному з мемуарної літератури, яка багато в чому грішить суб'єктивізмом.

Як же розгорталася подія? Як відомо, уже в липні німецькі плани щодо швидкого загарбання чужих країн зазнали змін. Воєнні події на всьому радянсько-німецькому фронті розгорнулися не так, як планували гітлерівські стратеги. Наступ німців зустрів великий опір радянських військ. Тому ворог змушений був перейти в основному до оборони.

Непередбачений хід війни змусив Гітлера і вище німецьке командування внести серйозні корективи в початкові плани і розрахунки. Після захоплення Смоленська, в ході якого радянські війська завдали противнику великих втрат, змінилася обстановка на московському напрямку. Великий опір Червоної армії змусив гітлерівське командування вирішувати проблему: куди наступати далі? На Москву чи повернути значні частини сил з московського напрямку на південь і добиватися вирішальних успіхів у районі Києва?

Гітлера дедалі більше почала привертати ідея швидкого захоплення Донецького басейну, Кавказу та багатих сільськогосподарських районів України. 23 липня 1941 р. Кейтель віддав Браухичу розпорядження зосередити зусилля 1-ї і 2-ї танкових груп для захоплення промислового району Харкова, а потім наступати через Дон на Кавказ. При цьому планувалося основні сили насамперед спрямувати для загарбання України, Криму і центральних районів на Дону. Гітлер гадав, що до початку осінніх дощів німецьким «рухомим з'єднанням пощастить вийти до Волги і вступити на Кавказ»³.

Незважаючи на те, що за строками і завданнями німецькі плани провалилися, Гітлер все ще розраховував закінчити заплановану операцію «до осіннього листопаду». Проте, щоб вирішити це завдання, необхідно було поповнити німецькі війська новими силами. Настала черга Італії внести свій вклад у затіяний фюрером авантюрний «похід на Схід».

Спочатку в плани Гітлера не входило залучати Італію для війни проти Радянського Союзу, оскільки він не вважав її досить сильним союзником і не мав наміру ділитися здобутками своєї перемоги, яку планував одержати протягом кількох місяців. Але стійкий опір радянських військ у перші дні війни показав Гітлеру нерозумність відмовлятися від допомоги Італії. Тим більше, що Муссоліні всією душею рвався до участі в колоніальному грабежі на Сході. «Чи не запізняться мої війська в Росію? — з хвилюванням запитував дуче німецького військового аташе»⁴.

Нарешті, 30 червня Муссоліні одержав довгожданого листа від Гітлера. На початку послання фюрер ділився першими враженнями про хід операцій на Сході. Він не приховував, що опір російських військ виявився сильнішим, ніж передбачалося. «Російські солдати б'ються фанатично», — зазначав Гітлер і повідомляв, що наявність у росіян 54-тонних танків було для німецького генерального штабу повною несподіванкою. «Я з вдячністю приймаю вашу благородну пропозицію направити експедиційний корпус і винищувальну авіацію на східний театр воєнних дій», — повідомляв фюрер Муссоліні⁵. В кінці листа Гітлер пропонував дуче зустрітися на Східному фронті, що надзвичайно потішило його самолюбство.

Італійський генеральний штаб докладав великих зусиль, щоб направити в Росію все найкраще, що мала в своєму розпорядженні Італійська армія. Сам Муссоліні уважно стежив за підготовкою експедиційного корпусу. В його голові виношувалися плани збільшити вклад Італії в боротьбу з Радянським Союзом і довести чисельність військ, що направлялися на Східний фронт, до однієї армії. Виступаючи на засіданні ради міністрів 5 липня 1941 р., Муссоліні заявив: «Є одна думка, яка часто приходиться мені в голову: після німецької перемоги над Росією чи не буде досить велика диспропорція між німецьким та італійським вкладом у справу осі? В цьому питанні міститься основна причина, що побудила мене направити італійські сили на російський фронт»⁶. Але фашистський диктатор лукавив, не це було основною причиною. Головним був страх спізнитися до ділення шкури вбитого ведмедя. Тому, готуючи війська на Східний фронт, Муссоліні намагався заручитися обіцянками економічної винагороди за участь у поході. Формально він їх одержав від Гітлера, який у своєму листі від 20 липня писав: «Крім усього іншого, для нас буде можливим забезпечити на величезному східному континенті ті основні економічні умови, які, навіть у разі продовження війни, забезпечать для решти Європи все необхідне»⁷.

Начальник італійського генерального штабу У. Кавальєро також був не проти поправити становище воєнної промисловості за рахунок майбутніх загарбань, але, маючи досвід співробітництва з гітлерівською верхівкою, був настроєний досить скептично. Він вважав, що не варто

дуже розраховувати на ресурси Росії, «оскільки велика частина здобичі попаде до німців»⁸.

Проте 10 липня 1941 р. італійський експедиційний корпус у складі трьох дивізій «Пасубіо», «Торіно» і «Челере» вирушив на схід, «на великі ратні подвиги в ім'я священної Італії». 226 залізничних ешелонів через усю Європу везли 62 тис. італійців. Під час їх відправлення було виголошено багато промов. Генерал Мессе, який очолював експедиційний корпус, закликав своїх солдатів сміливіше боротися за Україну — «майбутню житницю переможців». В Італії стояла сонячна погода, і, здавалося, сонце буде супроводжувати італійців протягом усієї кампанії. Ніхто не сумнівався, що до зими все буде закінчено і доблесні воїни повернуться додому з бойовими нагородами.

Однак неприємності почалися відразу, як тільки експедиційний корпус залишив кордони рідної Італії. Рухомий склад, негайно зібраний з усієї країни, не був підготовлений для такої далекої подорожі. На гірському перевалі Бреннера один з ешелонів розірвався навпіл, в результаті чого 15 солдатів дивізії «Пасубіо» вибули із строю.

Через 27 діб італійці досягли кордонів України. Тут їх планувалося використати в надто обмежених районах. Гітлер дав розпорядження «за будь-яких умов уникнути їх участі у прибережних районах Чорного моря» і «ні в якому разі не допускати в Крим», що мав стати територією неподільного владарювання рейху. Тому командуванню 11-ї армії, до складу якої повинен був увійти італійський корпус, був даний секретний наказ використовувати італійців на своєму лівому фланзі, що розміщувався далі від Чорного моря⁹.

Тим часом обстановка для військ Південно-Західного напрямку на початку серпня 1941 р. складалася надто несприятлива. Перше серпня був переломним днем для 6-ї і 12-ї радянських армій в Уманському котлі. Вранці командуючі ними П. Г. Понеделін й І. М. Музиченко доповіли по радіо військовій раді фронту і Ставці: «Становище стало критичним. Оточення 6-ї і 12-ї армій закінчено... Боєприпасів немає. Пальне закінчується»¹⁰. Спроби вирватися з оточення були безуспішними. 7 серпня опір радянських військ був зламаний. За німецькими даними, під Уманню було взято в полон 103 тис. радянських солдатів і офіцерів¹¹. Війська Південного фронту лишилися двох армій, командуючі ними генерали П. Г. Понеделін та І. М. Музиченко опинилися в полоні¹².

Оточення радянських військ під Уманню Гітлер розцінював як досягнення першої стратегічної мети групи армій «Південь». Під час візиту Фюрера (4 серпня) в цю групу (м. Борисов) предметом обговорення було питання про визначення стратегічних цілей та використання сил на другому етапі операції.

6 серпня Гітлер прибув у Бердичів, де в той час розміщувалася штаб-квартира групи армій «Південь». Тут також продовжувалося обговорення плану дальших дій. Як свідчить запис, зроблений Гальдером, знову «було порушено питання про значення Москви. Фюрер знову недвозначно відхилив ці пропозиції. Він знову продовжував свою пісню: «Спочатку має бути захоплений Ленінград... Потім відбувається захоплення східної частини України. І лише в останню чергу буде здійснено наступ з метою захоплення Москви»¹³.

Потім Рундштедт доповів про успіх операцій, які проводилися на фронті групи «Південь». Гітлер схвалив це повідомлення. Особливо йому приємно було почути про успішний наступ танкової групи Клейста на Кривий Ріг, «оскільки у цьому районі, як він сподівається, є винятково цінні поклади високосортної залізної руди і велика металургійна база»¹⁴. По закінченню наради відбувся урочистий прийом на честь Антонеску, який був нагороджений Ричардським Хрестом.

Виконуючи наказ Гітлера, німецьке командування для розгрому військ Південно-Західного фронту додатково залучило 2-у армію й розпочало наступ у напрямку Стародуб — Конотоп — Гомель — Черні-

гів, що створювало загрозу правому крилу і тилу Південно-Західного фронту. Враховуючи це, Ставка 19 серпня наказала відвести армії цього фронту за Дніпро й організувати оборону на його східному березі. На західному березі Дніпра було наказано утримувати лише Київ¹⁵.

Трохи раніше німецьке командування наказом від 14 серпня вивело італійський експедиційний корпус з підпорядкування 11-ї армії і включило його до складу танкової групи Клейста, що наступала до Дніпра у районі Запоріжжя і Дніпропетровська. «Можна передбачати,— пише історик В. Г. Сафронов,— що одним з головних мотивів такого перепідпорядкування було те, що 11-а армія одержала наказ діяти в Криму, куди італійцям у зв'язку із секретним розпорядженням Гітлера доступ не дозволявся»¹⁶.

Італійці, які боролися з бездоріжжям і в'язкою українською грязюкою, не могли угнатися за танками Клейста і безнадійно відстали. Дивізія «Пасубіо» загрузла в грязюці. Колони італійського корпусу, розтягнувшись на сотні кілометрів, вийшли з-під контролю свого командуючого. Тоді Клейст наказав корпусу прибути 29 серпня до Дніпра і замінити німецькі частини гарнізонної служби, звільнивши їх для виконання активних завдань.

У другій половині серпня Гітлер запросив Муссоліні на Східний фронт. Останній не примушував довго чекати себе і 25 серпня прибув у ставку Гітлера, що розміщувалася в Растенбурзі. Його супроводжували начальник генерального штабу Кавальєро, начальник кабінету міністерства закордонних справ Анфузо і посол у Берліні Альф'єрі. Гітлер супроводжували Кейтель, Ріббентроп, Борман, вищі чини армії.

За словами Анфузо, який залишив докладне описання візиту, зустрічі у ставці були заповнені довгими монологами Гітлера. Найцікавішим було визнання фюрера прорахунків щодо оцінки потенціалу Радянського Союзу. «Росіяни опинилися не тими «степовими напівварварами», що попали під ярмо марксизму, які малювалися Гітлеру до початку воєнних дій,— пише Анфузо,— у них була, мабуть, груба, але, що найважливіше, добра зброя, і вони завзято билися. Хоча Гітлер продовжував твердити, що він знищить Червону армію, було ясно, що він наштовхнувся на міцний горіх»¹⁷.

Із ставки Гітлера Муссоліні направився в Брест, де розмістився штаб Герінга. Командуючий 4-ю німецькою армією фельдмаршал Ключе ознайомив Муссоліні з Брестською фортецею, на якій залишилися сліди недавніх боїв, розповів її історію. В першу світову війну фортецею оволоділи війська німецької армії. Тут 15 грудня 1917 р. було підписано перемир'я з Росією. Розповів він також про захоплення фортеці в 1941 р., зазначивши при цьому, що в могутній артилерійській підготовці штурму брала участь 210-мм і 600-мм зброя¹⁸.

Наступного дня спеціальні поїзди повезли двох диктаторів через Польщу в групу армій «Південь». Кінцевою точкою була Умань, куди нещодавно перемістився штаб Рундштедта. Чому вибір випав на районний центр Черкаської області? Як уже зазначалося, основні сили військ Рундштедта переміщувалися на південь до Донбасу та Кавказу. Географічне ж розміщення Умані відповідало цьому напрямку. Досить розвинута шляхова мережа і наявність аеродрому також були на користь даного місця штабу. Певно, важливе значення у виборі штабквартири відіграла і наявність колишнього маєтку графів Потоцьких з прекрасним дендропарком «Софіївка».

Літак з фюрером і дуче 28 серпня 1941 р. приземлився на аеродромі Кросне поблизу Умані. Для їх зустрічі була вишикувана дивізія німецьких солдатів. Велика частина почестей дісталася Гітлеру, в той час як Муссоліні сиротливо стояв збоку. Самолюбство дуче було надто уражене. Потім офіційні фотографи зафіксували двох диктаторів, які нахилилися над раніше підготовленою великою картою воєнних дій.

Після цього Гітлер і Муссоліні відправилися на перехрестя доріг за 18 км від Умані, де був призначений огляд італійських частин, які слідували на фронт. Це була дивізія «Торіно», що в німецьких документах значилася як механізована. Муссоліні розраховував показати її Гітлеру в усій красі, у повній бойовій готовності. Проте її солдати пройшли від румунського кордону 1300 км пішки і були досить стомлені. Мотоцикли берсальєрських батальйонів через бездоріжжя значну частину шляху проїхали на возах і в кузовах вантажних машин. Німці дивилися на це з похмурими обличчями. Ілюзій з приводу бойових якостей своїх союзників у них не залишилося. Було видно, що ці чорняві солдатики кинуться врозтіч при першому ж пострілі.

Після повідомлення Рундштедта про хід бойових дій групи армій «Південь» з 27 липня по 7 серпня 1941 р., які привели до захоплення Умані та оточення 6-ї і 12-ї радянських армій, літак з двома диктаторами на борту піднявся в українське небо. І тут трапилося непередбачене. Несподівано для всіх Муссоліні, який, крім усіх інших титулів, мав ще й звання «першого пілота італійської імперії», заявив, що він особисто хоче вести літак. Настала гробова тиша. Есесівська охорона, для якої такий крок був рівноцінним замаху на фюрера, перевела погляди на Гітлера... Півгодини у літаку панувала напружена обстановка. Як згадував Анфузо, «всі думали про можливі заголовки газет, в разі якби керівники держав «осі» рухнули на землю»¹⁹.

Після пересадки на поїзд, який прямував в Італію, Муссоліні повідомили, що Ріббентроп має намір опублікувати комюніке про візит, не погодивши його з італійською стороною. Дуче був розлючений. «Передайте німцям,— сказав він,— що я накажу зупинити поїзд на найближчій зупинці і не зрушу з місця, поки мені не представлять текст»²⁰. Після того як документ принесли, Муссоліні особливо виділив те місце, де йшлося, що він особисто пілотував літак, на якому летів фюрер.

Візит Муссоліні в Україну не вплинув на долю солдатів експедиційного корпусу, які продовжували місити грязюку на осінніх дорогах. До середини вересня італійські дивізії зосередилися поблизу Дніпропетровського плацдарму, де сили 7-ї німецької армії наштотхнулися на опір радянських військ і були зупинені. Відтак брали участь у кількох боях місцевого значення.

Під час вступу в Дніпропетровськ італійські солдати були здивовані тим, що населення ставилося до них більш вороже, ніж до гітлерівців. Причиною цьому були відмітні знаки італійської армії — білі п'ятикутні зірочки, завдяки яким їх вважали за білогвардійців. «Пізніше, коли непорозуміння розвіялося,— пише один з офіцерів корпусу Д. Фуско,— таємнича «радіостеп» поширила звістку, що ці хлопці у зеленій формі — італійці, люди з добрим характером... і загалом мало здатні на жорстокість»²¹.

Війна проти Радянського Союзу була не потрібна італійським солдатам. Вони не поділяли її цілі з фашистським керівництвом і не хотіли проливати за ці загарбницькі цілі свою кров. Тому іншого наслідку бойових дій італійських військ на радянсько-німецькому фронті, крім нищівної поразки, бути не могло.

¹ Гальдер Ф. Военный дневник.— М., 1971.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 104.

² Кавальєро У. Записки о войне. Дневник начальника итальянского генерального штаба.— М., 1968.

³ Гальдер Ф. Указ. соч.— С. 177.

⁴ Филатов Г. С. Восточный поход Муссолини.— М., 1968.— С. 19.

⁵ Там же.— С. 23.

⁶ Там же.— С. 58.

⁷ Сафронов В. Г. Итальянские войска на советско-германском фронте 1941—1943.— М., 1990.— С. 29.

⁸ Кавальєро У. Указ. соч.— С. 74.

⁹ Сафронов В. Г. Указ. соч.— С. 29.

¹⁰ Центр. арх. Міністерства оборони, ф. 228, оп. 2539, спр. 36, арк. 205—206 (далі — ЦАМО).

¹¹ Там же, ф. 500, оп. 12462, спр. 596, арк. 30.

¹² Коли органи держбезпеки доповіли, що командуючий 12-ї армії здався в полон, Сталін наказав віддати його під суд. У жовтні 1941 р. Понеделін був засуджений до розстрілу. З трагедією під Уманю був пов'язаний сумно відомий наказ Ставки № 270 від 10 серпня 1941 р., в якому говорилося, що Понеделін, «маючи повну можливість пробратися до своїх, як це зробила більшість частин його армії, не виявив необхідної наполегливості і волі до перемоги, піддався паніці, злякався й здався в полон ворогу, дезертирував до ворога, здійснивши, таким чином, злочин перед Вітчизною, як порушник військової присяги» (Военно-исторический журнал.—1988.— № 9.— С. 27). У дійсності ж П. Г. Понеделін попав у полон, будучи тяжко пораненим, в неприйнятному стані. Довгі 4 роки гітлерівських таборів не зламали його волі, він гідно пройшов через усі тортури, знаходячи в собі сили підтримувати ще і падаючих духом. Категорично відмовився від співробітництва з фашистами. Після звільнення та репатріації в 1945 р. Понеделін був заарештований і пробув 5 років уже в радянському таборі. Після клопотання, направленою Сталіну, його було знову засуджено і 15 серпня 1950 р. розстріляно.

¹³ Гальдер Ф. Указ. соч.— С. 247.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ЦАМО, ф. 3, оп. 11556, спр. 1, арк. 376.

¹⁶ Сафронов В. Г. Указ. соч.— С. 33.

¹⁷ Филатов Г. С. Указ. соч.— С. 30.

¹⁸ Кавальеро У. Указ. соч.— С. 80.

¹⁹ Филатов Г. С. Указ. соч.— С. 31.

²⁰ Там же.— С. 32.

²¹ Там же.— С. 41.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Марк фон Хаген (США, Нью-Йорк) *

Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого

Загальний процес перетворень у колишньому СРСР, який вплинув на всі аспекти економічного, соціального й політичного життя, спричинив також фундаментальне переосмислення національного минулого. Це не стало несподіванкою. Після 1985-го навколо національної спадщини, характеру і причин триваючої кризи радянської системи точилися палкі дискусії, йшли пошуки альтернативних моделей майбутнього суспільного ладу, шляхів урегулювання старих кровних кривд між національними й етнічними групами.

Початкові кроки дослідників у цій справі стосувалися головним чином сфери важливих символів і являли собою або спроби історичного ревізйонізму, або захисту ортодоксальних поглядів на минуле. Інші зосереджувалися на більш ранніх його періодах і подавали докладну хронологію подій¹. Ми спинимося тут на обставинах полеміки між істориками, найновіших альтернативах ортодоксальним історичним концепціям, а також на деяких «гарячих точках» дискусій.

Більшість з того, що можна спостерігати сьогодні в колишньому Радянському Союзі, повторює відповідний період переосмислення післявоєнного минулого в Німеччині. Тому простежимо деякі суттєві відмінності в радянських і німецьких інтерпретаціях, а також ті моменти, де вони збігаються. Взаємозв'язок між німецькою політикою й історією вивів нещодавні «Historiker Streit» — історичні баталії — на новий рівень, викликав інтелектуальну сутичку між представниками консервативного і лівоцентристського напрямів².

Спроби радянських професійних істориків подати ті чи інші інтерпретації національного минулого здійснювалися в певних суспільних (і, до речі, не завжди визначальних) умовах. Зосереджені вони були в численних дослідницьких інститутах, які існували головним чином під егідою Відділення суспільних наук Академії наук СРСР, меншою мірою — на історичних факультетах університетів і педагогічних інститутів та, що важливіше, в інститутах, які раніше перебували під патронатом ЦК КПРС та Міністерства оборони. Певною мірою через те, що початкові версії авторів більшості історичних праць були пов'язані з інтересами могутніх державних установ, вони досить повільно відгукувалися на заклики «переосмислювати» минуле³. Більше того, якщо порівнювати з німецькими істориками, які відірвалися майже на п'ятдесят років і рішуче порвали з нацистським минулим, радянські дослідники потрапили в складнішу ситуацію, оскільки радикальні зміни починалися зсередини системи, а не були викликані ззовні. Обмежену десталінізацію, яка відбулася в хрущовські часи, навряд чи можна порівняти з денацифікацією німецького політичного та інтелектуального життя. Тому численні компроміси того часу даються взнаки і нині⁴.

Громадська репутація радянських істориків була надзвичайно низькою через те, що їхня професійна діяльність була тісно пов'язана з домінуючою ідеологією сталінського марксизму, а також через те, що жорстка цензура Головліту обмежувала всі історичні праці певними рамками. Особливо це стосується історії ХХ ст. і політичної історії,

де тон задавали історики партії. Останні працювали в умовах, можливо, найбільшої скрутності, внаслідок чого їхні праці відзначалися найменшим творчим змістом і найбільшою тенденційністю. Нарешті, радянські вчені, які досліджували історію своєї країни в ХХ ст., постраждали через справжню інтелектуальну ізоляцію від міжнародної громадськості. Вони слабо володіли іноземними мовами, внаслідок чого більшість зарубіжних праць була для них недоступною, а якщо й доступною, то під рубрикою «боротьби проти буржуазних фальсифікаторів». Тому полеміка між ними була обмеженою тими рамками, які встановлювала влада, тимчасово відкривши політичний простір альтернативним підходам. Вона не відображала жодної з палких дискусій, які часто точилися за межами Радянського Союзу⁵. Навіть отримавши безпрецедентний доступ до державних та регіональних архівів і можливість досліджувати нові теми й періоди, радянські історики обмежилися заповненням «білих плям» і складанням хронік подій, які раніше ігнорувалися. Вони були далекими від того, щоб запропонувати нові концептуальні моделі, які б допомагали вирішувати найскладніші дилеми сучасності й встановлювати їх взаємозв'язок з давнішими періодами історії імперії.

Наслідком майже повної недовіри до радянських істориків й інтелектуального вакууму в академічних інститутах стало те, що на сучасну сцену вийшли інші автори, щоб кинути виклик дискредитованим професіоналам. В російській, як і загалом у радянській, історії художня література традиційно була ареною найважливіших моральних і філософських суперечок. На відміну від англо-американської традиції, де інтелектуальне середовище довгі часи формувалося політичною філософією і особливо політологією, в колишньому Радянському Союзі воно творилося письменниками, режисерами, журналістами та публіцистами. Здовго до того, як професійні історики почали захоплюватися сталінською тематикою, фільм Т. Абуладзе «Покаяння», п'єси Михайла Шатрова та роман А. Рибакіна «Діти Арбату» викликали палку полеміку в засобах масової інформації. Вплив літератури не обмежувався творами сучасних авторів та режисерів. Посмертні публікації раніше заброньованих праць письменників часто відігравали вирішальну роль у відновленні й переорієнтації історичних дискусій серед інтелектуалів та ширшого загалу.

З цими переважно навколоісторичними рефлексіями діячів літератури й культури була тісно пов'язана діяльність різноманітних громадських організацій, так званих «неформалів», які з'явилися після 1985-го як альтернативні комуністичній партії і радянській державі претенденти на політичну легітимність. Конструювання альтернативних поглядів на минуле було ключовим компонентом їхньої стратегії в політичній боротьбі. Вони доклали особливих зусиль, щоб відновити в свідомості народу історію злочинів Сталіна. Найбільшим і найвпливовішим серед цих об'єднань був «Меморіал», утворений правозахисниками і дисидентами брежневської епохи. Якщо «Меморіал» об'єднував «демократичні» зусилля радянських «лівих», то інші «неформали» на зразок товариства «Пам'ять» та їхніх союзників об'єдналися з метою захисту національної репутації Росії від нігілістичних зазіхань «космополітичних» очорнителів героїчного минулого. Для «Пам'яті» ставлення до минулого також було визначальним у будь-якій кампанії за національне покаяння і відродження.

Є ще деякі моменти, про які слід згадати, щоб доповнити список факторів і обмежень, які впливають на сучасну полеміку. Тим часом, як радянські читачі й історики силилися переступити затерті стереотипи й примітивно спрощені історичні пасажі сталінського «Короткого курсу», публікація зарубіжних праць дала громадськості змогу ознайомитися з альтернативними поглядами на національне минуле. Тут слід назвати дослідження, які стали класикою англо-американської

радянології⁶, «тамвидав», різноманітні емігрантські видання, а також заборонені раніше праці Л. Троцького, М. Бухаріна, М. Хрущова та Р. Медведева. Вони сприяли не тільки розширенню інтелектуального кругозору. Досить часто самі автори (тут можна згадати С. Коена та Р. Медведева) включалися в політичні баталії.

У всіх дискусіях, принаймні в перший період після 1985 р., сталінське питання домінувало, на Сталіна покладали відповідальність за всі тяжкі моральні й політичні злочини, які відкрилися перед радянськими людьми. Політики й інтелектуали наполягали на тому, що через повну кризу радянська система потрапила в глухий кут, що вона має бути реформована або, як вимагали ранні реформатори, й зовсім демонтована, а натомість треба будувати новий соціалізм з «людським обличчям»⁷. На цій ранній стадії історичним прецедентом гуманнішого, ніж переможна сталінська версія, соціалізму вважалася поміркована політика непу та ідеї М. Бухаріна, котрий пропонував гібридну економічну модель, яка б гармонійно поєднала елементи планування й регульованого ринку. Останній став «справжнім» спадкоємцем «революційного реформізму» Леніна. Публіцисти й історики дуже часто навмисне «по-новому інтерпретували» ленінську концепцію соціалізму, особливо так званий кооперативний план, тобто намагалися поставити його на службу сучасній політичній кон'юктурі⁸. Реформістське політичне керівництво відновило процес реабілітації жертв сталінізму, який розпочався в часи Хрущова і був припинений його спадкоємцями. З колишніх членів розгромлених політичних опозиційних організацій 20-х років було зняте звинувачення в злочинах і зраді й посмертно відновлено в лавах партії та в історичній хроніці. На захист тієї чи іншої частини сталінської спадщини ще лунали слабкі голоси, але в цілому панував дух злагоди, оскільки політичне керівництво, інтелектуали й громадськість сходилися в тому, що необхідно загоювати рани від сталінських злочинів. Захищаючи соціалізм, реформатори поклали всі або більшість звинувачень на Сталіна, намагаючись довести, що сталінізм і соціалізм були абсолютно різними речами.

Проте з поглибленням досліджень причин сталінщини, а також з початком вислизання монополії на реформи з рук центрального керівництва цю злагоду було порушено, з'явилися гострі політичні розбіжності. Починаючи з 1988 р., сформувалася своєрідна «радикальна» політична альтернатива, яка стала викликом горбачовській революції зверху. Вона висунула вимогу швидшої демократизації і переходу до «ринкової економіки». Суть цих радикальних реформ полягала не стільки в змінах всередині системи, скільки у відмові від старої моделі соціалізму. Всі основні існуючі інституції потрапили в облогу. Одночасно розгорнулася політична боротьба «істеблішменту» проти «народних фронтів» і «демократичних спілок». Радикали пропонували замінити монополію комуністичної партії багатопартійною парламентарною демократією, навіть вивести чиновників-комуністів з усіх державних і громадських установ. Заклики демонтувати апарати поліції й служби безпеки загрожували статусові КДБ, а реформувати армію на засадах добровільності й професіоналізму і обмежити її чисельність занепокоїли професійних військових та їхніх союзників серед військово-промислової бюрократії. Приватизація й ринкова економіка загрожували народногосподарській бюрократії. Нарешті, рухи за національну автономію й за незалежність, що назрівали в той час, загрожували Союзові, який формально існував як багатонаціональна держава.

Усі ці контроверзи перевели полеміку щодо Сталіна на інші засади. У 1989 р. і особливо у 1990 р. «радикали» поставили під сумнів весь радянський період. Леніна й Троцького вони критикували з не меншим завзяттям, ніж їхні суперники Сталіна рік тому⁹. Історичні дискусії часто зводилися до чорно-білих стереотипів. Своїми закликами зректися злочинного радянського періоду заради толерантнішого і

шляхетнішого царського минулого вони нагадували сталіністський період, коли навпаки — періоду до 1917 р. відмовляли в будь-яких привабливих рисах на догоду надихаючій розкоші післяреволюційного пролетарського прогресу. Таким чином, «радикали» самі наражалися на небезпеку звинувачень в історичному нігілізмі, як це вони робили щодо офіційних істориків попередніх періодів.

При всіх надмірностях нещодавньої «радикалізації» історичних дискусій вони все ж дали очевидні результати. Непроникливу раніше между 1917 р. було перетнуто. Тепер історики зіткнулися з набагато складнішими проблемами зв'язку радянського періоду з передреволюційними часами. Інтелектуальна реабілітація Троцького, меншовиків, соціально-релігійного філософа Бердяєва повернула сучасних авторів до нового зіставлення відсталості Росії та революційної спадщини соціалізму. З'явилося декілька підходів, які нагадували вироблені поколіннями не радянських істориків і радянських засланих¹⁰.

Зрозуміло, прихильники ортодоксальної концепції, яка донедавна панувала в радянській історіографії, обґрунтовували закономірність подій після 1917 р. і більш-менш рішучий розрив в історичному процесі до і після 1917 р., причому Жовтнева революція поставала в них як вододіл російської, якщо не світової історії.

Емігрантська, антирадянська версія цього питання не відкинула ідеї про рішучий розрив історії у 1917 р., але інакше оцінювала надбання цих двох періодів. Антирадянські автори оптимістично, часто в рожевих тонах змальовували події в передреволюційній Росії, а післяреволюційний розвиток — у виключно сумних, звинувачувальних. Вони рідко вбачали якусь різницю між більшовицькими лідерами — Леніним, Сталіним, Троцьким. Всі вони були для них монстрами. Поза всяким сумнівом, найнаочнішим прикладом такого підходу є монументальне літературно-історичне дослідження О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ». За моральним вироком Солженіцина ГУЛАГ став для мільйонів головним символом Радянського Союзу, а радянські люди в їхньому уявленні різко поділялися на тюремників і в'язнів. Цю картину радянського минулого доповнили, з одного боку, переклади з класики англо-американської радянології часів холодної війни (наприклад, «Великого терору» Р. Конквеста) та зусилля неформальних громадських історичних об'єднань, таких, як «Меморіал». Для тих, хто проповідував ці погляди, на першому місці були моральні пріоритети. Вони засуджували трагічне і злочинне минуле, щоб запобігти подібному неймовірному терору і кровопусканню в майбутньому. Вони прагнули відновити в історичній пам'яті імена мучеників цієї жорстокої системи і очистити народну свідомість від будь-якої прихильності до цінностей сталінського режиму¹¹.

Окремі історики й публіцисти, які вважали неісторичний підхід до «гулагівської перспективи» непродуктивним, шукали передумови сталінізму і ленінізму в передреволюційному періоді, зокрема в політичній культурі тих часів. Найбільш виразна версія цього антиросійського погляду на російське минуле належить гарвардському історичному Р. Пайпсу¹². Більшовицька диктатура, на його думку, була природним наслідком традицій царської поліцейської держави і російської докапіталістичної селянської общини. Хоча ці погляди значною мірою імпонували російським націоналістам, вони були підхоплені різного роду місцевими антибільшовицькими націоналістами в периферійних республіках. Для антибільшовицьких російських патріотів значно привабливішими стали детерміністські аргументи О. Ціпка, який пояснював сталінський терор політичною культурою та ідеологією російської лівої інтелігенції. На думку вченого, суспільство часів царизму в основному, особливо російське селянство, було здоровим, за винятком радикально настроєної революційної інтелігенції, чиї ідеї були запозичені в європейських утопічних мислителів і на кого Маркс справив

особливо згубний вплив¹³. Хоча Ціпка і Пайпс розходилися в оцінці російського селянства, їм обом властивий високоморалізаторський і повчальний підхід до історії так само, як і політично-кон'юнктурний — до авторитарного ринкового капіталізму.

Історики й публіцисти, занепокоєні телеологічним підтекстом цих поверхово детерміністських схем, шукали альтернативи Сталіну і сталінізму. «Альтернативісти» загалом були пов'язані з реформістським крилом комуністичної партії і залишалися певною мірою лояльними до соціалістичних ідей. Вони продовжували, з одного боку, традицію радянських дисидентів («На суд історії» Р. Медведева і його журналу «Политический дневник») та західних ревізіоністів (Левіна, Коена, Такера), а, з іншого, — де в чому збігалися в критиці сталінізму з раннім троцькізмом і меншовиками. З відсутності взаємозв'язку між ленінізмом і сталінізмом вони виводили ідентичність несталінської альтернативи розвитку радянського суспільства і бухарінської, менше — троцькістської доктрини. Найбільш доказово й чітко бухарінську альтернативу відстоювали головний редактор «Коммуниста» О. Лаціс¹⁴ та дослідник проблем колективізації В. Данилов¹⁵. Оскільки обидва наполягали на тому, що неп, незважаючи на його згортання, мав би розвиватися далі, вони зосредилися на етапі його завершення, останніх можливостях збереження. В. Данилов вбачав їх не тільки в бухарінській опозиції сталінському убивчому повороту проти селянства, до форсованої індустріалізації, а також у першому варіанті п'ятирічного плану, складеного навесні 1929 р., який, на його думку, передбачав зважене і збалансоване економічне піднесення. О. Лаціс вважав, що сталінський радикальний відхід від непу дістав підтримку серед молодих робітників, охоплених революційним нетерпінням. Вихідці із села, вони принесли із собою в місто традиційно патріархальне розуміння політики і на той час уже становили в партії більшість порівняно із старими більшовиками наприкінці 20-х. Тут О. Лаціс мимоволі підтвердив аргументи Троцького щодо передумов сталінізму, які, на думку останнього, полягали в «переважанні серед населення дрібної буржуазії, що вступала до лав робітничого класу й партії»¹⁶.

Учасники полеміки із сталінського питання головну увагу приділяли персоналіям та ідеям. Це однаковою мірою стосується і «детермініста» О. Ціпка, й «альтернативіста» О. Лаціса. Їхні схеми, які пояснювали все навмисними умислами сталінського керівництва, в якийсь момент переважали будь-які «структуралістські» аргументи, суть котрих полягала в пошуках причин цього феномена, в політичній економії або в політичній культурі мас¹⁷. Більшість таких праць легко впізнати за такою ознакою, як некритичне використання терміну «тоталітаризм» для змалювання радянської політичної економії (часто його еживають вже для характеристики періоду 1917 р.), а також за прихованим або явним телеологічним тоном, властивим для праць послідовників «тоталітарної» школи поза Радянським Союзом¹⁸. Найрадикальніші радянські історики й публіцисти виводять програму тоталітарної влади ще з ранніх праць Леніна й Сталіна і описують радянську історію як процес послідовної реалізації їхніх деспотичних цілей¹⁹.

Найкращим прикладом того, як надмірна увага до персоналії залишає без відповіді фундаментальні питання російської історії, є двотомна біографія Сталіна «Тріумф і трагедія», написана Д. Волкогоним²⁰. Маючи доступ до неймовірної кількості раніше закритих архівів і до спогадів соратників та співробітників Сталіна, Д. Волкогон, можливо, проти свого бажання став письменником «альтернативістської» школи. Втім еkleктичне мусіювання ним джерел сталінізму, або, за його визначенням, «цезаризму», не є достатнім. Якщо оцінювати працю Д. Волкогонова неупереджено, слід сказати, що він полегшив собі завдання і замість вичерпної історії сталінського періоду подав підготовчий нарис до біографічного портрета. Однак, як і

попередні сталінські біографи, він став жертвою спокуси поширити свої висновки щодо Сталіна та його безпосереднього оточення на все радянське суспільство. Д. Волгогонов і багато його колег, як раніше й історики партії, продовжували вважати, що підписані «вождем» декрети неухильно і без сумнівів виконувалися нижчими ланками радянського управління і загалом суспільством. Історики, які поділяли цю думку про всемогутність і всезнання сталінського керівництва, ніколи навіть не вживали спроб порушити проблему початкового соціального або культурного опору і, як наслідок, залишалися під сильним впливом культу особи Сталіна, хоч його методи й засуджували.

Звичайно, такий підхід можна зрозуміти як реакцію на офіційну політичну історію, яка довгий час була сфальсифікованою. Нині серйозні історики багато зусиль витрачають на відтворення основних рис політичної боротьби на основі раніше недоступних матеріалів партійних і державних архівів. Крім того, на цьому етапі вони просто не могли скористатися солідною базою історії політичних інститутів, соціальної та економічної історії, яку, наприклад, мали їхні німецькі колеги для своїх набагато змістовніших дискусій про природу націонал-соціалізму. Тип соціальної історії, створений колишніми радянськими істориками в багатотомних виданнях з історії селянства, робітничого класу та інтелігенції, дуже мало подібний до того, що розуміють під цим терміном за кордоном. Томи і компіляції декретів та статистики, яка їх «обгрунтовує», не тільки позбавлені політики, а й не розкривають справжнього стану справ серед соціальних груп, чію історію вони подають.

Крім ускладнень, викликаних слабкістю бази соціальної історії радянського періоду, відсутність структуралістського підходу у сучасних істориків можна частково пояснити тими ж причинами, якими пояснюється несприйняття їхніми німецькими колегами аргументів, згідно з якими все залежало від чийось намірів або прагнень. Прихильники структуралістського підходу насамперед «поширюють відповідальність і провини за злочини, крім самого фюрера, ще й на групи та установи в нацистській державі»²¹. Отже, виняткова увага дослідників до намірів Сталіна, яка ґрунтувалася на інтуїтивному розумінні мотивів і збуджувальних причин провідних акторів драми, спричинилася до того, що залишилися обабіч важливі проблеми фундаментальних соціальних, економічних і політичних змін у колишньому СРСР. Це, вважає Я. Кершоу, як і у випадку з німецькою історією, доводить, що яке б моральне застереження ми не вивели з вивчення сталінізму, «воно обмежене можливістю його застосування»²². Більше того, пояснення всіх невдач у радянській історії намірами вождів обмежене вузькою джерельною базою (особливо порівняно з багатством німецьких джерел, зокрема таких, як щоденники видатних політичних і військових діячів та підприємців) і залишає радянським історикам більше можливостей лише для умоглядних припущень, що неминуче підмінують справжні вагомі фактологічні дані²³.

Зрозуміти небажання висвітлювати ці болючі проблеми можна також, якщо звернути увагу на ту обставину, що жоден з істориків, хто розробляв проблеми післяреволюційної історії, не скористався блискучими працями своїх попередників, які дотримувалися цілісного і структуралістського підходу. Намагаючись з'ясувати причини і хід революції 1917 р. (і певною мірою їхні наслідки), вони писали про «кризу автократії» в політичній, економічній, соціальній та ідеологічній сферах²⁴. Взагалі революції 1917 р. пов'язувалися з кризою в колах політичної еліти, але при цьому головні соціальні, економічні, етнічні й культурні проблеми часто не зникали геть, а набували нових форм. І саме ці проблеми дістали в спадщину головні політичні дійові особи в радянській державі, і долати їх доводилося за допомогою прямо протилежних ідей²⁵.

Те, що радянський історичний істеблшмент, навіть у тому вигляді, в якому він існував у часи «гласності», залишався порівняно одностайним у жорстокому опорі структуралістським концепціям, досить наочно показує відсіч, яку він давав окремим історикам, що звертали увагу на «об'єктивні» соціоекономічні або політичні суперечності 20-х, які послужили причиною ідеологічних дебатів і боротьби за владу в верхах²⁶. Слід визнати, що їхні критики досить коректно викривали можливих структуралістів за тенденцію до економічного схематизму або до поверхових детерміністських формулювань. Проте при цьому використовувалися не інтелектуальні аргументи, а лунали звинувачення морального характеру на адресу «ревізійністських» авторів²⁷. Вже перші намагання «історіювати»²⁸ сталінський період швидко були зведені нанівець спробами знайти винуватців за всі злочини, скоєні під час і перед приходом Сталіна до влади. Моральні переживання в суспільстві з цього приводу були дуже гострими, оскільки палкі захисники Сталіна продовжували свою справу в популярних журналах. Емоційний фон був дуже напруженим, а неупереджений аналіз причин сталінізму породжував побоювання, що дослідники намагаються реабілітувати комуністичного деспота²⁹. Ніхто з молодих «ревізійністів» не збирався ні обіляти Сталіна та його поплічників, ні применшувати їхні злочини. Проте це було саме те, в чому їх підозрювали критики. «Ревізійністи» прагнули зрозуміти феномен участі широких груп радянського населення в сталінських кампаніях, в тому числі найзлочинніших. Крім того, що важливіше, вони хотіли визначити межі сталінської влади шляхом аналізу бюрократичних структур, масштабних соціальних і демографічних процесів та міжнародного й внутрішнього оточення. Колишній історик партії з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. Журавльов попереджував, що пояснення тодішніх соціальних, економічних та політичних процесів параноєю Сталіна, тобто, за його визначенням, «пріоритетом суб'єктивних принципів... неухильно веде до утвердження ідеї історичного песимізму, коли все в соціалізмі — в його минулому, сучасному і майбутній долі — залежить від персональних якостей вождя (керівника)». Навіть палким борцям проти сталінського феномена він нагадував ту обставину, що «без розуміння причин виникнення культу особи ми не будемо здатні створити соціальний механізм, який зможе гарантувати суспільство від його повторення»³⁰.

Із закликком до учасників дискусії, що тривала навколо особи Сталіна, дотримуватися здорового глузду пролунали тверезі голоси історика старшого покоління М. Гефтера і письменника К. Симонова. Обидва жили у визначальні часи сталінського періоду і були цілком свідомі того, що і самі перебували під впливом сталінської харизми. Симонов навіть був лауреатом сталінської премії за свої романи на воєнну тематику. Проте обидва рішуче порвали з культом особи в зрілі роки, а під час хрущовської відлиги прагнули звільнити себе і співвітчизників від пут сталіністського менталітету. Внаслідок цього в епоху Брежнєва, коли Сталіна частково реабілітували, потрапили в немилість до влади. М. Гефтера виключили з партії і звільнили з роботи в Інституті історії СРСР Академії наук СРСР. К. Симонову заборонили публікувати спогади та інтерв'ю з воєначальниками. Його публікації підлягали жорсткій цензурі. М. Гефтер у декількох есе, опублікованих в ліберальних і реформістських виданнях³¹, а К. Симонов — у посмертних збірках інтерв'ю зі сталінськими генералами і власних спогадах зі сталінських часів³² — подали рідкісні зразки толерантності, самокритичності, чесності й патріотичної скромності³³.

Посмертні праці К. Симонова опинилися в центрі напруженої емоціональної боротьби, що також вельми показово для всіх історичних дебатів³⁴, навколо питання про спадщину Великої Вітчизняної війни і відповідальності Сталіна за непідготовленість радянської армії до

відсічі в перші місяці німецькій навалі. Тема дебатів дістала в засобах інформації назву «ціна перемоги». Перемога в другій світовій війні, яка в офіційній історіографії зображувалася тільки як героїчна боротьба під керівництвом талановитого військового керівництва, давала змогу армії залишити за собою законне місце в радянській системі цінностей. Ортодоксальні історики представляли її автономною від лівачьких політиків часів революції і комуністичної партії і не заплямованою, як це сталося із службою органів безпеки (особливо з тих пір, коли сама армія постраждала від рук НКВС). Колишній радянський історик О. Некрич (пізніше через позбавлення радянського громадянства жив у Бостоні) під час хрущовської відлиги звинуватив у невідповідності армії до війни безпосередньо Сталіна. Однак його швидко вибили з історичного істеблішменту одразу ж після усунення Хрущова від влади, коли консервативні сили знову опанували ситуацію в галузі суспільних наук³⁵. Внаслідок контрнаступу захисників Сталіна радянські маршали і генерали переписували свої спогади в дусі прихильнішого погляду на генералісімуса³⁶.

У ході нової полеміки порушувалися всі питання, що їх поставив О. Некрич, тільки вже на значно вищому рівні, коли оцінювався вплив цінностей сталінізму на долю держави. Все, що армійське керівництво, особливо в Головному політичному управлінні, вважало недоторканим у системі радянських цінностей, стало об'єктом жорстоких нападок з боку цивільних істориків, які, до того ж, мали посереднє відношення до офіційної історичної науки. Найзавзятіші критики звинувачували все більшовицько-радянське керівництво в невдахах діях під час другої світової війни і вважали її наслідки тільки кульмінацією загальної хибності системи, започаткованої в жовтні 1917 р.³⁷ Зрозуміло, що чистки військових кадрів розглядалися як цілком природний спосіб дій більшовицького керівництва, більше того — як ще один прояв антигуманних стосунків, які переважали в його середовищі. У відповідь на атаки, спрямовані проти військово-промислового комплексу, високопоставлені солдати виробили нові засади для захисту своїх вимог. Зокрема, вони твердили, що, незважаючи на спустошливі чистки в армії й постійне політичне втручання партійного керівництва у військові справи, збройні сили діяли героїчно і мали в своєму розпорядженні воєнні таланти-самородки³⁸. Нині «ортодоксальні» публіцисти й історики відстоюють «збалансований» погляд на роль Сталіна у війні. На практиці це означає приховування катастрофічних наслідків перших місяців війни, харківської та кримської операцій 1942 р., а натомість приділяють надмірну увагу перемогам під Сталінградом і в Берліні, які обов'язково пов'язуються із стратегічною мудрістю Сталіна. Прочитки згадують неохоче, бо частина військових часто розпочинала своє просування по службі саме завдяки терору тридцятих років.

Між «ортодоксальними» оборонцями і «радикальними» критиками радянської системи цінностей можна поставити тих вчених, позиція яких полягає в тому, що в армії, як і в партії та економіці, існували антисталінські альтернативи, ленінська традиція. Аргументи цих авторів, більшість яких зв'язана з Інститутом воєнної історії, подібні до аргументів істориків, що належать до «альтернативної» школи. Ключовими постатями для них є репресовані діячі Тухачевський, Уборевич, Якір, Блюхер і Гамарник, інші військові спеціалісти і, навіть, Троцький. Для цих істориків сталінська кліка Ворошилова, Будьонного, Мехліса та інших є винятком у радянській воєнній традиції. На відміну від двох попередніх груп, «альтернативісти» особливу увагу приділяють чисткам і системі терору в цілому, вважаючи їх головними причинами катастрофічних подій перших місяців війни. Таким чином вони не відкидають радянське минуле взагалі, а, навпаки, твердять, що справжній шлях соціалістичного розвитку був припинений або спотворений «зрадниками революції»³⁹.

Дискусії щодо історії періоду другої світової війни виникають у зв'язку з переглядом довоєнної радянської зовнішньої політики, особливо радянсько-німецького пакту про ненапад та його таємних статей. Найбільш ширими критиками цієї політики є В. Дашичев і М. Семиряга, які визнають пакт аморальним і політично помилковим⁴⁰. Обидва пов'язували свою критику сталінсько-молотовської зовнішньої політики із закликами М. Горбачова ввійти до «загальноєвропейського дому» і належали до прихильників Е. Шеварднадзе, що орієнтувався на західноєвропейську демократію. Вони також стали об'єктом публічних нападок з боку офіційних істориків, які боронили пакт за допомогою традиційних аргументів. Коли західні уряди залишили поза увагою радянські ініціативи, твердили вони, Сталін не мав іншого способу відвернути німецьку навалу. Консервативні націоналісти, які чинили опір горбачовській риторичі про «загальноєвропейський дім», розглядали зовнішньополітичний курс Шеварднадзе як капітулянтський і шкідливий для радянських державних інтересів⁴¹.

Переглядаючи радянську дипломатичну історію, В. Дашичев і М. Семиряга не обминули питання про «злочини минулого» в історії міжетнічних відносин у радянській період. Оскільки більшість неросійських народів історично заселяла периферійні території Російської імперії — Радянського Союзу, їхня історія нерозривно зв'язана з дипломатичною та воєнною російською історією. Перегляд з нових позицій радянсько-німецьких угод 1939 р. зачепив долю прибалтійських республік, Молдавії, Західної України та Білорусії й викликав повні сарказму диспути як між радянськими та польськими, так і серед радянських істориків щодо масових знищень військовополонених у Катинському лісі. Справді, питання національностей і національної історії виявилися найбільш важливими в сталінській політичній спадщині.

У 20—30-ті роки радянські історики писали про колоніальну і зовнішню політику царської Росії дуже критично, часто обґрунтовуючи свої дослідження антицаристськими позиціями К. Маркса і Ф. Енгельса. Їхня критика російського імперіалізму і твердження про радикальний розрив з передреволюційним періодом йшла пліч-о-пліч із свідомим прагненням до боротьби проти великоруського шовінізму і шовіністичного націоналізму в цілому і втіленням ідеї «пролетарського інтернаціоналізму». Починаючи з другої половини двадцятих років, деякі марксистські дослідники (школа М. Покровського) атакували те, що називалося «націонал-комунізмом» (султан-галієвщина в дусі пантюркізму і пан-ісламізму, і «буржуазний націоналізм» (школа Грушевського в українській історіографії)). Мимоволі баланс був порушений на догоду привілейованим позиціям великоруських інтересів. В середині тридцятих років, після розгрому школи Покровського, переможці не цілком свідомо відродили історію великоросійської держави. Всі історичні праці про неросійські народи були підпорядковані історії великоросів. Неросіяни не мали в своєму розпорядженні досліджень з історії своїх народів до 1960 р. Навіть тоді домінуючим принципом радянської історіографії була «дружба народів», в світлі якого велика увага приділялася дружнім історичним зв'язкам між росіянами і неросійськими народами, а ворожі стосунки між ними або дружні зв'язки між неросійськими народами замовчувалися, ігнорувалися або трактувалися перекошено⁴². Переоцінка істориками стосунків між російським і неросійськими народами збіглася з переглядом ставлення до російського колоніалізму, практика якого продовжувалася в радянській зовнішній політиці і зображувалася як прогресивне явище. Нічого дивного немає в тому, що до останнього часу критичні статті К. Маркса і Ф. Енгельса з цього питання не публікувалися і не згадувалися⁴³.

Оскільки історія всіх неросійських народів мала відбивати історію російського, вона також була переписана і узгоджена із загальною схемою періодизації, особливо з точки зору відповідних класових фор-

мацій і класової боротьби. Їхні стосунки з неросійськими та нерадянськими одноплемінниками або релігійними одновірцями ігнорувалися або спотворювалися в радянській історичній науці і завжди підпадали під рубрику «боротьби проти буржуазних фальсифікацій». Будь-який дослідник, який припускав, що російська, або, що те саме, радянська національна політика давала негативні наслідки, мав стати, і часто ставав, об'єктом звинувачень у «націоналістичних ухилах». Будь-які дискусії про антиросійські виступи розглядалися як розпалювання ворожнечі між народами і, таким чином, вважалися шкідливими. Культ російської централізованої держави, встановлений у 30-х роках, визначив рамки для дискусій щодо зміни форм федерального устрою багатонаціональної імперії-держави. Всі згадки про попередні вимоги неросійських народів про більший суверенітет або автономію викидалися цензорами, дослідникам же навішувалися ярлики «буржуазних сепаратистів», а то й ще «агентів» британського чи іншого імперіалізму.

У відповідь на ревізування історії міжетнічних стосунків в «там-видавській» літературі, у «самвидаві» та емігрантських працях з'явився дисидентський, альтернативний підхід до історії неросійських народів. Різко протиставляючи себе офіційним радянським дослідникам, його прибічники приділяли виняткову увагу антиросійським соціальним рухам і антицентралістським інтелектуальним спрямуванням⁴⁴. З посиленням антимосковських народних фронтів у багатьох неросійських республіках, відокремленням їх і переходом до незалежності ці альтернативні підходи набули «офіційного» статусу. Чим більше антиросійською або антирадянською виглядала та чи інша версія, тим вона була популярнішою. В боротьбі з центральною владою та її представниками на периферії сучасні «демократи» і «націоналісти» використовують ці перенасичені величезними дозами національно-месіанської міфотворчості і відкрито шовіністичного утопізму ідеї⁴⁵. Зі свого боку, центральна влада часто виступала як оборонець прав національних меншин в республіках і таким чином узаконювала своє втручання в їхні справи. Всюди історики і ті, хто має називатися істориками, покликані обґрунтовувати національні інтереси в боротьбі за державу і державні структури, які формуються. Спроби виробити при цьому неупереджену версію російського або радянського минулого нашоствуються на значні перепони насамперед через конфронтацію політичних сил і морально-психологічний клімат у суспільстві.

В намаганнях провідних російських письменників, публіцистів та істориків дати відсіч будь-якому припущенню щодо жорстокого поводження російської більшості з неросійськими народами, в запереченнях важливої ролі зовнішніх впливів чи зв'язків з російською чи радянською культурою відчувається важка рука національного шовінізму і ксенофобії ждановських часів. Ярлики «космополітів», «масонів», «сіоністів» і особливо «русофобів» отруюють багато важливих дискусій про співвідношення російської і радянської історії з європейською та світовою. Ще неприємнішою рисою цих дебатів є намагання показати неросіян, а найчастіше євреїв причиною загальнонаціональних катастроф. Досить згадати постать Свердлова або постійний опір остаточній політичній та історичній реабілітації Л. Троцького⁴⁶.

Незважаючи на важливість сталінського питання, яке ми розглянули, зусилля істориків зосередилися на морально-політичних конфліктах, які охопили всі соціальні й етнічні групи в колишньому радянському суспільстві. В усіх державах колишнього Союзу для істориків настали несприятливі часи, незважаючи на формальне скасування всіх попередніх табу і розширення доступу до архівів та інших джерел. Нерадянський історик, навчений досвідом Німеччини ХХ ст., яка зазнала значного національного приниження, і революційної Франції, наслідуючи шляхетному прикладові К. Симонова, може бути тільки терплячим спостерігачем⁴⁷. Тому американські історики тільки нещодавно

давно почали перегляд англо-саксонського міфу про власну країну і включати історію неєвропейських народів до національної хроніки⁴⁸. Нерадянські історики при всіх їхніх досягненнях довгий час не мали поважного партнера для діалога і полеміки в Радянському Союзі. Хотілося б сподіватися, що в недалекому майбутньому вчені в нових державах зможуть спокійно дослідити свої архіви, виробити нові інтелектуальні підходи, які будуть результатом їхнього власного перегляду національного минулого.

* Марк фон Хаген є асоціативним професором історії Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) та асоціативним директором Гарріманського інституту поглибленого вивчення Радянського Союзу. Його перу належить дослідження «Солдати в пролетарській диктатурі: Червона Армія і радянська соціалістична держава, 1917—1930».

¹ Див. блискучу компіляцію: Davies R. W. *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Bloomington, Indiana, 1989); William B. Husband, ed. *Glasnost and Soviet Historians // Soviet Studies in History* 27.—N 1 (Summer 1988); *Soviet Studies in History*, ed. Donald Raleigh; Laqueur Walter. *Stalin: The Glasnost Revelations* (New York, 1991); Keep John. *Reconstructing Soviet History: A New «Great Turn»? // Studies in Soviet Thought* 38.—1989.—N 2.—P. 117—145.

² Див.: Charles S. Mater. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*.—Cambridge, Massachusetts, 1988; and Ian Kershaw. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London, 1985).

³ Ідеється про центральний і республіканські інститути марксизму-ленінізму та історії партії, союзу та республіканські Академії наук. Можливо, й не дивно, що деякі найвидатніші «ревізюністи» виявилися співробітниками інституту, який не був підпорядкований цим потужним відомчим інтересам, а саме—Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ є нині частиною Російського державного гуманітарного університету). Колишній ректор інституту (нині ректор університету) Юрій Афанасьєв ішов в авангарді найрадикальнішого, хоч і не завжди інтелектуально сумлінного переосмислення російської історії ХХ ст.

⁴ Див.: Albert P. Van Goudoever. *The Limits of De-Stalinization in the Soviet Union*. (London and Sydney, 1986).

⁵ Про дискусії навколо політичних функцій сучасної історії і деякі найважливіші інтелектуально-політичні баталії див.: Nancy Whittier Heer. *Politics and History in the Soviet Union* (Cambridge, Massachusetts, 1971); *Contemporary History in the Soviet mirror*, ed. John Keep (New York, 1964); Konstantin Shtepa. *Russian Historians and the Soviet State* (New Brunswick, New Jersey, 1962); John Barber. *Soviet Historians in Crisis, 1928—1932* (London and Basingstone, 1981).

⁶ Див.: Alexander Rabinovitch. *The Bolsheviks Come to Power*; Stephen Cohen. *Bukharin and the Bolshevik Revolution*; Robert Tucker. *Stalin as Revolutionary*; Robert Conquest. *The Great Terror*; Richard Pipes. *Russian Revolution*; and E. H. Carr. *History of Russia. The Bolshevik Revolution, 1917—1923*.

⁷ Як приклад аналізу сталінської системи в цей початковий період див. рецензію економіста Г. Попова на романи О. Бека в журналі «Наука и жизнь» (1987, № 4, с. 54—65) та соціолога Л. Г. Іоніна на фільм «Покаяння» в «Социологических исследованиях» (1987, № 3, с. 62—72).

⁸ Деякі цікаві огляди щодо переосмислення ролі Леніна див.: Markus Wehner. *Auf der Suche nach der «Wahrheit»? zum polemischen Streit sowjetischer Historiker und Publizisten ueber die 1920er Jahre und die Urspruenge des Stalinismus // Osteuropa*.—1990.—N 2.—S. 1129—1144; Lars T. Lih. *NEP: An Alternative for Soviet Socialism // The Soviet Union under Gorbachev*, ed. Stephen F. Cohen and Michael Kraus.

⁹ Першою статтею, в якій порушувалося питання про відповідальність Леніна за трагедію радянської історії, була стаття В. Селюніна «Истоки» (Новый мир, 1988, № 5, с. 162—189). Настрої літа 1990 р. відбивала руйнівна критика радянської системи у фільмі «Так жити не можна». Режисер С. Говорухін в своїй нерідко сенсаційній оповіді вдався до фрутальних перекичень історії і поклав всю відповідальність за десятиріччя суспільної злочинності особисто на Леніна.

¹⁰ Стаття І. Клямкіна «Какая улица ведет к храму?» («Новый мир», 1987, № 11), визначила напрям дискусій щодо оцінки історії до і після 1917 р. Він використав ідеї консервативних і антирадянських авторів, включаючи Троцького, меншовика Ф. Дана та змінювачів. Згодом з'явилися збірки російських мислителів, включаючи «Вехи» (1909, передрук — 1990 р.), «Из глубины» (1918, передрук — 1991).

¹¹ Див. критичний аналіз літератури про ГУЛАГ: Gabor Tamas Ritter-spoon. *Simplifications staliniennes et complications sovietiques; Tensions sociales et conflits politiques en URSS 1933—53* (Paris, 1988).

¹² Див.: Pipes R. *The Russian Revolution*.—New York, 1990 (перекладена для публікації в Радянському Союзі).

¹³ Перші статті О. Ціпка з'явилися в «Науке и жизни» (1988.—№ 11—12; 1989.—№ 1—2). Англійською версією його поглядів див.: *Is Stalinism Really Dead?*

(New York, 1991). Див. також: Mark von Hagen. The Stalin Question // The Nation.—1991.—March 25.—P. 382—387. В своєму ідеологічному детермінізмі О. Ціпка нагадує польського філософа-засланця Л. Колаковського. Письменники-«деревенщики», зокрема такі, як автор «Мужиків і баб» Б. Можаяв та економіст-аграрник В. Тихонов, активно пропагували «проселянські» погляди О. Ціпка, який у свою чергу цитує останніх у своїх працях на підтвердження власних думок. Див. зауваження В. Тихонова на дискусії «круглого столу» в «Історії СССР» (1989, № 3).

¹⁴ Див.: Лацис О. Перелом // Знамя.—1986.—№ 6.—С. 124—178; Лацис О. Сталин против Ленина // Осмыслить культ Сталина.—М., 1989.—С. 215—246; Лацис О. Выйти из квадрата.—М., 1989.

¹⁵ Про погляди В. Данилова див.: The Issue of Alternatives and History of Collectivization of Soviet Agriculture; The Journal of Historical Sociology 2, N 1 (1989); та статтю в «Історії СССР» (1989, № 3). Крім захисту альтернативної програми М. Бухаріна, В. Данилов відіграв ключову роль у реабілітації економістів-аграрників О. Чайнова та М. Кондратьєва, а також Л. Троцького.

¹⁶ Досить близькими до тез Л. Троцького є думки Д. Дзарасова, котрий пов'язує сталінізм із зростанням суспільних класів та груп, яким соціалізм був чужий, тобто після смерті Леніна—з триумфом бюрократії над демократією. Див.: Дзарасов Д. Работы непочатый край // Моск. правда.—1988.—31 янв.: Дзарасов Д. Партийная демократия и бюрократия: к истокам проблемы // Иного не надо.—М., 1988.—С. 324—342.

¹⁷ Я користуюсь цими термінами тільки в тому значенні, якого їм надавали Т. Мейсон та Я. Кершоу. Див.: Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism // Der Fuehrerstaat: Mythos und Realitaet, ed. Gerchard Hirschfeld and oLtar Kettenacker.—Stuttgart, 1981.—P. 23—40; and Ian Ker shaw. The Nazi Dictatorship.

¹⁸ Про небезпеку «вітвієвської» інтерпретації радянології західними школами див.: Stephen Cohen. Sovietology as a Vocation // Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917.—New York, 1985.

¹⁹ Див. матеріали конференції, присвяченої тоталітарній моделі (Тоталітаризм как исторический феномен.—М., 1989). В. Гроссман у романі «Життя і доля» порівнює Сталіна і Гітлера як варіанти одного політичного синдрому.

²⁰ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. И. В. Сталин: политический портрет.—М., 1989.—В 2-х т. 4-х ч.

²¹ Ker shaw. The Nazi Dictatorship.—P. 88.

²² Ibid.—P. 69.

²³ Про таку загрозу свідчать не тільки праця Д. Волкогонова, а й двотомна біографія Сталіна, написана Р. Такером (Tucker R. Stalin as Revolutionary.—New York, 1973; Tucker R. Stalin in Power.—New York, 1991).

²⁴ Про попередні формулювання тези щодо передреволюційної кризи див. колективну працю: Кризис самодержавия в России, 1895—1917.—Л., 1984. Див. також працю історика з Колумбійського університету Л. Хеймсона та його студентів.

²⁵ Я побіжно визначаю деякі аспекти можливої послідовності пояснень зв'язку «кризи» післярарського періоду з багатоплановою «кризою автократії». Про це див.: The NEP, Perestroika and the Dilemmas of Soviet Economic Reform, ed. John Tedstrom.—Boulder, Colorado, 1990.—P. 7—11. Структуралістські аргументи щодо походження сталінізму див.: Walter S uess. Die Arbeiterklasse als Maschine: Ein industriesoziologischer Beitrag zur Sozialgeschichte des aufkommenden Stalinismus.—Berlin, 1985.

²⁶ Див. статті Г. Бордюгова та В. Козлова в «Вопросах истории КПСС» (1988, № 8, с. 15—23). Козлов В. А., Хмельник О. В. Начинается с человека.—М., 1988; Гордон Л. А., Клопов Е. В. Что это было?—М., 1989; Горнинов М. Альтернативы и кризисы в период нэпа // Вопр. истории КПСС.—1989.—№ 10.—с. 3—18.

²⁷ Див., наприклад, критичну відповідь на тези М. Горинова: Трукан П. А. Внутривторийные разногласия конца 20-х годов: современный взгляд // Вопр. истории КПСС.—1989.—№ 10.—С. 152—147.

²⁸ Про надання дослідженням нацистського періоду саме науково-історичного характеру див.: Martin Broszat. Plaedoyer fuer eine Historisierung des National-socialismus // Merkur 39(1985)—P. 373—385; Saul Friedlaender. Some Reflections on the Historication of National Socialism // Tel Aviver Jahrbuch fuer deutsche Geschichte.—1987.—N 16.—P. 310—324.

²⁹ Це не дуже дивно, можливо, з огляду на ті пристрасті, що вирували під час «Historikerstreit» у Німеччині, де вже досить давно пройшов період протистояння і де пройшов процес денацифікації. Див.: Ker shaw J. Op. cit.—Chapter 9.

³⁰ 30-е годы: взгляд из сегодня. Ред.: Д. Волкогонов.—М., 1990.—С. 10—11.

³¹ Див.: Гефтер М. Я. От анти-Сталина к нео-Сталину: непрямой путь // Из тех и этих лет.—М., 1991; Гефтер М. Я. Сталин умер вчера... // Там же.

³² Симонов К. Глазами человека моего поколения: размышления о Сталине.—М., 1990.

³³ Інші коментатори підходять до оцінки сталінського періоду з менш категоричних позицій, зокрема Г. Х. Попов та М. Аджубей («Знамя» 1988, № 1, с. 188—203). Г. Попов нагадує, що в культурі будь-якого народу є прогресивні й консервативні елементи. І ті й інші, вважає він, треба розглядати в їхньому специфічному історично-

му контексті. Те, що в одному випадку є ознакою слабкості, в іншій ситуації може відігравати позитивну роль. Замовчування, кромсання минулого, вибіркового підхід до нього приводять будь-кого до втрати пам'яті.

³⁴ Я звернувся саме до дебатів про війну і національне питання, оскільки ці теми значно менше висвітлені в англійських оглядах, ніж питання про терор, колективізацію та непиську альтернативу сталінізму.

³⁵ Некрич А. М. 22 июня 1941.— М., 1965. Критичний огляд, який визначив тон усіх інших коментарів, див.: Деборн Г. А., Тельпуховский Б. С. В идейном плену у фальсификаторов истории // Вопр. истории КПСС.—1967.—№ 9.—С. 127—140.

³⁶ Див.: Seweryn Bialer. Stalin and His Generals: Soviet Military Memoirs of World War II.—Boulder, Colorado, 1984.—Р. 15—44.

³⁷ Див.: Соколов Б. Цена победы. Великая Отечественная: неизвестное об известном.— М., 1990. Див. також «бесіду» історика Г. Бордюгова та журналіста О. Афанасьєва в «Комсомольской правде» (1990, 5 травня), а також гостру відповідь Інституту марксизму-ленінізму і ветеранів війни в тій же газеті у статті від 31 серпня.

³⁸ Див.: Hans-Henning Schroeder. Die Lehren von 1941. Die Diskussion um die Neubewertung des «Grossen Vaterlaendischen Kriegs» in der Sowjetunion // Der Zweite Weltkrieg: Analysen, Grundzeuge, Forschungsbilanz, ed. Wolfgang Michalka.—Munich, 1989.—S. 608—625; Hans-Henning Schroeder. Weisse Flecken in der Geschichte der Roten Armee // Osteuropa.—1989.—N 5.—S. 459—477; Georgij Konstantinowitsch Shukow — Heerfuierer und Memoirenverfasser // Osteuropa Archiv.—1988: A 327—36.

³⁹ Це головний аргумент двотомної праці Д. Волкогонова і також головна теза А. Рибаківа.

⁴⁰ Щодо позиції В. Дашичева див.: Дашичев В. Восток — запад: поиск новых отношений. О приоритетах внешней политики Советского государства // Лит. газета.—1988.—18 мая. Про М. Семирягу див.: 23 августа 1939 года. Советско-германский договор о ненападении: была ли альтернатива // Лит. газета.—1988.—5 окт.

⁴¹ Це, звичайно, головна політична лінія таких консервативних журналів, як «Военно-исторический журнал», «Наш современник» і «Молодая гвардия».

⁴² Див.: Lowell Tillett. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities.—Chapel Hill, 1969.

⁴³ Тільки у 1989 р. було опубліковане критичне дослідження К. Маркса про зовнішню політику царату. Див.: Маркс Карл. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопр. истории.—1989.—№ 1.—С. 3—23; № 2.—С. 3—16; № 4.—С. 3—19.

⁴⁴ Щодо історії турецького і мусульманського народів див. праці школи Ол. Баннігсем (Хелена Каррер Д'Енкос, С. Ендерс Вімбуш, Шанталь Келькетай). Про Україну і Білорусію див. праці Г. Костюка, Я. Білинського, М. Вакара, Ю. Бориса, Т. Гунчака, В. Дмитришина, І. Рудницького. Постать Михайла Грушевського вже відновлена в українській історіографії. Серед антирадянських авторів, які трактують національну проблему, див.: Robert Conquest. The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities.—New York, 1970; Alexander Nekrich. The Punished Peoples.

⁴⁵ Прикладом цих напрямів є трансформація історичної свідомості в Україні: Див.: Frank Sysyn. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Kossak Mythology // Social Research 58.—N 4 (Winter, 1991); Bohdan Krawchenko. National Memory in Ukraine; The Role of the Blue and Yellow Flag // Journaj in Ukrainian Studies 15.—N 1 (Summer, 1990).—P. 1—22.

⁴⁶ Серед останніх оглядів боротьби за реабілітацію Л. Троцького в історичній літературі: див.: Markus Wehner. Rueckkehr mit Hindernissen: Die «gebremste» Diskussion um L. D. Trotzki in der Sowjetunion // Osteuropa 3.—1991.—S. 247—258; Thomas Shenlock. Politics and History under Gorbachev // Problems of Communism.—1988 (May—August).—P. 16—42.

⁴⁷ На жаль, деякі провідні історики часів «холодної війни», у тому числі й Р. Пайпс та Р. Конквест, не втрималися від зловтіхи з приводу загального краху радянських інституцій та ортодоксальних історичних схем і приєдналися до англо-американських (і, можливо, німецьких) триумфальних самопоздоровлень.

⁴⁸ Див., наприклад, передмову до третього видання «ревізійністської» версії американської історії: A People and a Nation: The History of the United States ed. Mary Beth Norton, et al., 2 vols. (Boston, 1990).

О. О. Нестуля (Полтава)

Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.)

«Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави і всіма силами своїми допомагати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритись її правительству і всім постановленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих інтересів»¹.

Ці слова присяги, без сумніву, передають основну мету тих, хто в складних умовах наростання анархії і хаосу очолив визвольні змагання українського народу за самостійну, незалежну, високорозвинуту в економічному і культурному відношенні Україну. Однак події 29 квітня 1918 р., що поставили на чолі Української держави аристократа за походженням і вихованням, колишнього члена імператорського почту, військового ад'ютанта Миколи П., по-різному оцінювалися й сприймалися різними соціальними та політичними силами.

Найбільш заможна частина її населення, підтримавши квітневий переворот, чекала від гетьмана П. Скоропадського припинення соціалістичних експериментів його попередників, наведення порядку в країні. Вже незабаром було відновлено приватну власність на землю. Каральні загони, послані на села, забезпечили попереднім власникам повернення конфіскованих у них наділів.

Як професійний військовий, гетьман активно взявся за розбудову української армії й досяг у цій справі помітних успіхів. За короткий час П. Скоропадський зумів створити дійовий адміністративний апарат, спираючись на який він прагнув виконувати свої владні функції.

Зрозуміло, все це не могло не викликати опору з боку тих кіл, які свого часу гуртувалися навколо Центральної Ради. Так, в опозиції до гетьманського режиму опинилися не лише робітники та незаможні селяни України, а й переважна частина національної інтелігенції.

Це негативно вплинуло на розвиток культурного процесу в Україні. Водночас саме за часів гетьманування П. Скоропадського тут були створені національні початкові й середні школи, засновані державні українські університети в Києві й Кам'янці-Подільському та приватний — у Полтаві. Тоді ж почали роботу Український національний архів, бібліотека, національна опера, драматичний театр, державна капела, кобзарська школа, симфонічна школа, нарешті — Академія наук України². Таким чином, тодішній уряд Української держави розв'язав цілий ряд завдань культурного будівництва, які об'єктивно відповідали інтересам становлення незалежної країни. Саме на цьому ґрунті, часом незважаючи на політичні симпатії чи антипатії, з гетьманським режимом співпрацювали досить широкі кола української інтелігенції.

Можливості для такого співробітництва відкривалися і на ниві охорони пам'яток. Свідченням цього став з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, який працював з 9 по 16 червня 1918 р. у Києві. На ньому обговорювалося широке коло проблем культурного розвитку України.

Важливе місце серед них зайняли і питання збереження історико-культурної спадщини. Так, вони порушувалися на пленарних та секційних засіданнях з'їзду у доповідях істориків, мистецтвознавців, художників Д. Антоновича, С. Гілярова, В. Зуммера, Є. Ільченка, М. Істоміна, Ф. Красицького, В. Модзалевського, Г. Олександровича, Г. Павлуцького, Г. Стелецького, К. Широцького, Ф. Шміта, Д. Щербаківського та ін.³ Значна увага приділялася цим питанням і в резолюції з'їзду. Зокрема, в ній наголошувалося на необхідності об'єднання зусиль громадськості й держави в організації справи збереження пам'яток, створення мережі місцевих музеїв та пам'яткоохоронних органів, прийняття закону про охорону історико-культурної спадщини, підготовки відповідних фахівців тощо⁴.

Необхідність проведення державної пам'яткоохоронної політики глибоко аргументувалася і в доповідній записці про утворення Головного управління мистецтв та національної культури, з якою 17 червня 1918 р. до Ради Міністрів Української держави звернулася група наукових і культурних діячів. «Тим і відповідальний сучасний момент в історії України, яка вступає в сім'ю європейських держав,— наголошувалося, зокрема, в ній,— що в боротьбі за національну самостійність незабаром потрібно буде доводити їй історичну самобутність її культури... Самобутністю багате минуле нашого народу, і пам'яток її немало збереглося і до сьогоднішнього часу... Необхідно негайно широко поставити справу реєстрації, охорони і збору пам'яток української культури в різних її формах і користуватися цим для виховання народних мас в дусі розвитку поваги до минулого своєї батьківщини, на підвалинах якого, за умови правильно поставленої національної школи, у народу виховувалась би істинна, здорова любов до батьківщини, яка породжувала б творчу діяльність, а не руйнування культурних багатств країни, як це ми спостерігаємо зараз»⁵.

З метою забезпечення належних умов для проведення єдиної державної політики в галузі культурного будівництва у доповідній проконувалося утворити центральний орган керівництва ним — Головне управління мистецтв та національної культури України. Цілком закономірно в структурі останнього передбачався відділ охорони пам'яток, який мав перейти туди з відання департаменту мистецтв Міністерства народної освіти.

У липні 1918 р. відповідну реорганізацію було проведено. У відділі охорони пам'яток на той час працювали С. Аршиневський, М. Біляшівський (голова відділу), А. Грабар, О. Гуцало, Н. Дацько, В. Іщенко, Ф. Кондрашенко, І. Косенко, Г. Красицький, І. Моргілевський, А. Постоловський, К. Татарин, К. Трохименко, К. Широцький, В. Шугаєвський⁶. Як і передбачалося штатним розкладом на 1918 р., відділ мав 15 співробітників.

Це не завадило, однак, поступово удосконалювати його структуру. Так, ще в травні 1918 р. М. Ф. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти М. П. Василенка на створення у відділі секції охорони пам'яток археології⁷. Незабаром М. Ф. Біляшівський звернувся до Миколи Прокоповича за дозволом на формування в структурі відділу також секції реєстрації пам'яток, в якій планувалося зосередити увагу на створенні каталогів та фототеки об'єктів охорони, а також бібліотеки з пам'яткознавства⁸.

Опікувався відділ створенням і нових пам'яткоохоронних органів на місцях. З цією метою тимчасові повноваження комісарів по охороні пам'яток були надані знавцям місцевої старовини А. Мальваному і Є. Сувчинському на Поділлі та Б. Милорадовичу на Чернігівщині, викладачеві Житомирської духовної семінарії Фотинському, вчителеві Уманської гімназії Олексієву⁹.

Дещо складніше вирішувалося питання про фінансування діяльності місцевих пам'яткоохоронних структур. Відповідні комітети й това-

риства діяли у Вінниці, Полтаві, Чернігові та інших губернських і повітових центрах України, централізованої фінансової допомоги від уряду не одержували. Що ж до місцевих органів самоврядування, на кошти яких комітети й мали утримуватися, то вони також не поспішали це робити.

Як зазначалося у звітних матеріалах Полтавського комітету охорони пам'яток, все це змусило його членів шукати шляхи розвитку громадських засад пам'яткоохоронної роботи, залучення до неї широкого кола поціновувачів старовини. З цією метою члени комітету прочитали курси лекцій з археології й історії вітчизняного мистецтва для слухачів Українського народного університету та студентів історико-філологічного факультету у Полтаві. Для них були також організовані екскурсії до музею Полтавського губернського земства, у ході яких відвідувачі знайомилися не лише з історичним минулим краю, а й зі станом його пам'яток. В результаті кількість добровільних помічників комітету значно зросла. Навколо нього поступово згуртувалися відомі охоронці і дослідники місцевої старовини — Н. Мірза-Авак'янц, Н. Ацибор, Г. Коваленко, Л. Падалка, Є. і М. Рудинські, В. Щепотьєв, В. Щербаківський. 17 листопада 1918 р. вони об'єдналися в Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині¹⁰. Із самого початку своєї діяльності товариство (голова — В. Щербаківський, секретар — М. Рудинський) стало справжнім центром організації пам'яткоохоронної роботи в краї, ініціатором здійснення цілого ряду невідкладних заходів у цій справі.

Неодноразово до послуг подвижників охорони історико-культурної спадщини — мистецтвознавців, музейних працівників, учителів і служителів культури, членів наукових, мистецьких та просвітницьких товариств — звертався і відділ охорони пам'яток. Зокрема, протягом весни і літа 1918 р. повноваження на дослідження й охорону пам'яток було видано Г. Александровичу, О. Бабенкові, С. Богдановичу, О. Гуку, Ф. Ернсту, З. Євтушенкові, М. Іванову, Ф. Кондрашевичу, П. Курінному, Є. Минюрі, М. Морозу, Н. Негелеві, А. Петрицькому, О. Цінуцькому та ін.¹¹

Позитивно оцінюючи подібну практику пам'яткоохоронної роботи, зазначимо, що на той час коло кваліфікованих спеціалістів, яких можна було б залучити до неї, виявилось досить обмеженим. Не випадково в наукових та культурних осередках України виник ряд проектів організації навчальних центрів по підготовці фахівців у галузі пам'яткознавства. Ще в 1904 р. відомий учений, професор-академік В. М. Перетц висунув ідею створення у Києві відповідного навчально-наукового закладу — Археологічного інституту. Однак царський уряд не дозволив реалізувати її. Після повалення самодержавства група київських професорів знову порушила питання вже перед Тимчасовим урядом про відкриття Київського археологічного інституту (КАІ). 30 серпня 1917 р. було одержано відповідний дозвіл. Восени того ж року вже розпочалася заняття на двох відділеннях — археології й археографії.

Однак інститут наштовхнувся у своїй роботі на ряд труднощів, зокрема на відсутність постійного фінансування та навіть неможливість зареєструвати у відповідних інстанціях свій статут. Про це повідомляли наприкінці травня 1918 р. у листі до міністра народної освіти М. П. Василенка ректор інституту М. Довнар-Запольський та його вечний секретар Н. Полонська, подаючи на затвердження Міністерства статут КАІ. Ним передбачався трирічний строк підготовки фахівців-пам'яткознавців, протягом якого слухачі діставали б загальнотеоретичну підготовку та готували дисертаційні дослідження. До викладання в інституті планувалося залучити В. Базилевича, М. Василенка, М. Біляшівського, Л. Добровольського, В. Завиткевича, В. Зуммера, В. Іваницького, В. Клименка, О. Колодія, І. Каманіна, В. Кордта, Б. Курца, О. Левицького, Г. Максимовича, С. Маслова, Г. Павлуцького, М. Пальмова,

В. Прилуцького, В. Розова, П. Смирнова, О. Стороженка, П. Тутківського, М. Яницького.

Доопрацьований з урахуванням зауважень М. Василенка, який вказав за необхідність чіткіше зазначити, що КАІ створюється з метою підготовки фахівців-дослідників минулого України, проєкт статуту Археологічного інституту був схвалений комісією по вищих навчальних закладах і наукових установах Міністерства народної освіти. Це дало можливість розширити навчальну роботу в інституті. Зокрема, було відкрито третє відділення — історії мистецтв. 23 жовтня 1918 р. Рада інституту затвердила його викладачами таких відомих учених, як Д. Айналов, В. Данилевич, О. Єлачич, А. Кримський, М. Могилянський, В. Модзалевський, В. Пархоменко, П. Фетисов, Ф. Шміт, Д. Щербаківський¹².

Досить швидко інститут став одним з найавторитетніших навчальних закладів Києва. Важливе місце в його роботі займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії, археології та мистецтва України. У широкого загалу значною популярністю користувалися публічні лекції викладачів і слухачів КАІ, в яких приверталася увага не лише до проблем минулого України, а й збереження її пам'яток.

Ці ж проблеми неодноразово порушувалися науковцями і діячами культури на сторінках періодичної преси. Як правило, подібні публікації не залишалися непоміченими як читацьким загалом, так і державними інституціями. Широкий громадський резонанс викликала, наприклад, опублікована в часопису «Русский голос» стаття молодого мистецтвознавця С. О. Гілярова «Расхищение русской Помпеи», в якій наводилися факти хижацького ставлення торговців антикваріатом до археологічних пам'яток у Криму та, зокрема, в Ольвії¹³. У зв'язку з цим міністр народної освіти і мистецтв 19 вересня 1918 р. звернувся до голови Ради Міністрів Української держави Ф. А. Лизогуба та міністра внутрішніх справ І. О. Кістяківського з листом, в якому просив забезпечити наукові скарби Криму від загибелі, заборонивши самочинні археологічні розкопки без дозволу на те відповідних пам'яткоохоронних органів. Зокрема, це питання пропонувалося поставити на переговорах з Кримом, який за гетьманату став автономною частиною України. «Що буде загублено, — наголошувалося в листі, — вже не повернеться»¹⁴.

Децю раніше, влітку 1918 р., було вжито заходів для організації охорони пам'яток Ольвії¹⁵. Тоді ж спільними зусиллями співробітників відділу охорони пам'яток та центральних і місцевих органів гетьманської адміністрації було зірвано спробу німецького генерала Менгельбіра провести розкопки знаменитих Салтівських курганів, які впродовж багатьох років досліджував відомий археолог В. О. Бабенко¹⁶.

Свідченням ролі пам'яткоохоронних органів у розв'язанні проблем збереження археологічних скарбів України може служити і прийняте в серпні 1918 р. рішення Ради Міністрів України про виділення коштів на розкопки Зарубського монастиря біля Трахтемирова на Київщині. Ще в 1907 р. М. Біляшівським було проведено попередні археологічні дослідження на його території, в результаті яких вдалося виявити залишки мурованої церкви доби Київської Русі. Згодом відкрився поховання XII ст. Однак місцеві селяни методично розбирали підмурки церкви на цеглу, руйнували кам'яні гробниці. Організація дослідної експедиції стала нагальною справою. Одержавши повідомлення про виділення необхідних коштів, М. Біляшівський одразу ж виїхав до Трахтемирова з метою узгодження питань організації розкопок, які згодом було доручено очолити співробітнику відділу охорони пам'яток І. В. Моргілевському¹⁷.

У вересні 1918 р. відділ охорони пам'яток досяг домовленості з Управлінням по розробці й виконанню плану забудови вільних земель у Києві та на його околицях про контроль археологів-фахівців за земляними роботами, які мали здійснюватися цією організацією¹⁸. З відо-

ма відділу ряд охоронних розкопок провели спеціалісти місцевих музеїв і пам'яткоохоронних товариств та комітетів¹⁹. Однак широкого розмаху археологічні дослідження не набули. Складною залишалася внутрішньополітична обстановка в Україні, не вистачало коштів, фахівців, часом просто належної уваги до цієї справи з боку адміністративних органів.

Ці ж причини стали на заваді здійснення цілого ряду цікавих ініціатив щодо меморіальних пам'яток. Зокрема, не реалізованою залишилася пропозиція спілки «Пам'яті війни 1914—1918 рр.» про занесення імен загиблих на меморіальні дошки, встановлені біля храмів-пам'ятників²⁰. Далі загальних міркувань про необхідність розробити заходи «зادля охорони могил українських козаків, які загинули під час війни й усобиць», не пішло і Міністерство ісповідань²¹. Не зумів розгорнути роботу й створений у жовтні 1918 р. в Одесі організаційно-розпорядчий комітет по спорудженню церкви-пам'ятника воїнам, що загинули в роки першої світової війни на Чорному морі та його узбережжі²². Однак сама постановка проблем збереження й увічнення меморіальних пам'яток привернула увагу до них як громадськості, так і державних установ.

Восени 1918 р. в центрі уваги опинилися питання, пов'язані з охороною шевченківських місць і увічненням пам'яті великого Кобзаря. Слід зазначити, що пам'яткоохоронні органи постійно тримали їх під своїм контролем. На початку травня 1918 р. відомий мистецтвознавець співробітник відділу охорони пам'яток К. В. Широцький звернувся, наприклад, до сільського комітету в с. Будищі Звенигородського повіту на Київщині із засторогою проти руйнування панського будинку в Лисянці, де бував Т. Г. Шевченко²³. 10 червня 1918 р. Рада Міністрів підтримала пропозицію Ф. А. Лизогуба про визнання могили Т. Г. Шевченка національною власністю. Було вирішено звернутися до господаря земельної ділянки, на якій знаходилася могила Тараса Григоровича, з проханням передати її Українській державі. Одночасно Міністерство внутрішніх справ отримало доручення подати до Ради Міністрів документи, необхідні для відкриття кредиту на утримання могили Т. Г. Шевченка²⁴.

Вжиті урядом заходи не дали, однак, належних результатів. На початку жовтня 1918 р. про це через пресу повідомив громадськість В. Корольов — уповноважений Київської губернської управи по догляду за могилою Т. Г. Шевченка. Наголосивши на байдужості губернської управи до вирішення питань охорони місця останнього спочинку національного поета України, він запропонував передати могилу Т. Г. Шевченка під догляд товариства української інтелігенції «Стара громада» або ж опозиційного гетьманському режиму Українського національного союзу²⁵.

Зайнятий пошуками компромісу з діячами українського руху, гетьманський уряд не міг не звернути уваги на їх позицію з одного з найважливіших питань збереження національної історико-культурної спадщини. Однак у жовтні 1918 р., коли з'явилися названі публікації, реального контролю над територією Української держави гетьманська адміністрація вже не мала. Тому Рада Міністрів обмежилася певними кроками по вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка у Києві. Вже 8 жовтня 1918 р. за пропозицією Ф. А. Лизогуба вона прийняла рішення «доручити начальнику Головного управління мистецтв і національної культури П. Дорошенкові прийняти всі заходи для найшвидшого здійснення постановки пам'ятника Т. Г. Шевченкові»²⁶. Повідомляючи наступного дня П. Дорошенка про це рішення, міністр народної освіти просив його терміново розглянути художні й фінансові аспекти будівництва пам'ятника та визначити місце його спорудження. На думку М. Ф. Біляшівського, яка була викладена в його листі до П. Я. Дорошенка від 10 жовтня 1918 р., ці питання мали б стати предметом обговорення у спеціальній художній комісії, створеній виключно з фахівців, на відміну від тієї, що працювала при міській управі і складалася з людей, далеких

від мистецтва. Нова комісія, як зазначав М. Ф. Біляшівський, мала б оголосити міжнародний конкурс на проект пам'ятника, який пропонува-лося спорудити в кінці Петровської алеї або ж на Михайлівській пло-щі, на місці пам'ятника княгині Ользі, виконаного з недовговічних ма-теріалів.

Не всі пропозиції М. Біляшівського було враховано. Зокрема, 12 жовтня 1918 р. технічна комісія з питання перенесення пам'ятника княгині Ользі заперечила можливість зміни його місцезнаходження, мо-тивуючи своє рішення тим, що під час демонтажу пам'ятник міг загину-ти. Однак уже в середині жовтня — на початку листопада 1918 р. прак-тичні питання про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві обговорювалися на нарадах, у яких брали участь як державні діячі, так і відомі історики, художники, мистецтвознавці, зокрема, І. Дьяков, П. Зайцев, Б. Кістяківський, О. Левицький, Ф. Лизогуб, В. Мазуренко, Г. Нарбут, В. Науменко, В. Щербина, І. Щитківський²⁷.

Дальше загострення військово-політичної обстановки в Україні на-прикінці 1918 р. не дало можливості втілити в життя проект споруджен-ня пам'ятника Кобзареві у Києві. Однак висловлені в процесі обгово-рення відповідні пропозиції і міркування стали в пригоді у майбутньо-му. Що ж до могили Т. Г. Шевченка, то безперечним досягненням доби гетьманату було принаймні проголошення державної, по суті, заповід-ної форми її охорони як національної святині.

У 1918 р. було обгрунтовано також ідею передачі в загальнонарод-ну власність, під охорону та на утримання держави визначної пам'ятки історії та архітектури — фортеці у Кам'янці-Подільському. Її висунула рада Подільського українського товариства «Просвіта», яка в листі до відділу охорони пам'яток висловила не лише свою точку зору, а й по-зицію Подільського церковно-археологічного товариства та Подільсько-го товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. «Кам'янецький замок, — зазначалося в ньому, — повинен стати національною цінністю. Нехай замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький, стане музеєм»²⁸. Уже в 1918 р. відділ охорони пам'яток зробив перші кроки для реалізації цієї ідеї й звернувся до Міністерства юстиції та Військового міністерства з нагадуванням про неприпустимість неправильного використання форте-ці, запропонувавши доручити догляд за її станом товариству «Про-світа»²⁹.

На жаль, виділити необхідні кошти на ремонтно-реставраційні ро-боти у фортеці відділ не зміг. Певною мірою вдалося вирішити хіба що питання ремонту шедеврів культової архітектури, та й то з допомогою релігійних общин й організацій. Щоправда, і тут ініціатива йшла пере-важно від пам'яткоохоронців. Так, у липні 1918 р. відділ охорони пам'я-ток звернувся до Полтавського єпископа Феофана та Міністерства спо-відань, що відало питаннями культового життя в Україні, з підтримкою прохання полтавських пам'яткоохоронців про виділення коштів на ре-монт Покровської церкви у Полтаві³⁰.

Навесні 1918 р. завдяки наполегливості відомого мистецтвознавця Ф. І. Шміта, який упродовж кількох років порушував питання дослід-ження та охорони визначної пам'ятки архітектури XI ст. — Софійського собору у Києві — перед різними державними та релігійними інститу-ціями, вдалося одержати від гетьманського уряду 25 000 крб. на прове-дення відповідних попередніх робіт. Їх здійсненням зацікавився шойно обраний митрополит Київський і Галицький Антоній, який погодився виділити з казни митрополичого дому 2 млн. 500 тис. крб. на науково-дослідні та ремонтно-реставраційні роботи в соборі³¹. Восени 1918 р. для догляду за ними під керівництвом Антонія було створено досить представницьку комісію, до складу якої увійшли провідні історики, ар-хеологи, мистецтвознавці й художники, зокрема, Д. Айналов, С. Бори-сов, М. Біляшівський, А. Бобринський, М. Глоба, П. Голандський,

В. Завиткевич, С. Івковський, Г. Красицький, І. Кречетович, І. Моргілевський, В. Прилуцький, Г. Прозоров, С. Прокоф'єв, М. Путятин, М. Рот, А. Таран, Ф. Титов, Д. Щербаківський. Комісія розробила докладний план реставрації собору, але проведення відповідних робіт вирішили відкласти до весни 1919 р. У 1918 р. було вирішено обмежитися промивкою фресок та мозаїк, з чим погодився й представник відділу охорони пам'яток у комісії М. Біляшівський³².

На той час відділ здійснював також контроль за ремонтом та реєстрацією культових пам'яток, пошкоджених під час артилерійського обстрілу Києва більшовицькими військами в січні 1918 р. При цьому в циркулярі відділу «Настоятелям київських монастирів і причтам та парафіяльним радам київських церков» зверталася увага на те, «що всякі щербини, простріли й проломи в будинках так само є слідами історії, її документами й тому вони самі або пам'ять про них повинна бути захована»³³.

Значну роботу було проведено і по визначенню пошкоджень пам'яток архітектури від вибуху порохових складів на Звіринці 5 червня 1918 р. «Мальовничий монастир,— зазначалося в акті обстеження спеціальною комісією Видубицького монастиря від 21 червня 1918 р.,— помилований січевим бомбардуванням, постраждав під час звіринецького вибуху 5 червня 1918 р. більше, ніж яка-небудь інша група пам'яток старовини. Окрім величезної сили струсу ґрунту і повітря, від яких стіни монастирських будівель дали тріщини від землі до купола чи даху, вилітали солідні двері і віконні рами, на монастир упав ще град снарядів, які спричинили значні пошкодження»³⁴. Зокрема, у Видубицькому монастирі тріснули ампірні ворота дзвіниці, потріскалися стіни в церкві св. Михайла. У Георгіївській церкві утворилася тріщина на вівтарній стіні, було зім'ято покрівлю, зсипався карниз західного виступу, пошкоджені портал та різьблений іконостас. Від вибуху постраждали також Братське кладовище й Свято-Троїцький та Іонівський монастирі³⁵.

Пошкодження від вибуху на Звіринці були настільки значними, що Міністерство праці розробило і подало на затвердження Ради Міністрів проект положення про спеціальний державний комітет по їх ліквідації³⁶.

Безперечно, нестача коштів позначалася і на проведенні заходів щодо охорони культових пам'яток. Як і щодо інших, основною формою їх охорони залишався адміністративний догляд. Однак і в такий спосіб вдалося врятувати від знищення не один об'єкт. Так, на початку травня 1918 р. на подання відділу охорони пам'яток департамент сповідань заборонив Києво-Печерському монастирю продавати старовинний іконостас³⁷. Відділом було вжито заходів до збереження у первісному вигляді іконостасів церкви Данила Апостола у Великих Сорочинцях та церкви в Полив'яних хуторах на Полтавщині, а також у церкві в с. Бабине на Поділлі та в с. Майданівка на Київщині³⁸.

Велика увага приділялася пам'яткоохоронцями також питанням збереження високохудожніх зразків культового начиння у церквах і монастирях. Відділ охорони пам'яток неодноразово звертався до причтів, парафіяльних церковних рад та настоятелів монастирів з нагадуваннями про те, що «ніякий продаж, обмін та знищення старовинних речей, риз, ікон та утварі церковної не може бути допущений без повідомлення і згоди на те відділу охорони — єдиної центральної урядової інституції по охороні старовини і мистецтва»³⁹.

Серед інших заходів пам'яткоохоронців по збереженню культових пам'яток важливе значення мала їх реєстрація. Нагромаджуючи історико-мистецькі скарби протягом віків, церква, однак, не поспішала відкривати їх культурну цінність широкому загалу та науковцям, розпоряджалася ними як своєю власністю. Через це навіть учені не мали точного уявлення про культурні багатства, приховані за церковними та монастирськими стінами. В умовах бурхливих політичних перемін, поступового повороту церковних ієрархів та значної частини церковнослу-

жителів до завдань національно-культурного й державного будівництва незалежної України чи не вперше за багато років з'явилася можливість зробити культові пам'ятки загальновідомими й забезпечити їх охорону як культурно-національних надбань.

Особливо багато і плідно працював у цьому напрямі художник Г. Красицький. Лише в церкві Миколи Доброго у травні 1918 р. він, наприклад виявив і зареєстрував 17 пам'яток XVIII ст.— зразків художнього й ювелірного мистецтва. Подібні результати дало і обстеження ним інших церков та монастирів міста Києва. Влітку 1918 р. Г. Красицький здійснив також реєстрацію й дослідження пам'яток у Межигірському жіночому монастирі. Тоді ж М. Бойчук працював над обстеженням давніх малюнків на стінах Успенської церкви на Подолі⁴⁰.

Щоправда, не завжди до роботи пам'яткоохоронців виявлялося належне ставлення настоятелів та церковних общин церков і соборів. Як повідомляв у серпні 1918 р. Г. Красицький, за рішенням пастирських зібрань він не був допущений до реєстрації пам'яток у церкві Миколи Притиска, Воздвиженській й Іорданській церквах та Флорівському жіночому монастирі⁴¹. Однак у більшості випадків подібні непорозуміння вирішувалися на користь науковців.

Цьому сприяв зацікавлений підхід до проблем збереження культурного майна з боку департаменту культів (сповідань), що діяв у структурі МВС, а влітку 1918 р. був реорганізований у Міністерство сповідань. На підтвердження сказаного свідчить, наприклад, циркуляр, направлений названим департаментом 14 травня 1918 р. до секретарів духовних консисторій. «Негайно зробити,— наказувалося в ньому,— розпорядження по всіх церковно-епархіальних установах, сповістити епархіальне духовенство та парафіяльні ради, аби жодного продажу, обміну та реставрації церковних речей не було зроблено без дозволу департаменту сповідань і відділу охорони пам'яток... Крім того, маючи на увазі, що по селах і містах їздять багато перекупщиків, які під виглядом зацікавлення старовиною скуповують за спекулятивними завданнями стародавні речі для перепродажу, департамент сповідань цим наказує, аби духовенство й адміністрація музеїв з довір'ям відносились лише до тих, хто приїздить з посвідченням від департаменту сповідань або відділу охорони пам'яток»⁴².

При Міністерстві сповідань було утворено також власний відділ охорони пам'яток церковної старовини, в якому працювали І. Кречетович (голова відділу), В. Барвінок, О. Дьяконенко, М. Істомін, В. Левитський, К. Нікітіна, О. Піотровська, М. Сагарда, П. Скибинський, М. Туницький⁴³.

Пам'яткоохоронну спрямованість мала і діяльність ряду комісій та комітетів, утворених при Міністерстві сповідань. Так, 11 липня 1918 р. відбулося перше засідання Ученого комітету (його очолював професор П. Кудрявцев), який мав координувати богословські дослідження, видавничу діяльність, вирішувати різноманітні питання викладання богословських дисциплін. У напутньому слові членом комітету міністр сповідань В. Зінківський звернув їхню увагу і на необхідність дослідження пам'яток архітектури. «На Україні було зроблено багато відкриттів пам'ятників старовинного церковного будівництва,— сказав, зокрема, він у своєму виступі.— Було б бажано видати не лише відповідний атлас, але також і розробити будівельні проекти українського стилю»⁴⁴. І справді, питання культурної спадщини посіли чільне місце в планах діяльності Ученого комітету. Проблеми охорони культових архітектурних пам'яток розглядалися і на засіданнях комісії у справах церковного будівництва в Україні, яка складалася з 15 чол.— переважно фахівців з архітектури⁴⁵.

Влітку 1918 р. значну роботу провела комісія, утворена при Міністерстві сповідань з метою повернення в Україну вивезених до Росії культових пам'яток. До її складу входили В. Завіткевич (голова),

І. Кречетович, М. Могилянський, В. Іконников, В. Модзалевський, Г. Нарбут, М. Біляшівський, Н. Полонська, П. Зорін, П. Мохор⁴⁶. У відповідній записці «Про евакуацію в Росію та розграбоване більшовиками церковне майно України», направлений у вересні 1918 р. до української делегації на переговорах з Росією, названа комісія подала досить повний реєстр церковного культурно-історичного майна, вивезеного з України⁴⁷.

Безумовно, комісія Міністерства сповідань працювала над питаннями повернення в Україну лише культових пам'яток. Однак це аж ніяк не применшує значення її роботи. Що ж до питання реевакуації з Росії «колишніх державних архівів, військових клейнодів та старовинних речей, дорогих українському громадянству», то підготовка відповідних матеріалів покладалася на спеціальну комісію, створену 16 травня 1918 р. при Міністерстві народної освіти під керівництвом директора департаменту загальних справ П. Зайцева. У відповідному розпорядженні міністра освіти голові архівно-бібліотечного відділу департаменту мистецтв О. Грушевському пропонувалося очолити архівну секцію комісії, запитавши до роботи в ній М. Грушевського, І. Каманіна, М. Василенка, О. Левицького. Археологічно-мистецькою секцією доручалося керувати М. Біляшівському, який мав залучити до роботи в ній К. Широцького та Д. Щербаківського⁴⁸.

У контексті проблеми повернення культурних цінностей в Україну заслугоує на увагу діяльність відповідних комісій, створених ще в 1917 р. у Москві та Петрограді. Щоправда, умови для їх роботи після більшовицького перевороту значно погіршилися. Незважаючи на це, реєстрація пам'яток української культури в музеях і приватних колекціях російських столиць не припинялася. В Петрограді, наприклад, вчені та колекціонери підготували до друку каталог «Україніса». Однак видати його через відсутність коштів та офіційного визнання статусу комісії не могли.

У зв'язку з цим член Петроградської комісії по реєстрації предметів української старовини та мистецтва П. Стебницький, який влітку 1918 р. став заступником голови української делегації на мирних переговорах з Росією, звернувся до Міністерства народної освіти з проханням підтримати діяльність комісії фінансово та на міждержавному рівні вирішити питання про її дальшу долю. Після ряду узгоджень воно було розв'язане на користь комісії. Як повідомлялося в листі Міністерства закордонних справ Української Держави Головному управлінню мистецтв та національної культури від 21 серпня 1918 р., при генеральних консульствах України в Москві та Петрограді мали розпочати роботу спеціальні державні комісії по охороні пам'яток української старовини.

Вже в серпні 1918 р. В. Ханенко, який прибув до колишньої столиці Росії з повноваженнями урядових інстанцій України на закупівлю історико-мистецьких речей в українські музеї, повідомив про це рішення членів петроградської комісії. Всі присутні тоді на її засіданні члени одностайно погодилися подати В. Ханенкові допомогу у його місії.

У вересні голова комісії відомий мистецтвознавець і колекціонер В. О. Щавинський (він очолив її після смерті Ф. К. Вовка) виїздив до Києва на нараду музейних працівників, де було затверджено загальну програму поповнення музеїв та бібліотек України за рахунок надходжень з-за кордону. Вже незабаром, 5 грудня 1918 р., Василь Олександрович повідомляв у листі до Києва, що досягнуто домовленості про виділення Генеральному консульству України у Петрограді приватними особами в розпорядження комісії з питань української старовини та мистецтва 100 тис. крб. Там же сповіщалося, що комісія вже закупила для українських музеїв ряд цінних експонатів⁴⁹.

Приємне повідомлення на той час надійшло до Києва і з Москви. В листі генерального консула Української держави до Міністерства народної освіти від 7 грудня 1918 р. наводився реєстр речей (срібна ме-

даль 1753 р., срібний ювілейний карбованець 1812 р., золоті персні та брошка з гербами, настільний годинник тощо), які московський колекціонер А. Маркевич передавав у власність Чернігівському музею ім. В. В. Тарновського⁵⁰.

Посильну допомогу від центральних державних установ та відділу охорони пам'яток дістали і деякі інші місцеві музеї. Так, у вересні 1918 р. на їх підтримку урядом Української держави було виділено 25 тис. крб. Це дало можливість відділу охорони пам'яток фінансувати діяльність Вінницького обласного художньо-промислового і наукового, Херсонського археологічного, Хорольського народного наукового музеїв та музею товариства «Просвіта» в Богуславі. Опікувався він і питаннями забезпечення приміщеннями та охорони колекцій музеїв у Вінниці й Хоролі. З цією метою працівники відділу неодноразово зверталися до місцевих органів самоврядування, Міністерства внутрішніх справ, військових відомств⁵¹.

За безпосередню участь співробітників відділу охорони пам'яток створювалися експозиції Національної картинної галереї, а також Військово-історичного музею. Щоправда, останній спіткала трагічна доля. Діставши ще в березні 1918 р. дозвіл зайняти під музейні заклади колишній царський палац у Києві, відділ перевів у його лівий флігель військово-історичний музей. Розмістити експозиції інших музеїв у палаці не вдалося, оскільки його зайняло Міністерство внутрішніх справ. 22 червня 1918 р. за наказом начальника військово-наукового відділу генштабу отамана Мамонтова з флігеля палацу було викинуто й експонати Військово-історичного музею. Майже всі вони загинули під час зливи⁵².

Вчинений Мамонтовим акт вандалізму викликав обурення серед широких кіл громадськості Києва. Не випадково 3 липня 1918 р. дії отамана стали предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів. І хоча для Мамонтова воно закінчилося без якихось відчутних наслідків (уряд прийняв до відома результати його «особистої ініціативи»), все ж пролилося світло на ряд проблем у сфері музейного будівництва⁵³.

Можливо, спокутуючи провину свого недалекого представника, 8 серпня 1918 р. уряд Української держави задовольнив прохання відділу охорони пам'яток про асигнування 17 825 крб. на придбання речей для Національного музею⁵⁴.

Підтримка ідеї створення такого закладу з боку уряду стимулювала науково-культурні кола України до активізації відповідних конкретних заходів для її втілення в життя. Так, відбулося кілька засідань комісії по розмежуванню відповідних функцій між Міністерством народної освіти, Головним управлінням мистецтв та національної культури і Академією наук України. 27 липня 1918 р. в одному з таких засідань взяли участь Д. Багалій, В. Вернадський, П. Дорошенко, І. Красуський, М. Могилянський, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, А. Серета. Тоді було вирішено створити на базі Київського художньо-промислового та наукового Національного музею. Він мав складатися з п'яти відділів — пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного та художньо-промислового. Крім того, 3 серпня 1918 р. видатні вчені й діячі культури, що входили до складу комісії, погодилися з пропозицією М. Біляшівського утворити в структурі музею шостий — нумізматично-сфрагістичний відділ⁵⁵. Таким чином, перед пам'яткоохоронцями поставало відповідальне завдання, розв'язання якого вимагало значних зусиль фахівців та відповідних коштів. Про це йшлося в «Пояснювальній записці до законопроекту про асигнування одного мільйона (1 000 000) карбованців Головному управлінню мистецтв та національної культури на придбання у державну власність пам'яток старовини й мистецтва для Національного музею й архіву», з якою на початку вересня 1918 р. звернулися до Ради Міністрів М. Біляшівський та П. Дорошенко⁵⁶.

28 вересня 1918 р. пропозиції пам'яткоохоронців були розглянуті Радою Народних Міністрів. Уряд Української держави прийняв ухвалу виділити 500 000 крб. на придбання пам'яток для Національного музею⁵⁷. Це дало змогу вже в жовтні того ж року створити при управлінні спеціальну «закупівельну комісію», завдання якої полягало у проведенні експертизи та оцінки речей, намічених для придбання у фонди Національного музею. В роботі комісії брали участь М. Біляшівський, М. Бойчук, С. Гіляров, П. Дорошенко, В. Модзалевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, А. Середа, Д. Щербаківський. В листопаді — грудні вони відібрали для музею ряд картин М. Ге, В. Тропініна й Т. Шевченка, а також полковницькі перначі XVII—XVIII ст., старовинний козацький одяг тощо⁵⁸.

На жаль, широко розгорнути роботу комісія не встигла. Як і багато інших цінних ініціатив пам'яткоохоронців, вона надовго завмерла в часи протиборства різних політичних сил, що хвилику громадянської війни залило Україну.

¹ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 2201, оп. 2, спр. 582, арк. 57 (далі — ЦДАВО України).

² Білодід Олесь. Помілявся я двічі... // Україна.—1991.—№ 23.—С. 30.

³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1197, арк. 1, 3.

⁴ Там же, оп. 2, спр. 585, арк. 4—5.

⁵ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

⁶ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 582, арк. 58.

⁷ Там же, оп. 1, спр. 1194, арк. 1.

⁸ Там же, арк. 3.

⁹ Там же, спр. 1195, арк. 1, 2.

¹⁰ Записки Українського наукового товариства дослідкування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.—Полтава, 1919.—Вип. 1.—С. IX.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2201; спр. 1206, арк. 30; спр. 1211, арк. 1—16.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1157, арк. 20; ф. 2457, оп. 1, спр. 51, арк. 1, 8, 9, 13, 14.

¹³ Русский голос.—1918.—№ 90.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1196, арк. 1.

¹⁵ Там же, спр. 1199, арк. 1, 2.

¹⁶ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 2, 4, 7.

¹⁷ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 579, арк. 15, 18, 20; ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 14.

¹⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 43, арк. 7.

¹⁹ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1211, арк. 3.

²⁰ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 581, арк. 10.

²¹ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 135, арк. 1. Пояснення див. далі.

²² Відродження.—1918.—25 жовт.

²³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 579, арк. 2.

²⁴ Там же, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 45—45 зв.

²⁵ Відродження.—1918.—3, 19 жовт.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 7, арк. 9 зв.

²⁷ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 37, арк. 1, 2, 5—14, 20, 24.

²⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 42, арк. 3—4.

²⁹ Там же, арк. 9, 12.

³⁰ Там же, ф. 2201, оп. 1; спр. 1202, арк. 1, 2, 3.

³¹ Держ. арх. Харківської області, ф. 4365, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

³² ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 8, спр. 36, арк. 2; ЦНБ АН України: В. Р. ф. XXXI, спр. 227, арк. 1.

³³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 28.

³⁴ ЦНБ АН України: ВР, ф. 279, спр. 840, арк. 22.

³⁵ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.—Киев, 1918.—С. 14—16.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1071, оп. 1, спр. 174, арк. 8—8 зв.

³⁷ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 7.

³⁸ Там же, спр. 1202, арк. 4—7; спр. 1203, арк. 2, оп. 2, спр. 579, арк. 1.

³⁹ Там же, оп. 1, спр. 1201, арк. 4, 6.

⁴⁰ Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 10, 17, 21, 26.

⁴¹ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 36, арк. 1.

⁴² Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 1201, арк. 3.

⁴³ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 34, арк. 43.

⁴⁴ Там же, ф. 1071, оп. 1, спр. 407, арк. 3 зв.

⁴⁵ Там же, спр. 9, арк. 7.

⁴⁶ Там же, арк. 2.

- ⁴⁷ Там же, арк. 9—10.
⁴⁸ Там же, ф. 2201, оп. 2, спр. 578, арк. 17.
⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1198, арк. 1, 2; ф. 2457, оп. 1, спр. 41, арк. 1, 6, 7, 12, 13.
⁵⁰ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 222, арк. 3.
⁵¹ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 46, арк. 6; спр. 47, арк. 1—8, 10; ф. 2201, оп. 1, спр. 1206; арк. 2, 5, 13, 17; спр. 1209, арк. 4, 5.
⁵² Эрнст Ф. Указ. соч.— С. 20.
⁵³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 81.
⁵⁴ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 210, арк. 28.
⁵⁵ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1—1 зв., 4.
⁵⁶ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 225, арк. 1—1 зв.
⁵⁷ Там же, ф. 1064, оп. 1, спр. 186, арк. 1.
⁵⁸ Там же, ф. 2457, оп. 1, спр. 38, арк. 7—13, 18, 20, 28; ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 5, 8, 14.

В. Г. Балушок (Київ)

Полюддя: прагматична дія і ритуал

Як відомо з історичних джерел, на ранньому етапі існування Київської Русі пануючою формою експлуатації підвладного населення князем було обкладення його податями. Це доводять у своїх дослідженнях більшість українських, російських та білоруських істориків¹. Данина збиралася шляхом періодичного об'їзду князем своїх земель. Він називався полюддям. Про те, як це відбувалося, свідчить сучасник подій — візантійський імператор Константин Багрянородний (913—959 рр.) у своєму творі «Про управління імперією». Зокрема, він пише: «Коли настане листопад місяць, зразу ж їх (русів — пояснення в дужках тут і далі наше. — В. Б.) архонти (князі) виходять з усіма росами з Києва (Киева) і відправляються в полюддя, що називається «кружлянням», а саме — в Славині вервіанів (древлян), другувитів (дреговичів), кривичів, северіїв (сіверян) і інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) росів. Кормлячись там на протязі всієї зими, починаючи з квітня, коли розтане лід на ріці Дніпрі, повертаються вони в Києву»². Сутність полюддя як форми експлуатації підвладного населення вже неодноразово досліджувалася вченими. Одна з останніх праць з цієї теми належить перу Б. О. Рибаківа, який ретельно аналізує і реконструює в деталях маршрут та дії київських князів під час полюддя³. Досліджує вчений також полюддя в землі в'ятичів і у Володимиро-Суздальському князівстві⁴. Названа монографія, а також праці інших істориків дають досить вичерпну картину княжого полюддя часів Київської Русі і розкривають його соціально-економічну суть. Однак ритуальний і правовий аспект дій князів в ході полюддя досі істориками не висвітлювався.

Як відомо, в період середньовіччя ритуалам приділялося величезне значення. Є підстави навіть говорити про розквіт обрядовості саме в цю епоху, коли «всі найважливіші події в житті людей — вступ до шлюбу і введення в рід, посвячення в лицарі і прийняття в цех, одержання й розподіл спадку і судова тяжба, укладення торгової угоди і передача землі, постриження у ченці й відлучення від церкви, прийом, посольства і т. п. — підлягали ритуалу, супроводжувалися особливими процедурами, недотримання яких анулювало акт»⁵. Ритуал, як концентрована форма звичаєвості, що в певних символах передає суть тієї чи іншої події⁶, був у середні віки нерозривно пов'язаний з правовими відносинами, велика роль яких при феодалізмі загальновідома. Право вважалось тоді «невід'ємною рисою світопорядку»⁷. Полюддя, на нашу думку, також включало в себе обов'язковий ритуально-правовий елемент, будучи не лише суто прагматичною дією, що мала на меті збір данини. Це ми й спробуємо довести, незважаючи на те, що у джерелах нема прямих вказівок на якісь ритуальні дії під час полюддя.

Як в архаїчну епоху, так і у період середньовіччя до складу багатьох як обрядових, так і необрядових по своїй суті дій входили ритуальні переміщення. Вони присутні в складі підмайстерських мандрів, обживання нового житла, лікування хворих, обрядів весілля тощо⁸. Особливо важливими вважалися правосторонні переміщення по колу. Вони мали на меті освоєння певної просторової ділянки, перетворення

її в «свою», обжиту, відмежовану від ворожих, несоціальних сил, від «нечистої сили» (згадаймо Хому Брута з гоголівського «Вія», що відгороджувався від «нечистої сили» окресленим на землі колом). Правосторонній рух, тобто рух «посолонь» — по ходу сонця — моделював рух денного світила⁹. Відомі, наприклад, ритуальні кругові обходи ремісників-гончарів навколо своїх глинищ, у ході яких вони освячували глину¹⁰. Зазначимо, що в народній культурі існували і ритуали, що вимагали переміщень у зворотному напрямку — справа наліво. Вони були пов'язані з обрядовою інверсією, що передбачає вступ у контакт з «потойбіччям», світом «нечистої сили»¹¹. Це, зокрема, мало місце в ході різних чаклунських обрядів, під час «бісівських» ряджень і т. п.¹²

Ритуали кругових просторових переміщень з правостороннім рухом були, зокрема, характерні для обрядових дій, пов'язаних з вступом посадових осіб у свої права, поширенням їх влади на певну територію. Так, новообрані цехмістри в ремісничих цехах середньовічної України обов'язково обходили у супроводі членів цеху навколо кварталу, де мешкали ремісники, а в невеликих містах — навколо всього міста¹³. Як відзначають дослідники, такий обхід або об'їзд посадовою особою навколо певної місцевості «був знаком дії по вступу у володіння нею, що саме у такий спосіб набирала сили»¹⁴. Тобто, це був ритуально-правовий акт. Подібні обходи широко відомі з історії середньовіччя.

Саме таким ритуально-правовим актом утвердження князівської влади над певною територією (поряд з прагматичною функцією збору данини) і є полюддя князів Київської Русі. Шлях київського князя, як це видно з твору Константина Багрянородного, йшов по колу, причому зліва направо («посолонь»). Отже, не випадково візантійський імператор назвав його «кружлянням». У той період вважалося, що світ створювався щоразу заново в ході новорічних обрядів, коли, у відповідності з прадавньою традицією, «формується новий простір і новий час, в яких поміщається Новий рік, нове життя, нове благо»¹⁵⁻¹⁷, тобто існувало уявлення про циклізм часу. У зв'язку з цим київському князю необхідно було кожен рік так само заново освоювати підвладний йому світ. І не випадково, очевидно, полюддя припадало на зимово-весняний період, коли сонце, шлях якого на землі повторював князь, повертало з зими на весну. На весняний період, відповідно до давньослов'янської традиції, припадали тоді й обряди зустрічі Нового року¹⁸, також збігаючись в часі з полюддям. До речі, цехмістри в українських середньовічних цехах обходили ремісничий квартал теж щороку, навіть якщо їх просто переобирали на новий строк. А самі перевибори і, відповідно, обрядові кругові процесії, також збігалися з новорічними обрядами¹⁹.

Ритуальні кругові обходи в традиційній народній культурі переслідували також мету освячення даної території. Згадаймо в цьому зв'язку хресні ходи й церковні процесії, коли за допомогою певних сакральних символів (хрести, ікони і т. п.) певній місцевості чи просторовій ділянці передавалася особлива святість. У дохристиянські часи застосувалися відповідні язичеські сакральні символи та амулети. Таке освячення підвладної київському князю території мало місце і під час полюддя.

В давнину особі володаря у всіх народів надавалося особливого священного значення. Вважалося, що особа монарха зосереджувала і втілювала в собі космічний порядок і добробут підвладного йому народу. Не була винятком у цьому відношенні і Русь. Тут, як довів у спеціальних дослідженнях О. П. Толочко, «переконання в сакральній природі князя, зв'язку його тіла з життям підвладного народу зберігалося до середини XII ст.»²⁰. Тому, гадаємо, в ході полюддя князь, збираючи данину, не тільки освоював певну територію, утверджуючи

на ній свою владу, а їй передавав частину своєї сакральної благодаті цій землі та її населенню. Тут можна припустити й певні паралелі між князем і обоженуваним давніми русичами сонцем, що саме в цей час повертало з зими на весну і посилало людям свою благодать.

Міркування про ритуальний характер напрямку князівського полюддя по колу зліва направо є ще одним підтвердженням реконструйованого Б. О. Рыбаковим на основі побічних даних маршруту полюддя в землі в'ятичів. Вчений теж припустив напрямку полюддя в'ятицького князя по колу зліва направо (Дідославль поблизу Тули—Ока біля Мценська—вниз по Оці до Старої Рязані—на захід через Пронськ до Дідославля)²¹. Це слід взяти до уваги і при реконструкції тієї частини маршруту полюддя владими́ро-суздальських князів, яка не увійшла до описів літописців. Так, у літописах, де розповідається про полюддя князя Всеволода Велике Гніздо у 1190 році, означена лише фінальна стадія кругового об'їзду: Переяслав Заліський—Ростов—Суздаль—Владимир²². Оскільки маршрут полюддя мусив здійснюватись зліва направо, то, гадаємо, що шлях владими́ро-суздальського князя проходив по південно-західних землях князівства. В такому разі шлях князя якраз утворював коло з «посолонним» напрямком руху. Час полюддя тут також припадав на зиму-весну (лютий—початок березня). Ритуальний та правовий аспект полюддя слід враховувати й при реконструкціях таких княжих об'їздів у землях інших східнослов'янських племінних союзів. А при визначенні конкретних місцевостей і пунктів проходження маршрутів слід мати на увазі сакральний та правовий (утвердження влади) характер об'їзду, що передбачало проїзд через певні ключові пункти місцевостей.

¹ Див., напр.: Брайчевський М. Ю. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі // Вісник АН УРСР. 1959.—№ 4; Довженко В. Й. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // Укр. іст. журн.—1970.—№ 12; Довженко В. А., Брайчевський М. Ю. О времени сложения феодализма в древней Руси // Вопросы истории.—1950.—№ 8; Рапов О. М. К вопросу о земельной ренте в древней Руси в домонгольский период // Вестник МГУ.—1958.—№ 1; Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории земельной собственности в IX—XV в. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин И. В. Пути развития феодализма.—М., 1972.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982.—С. 273.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М., 1982.—С. 318—329.

⁴ Там же.—С. 277—278.

⁵ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.—М., 1984.—С. 185; див. також: Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени.—Л., 1985.—С. 58.

⁶ Про суть, а також співвідношення ритуалів (обрядів) та звичаїв див.: Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев.—М., 1983.—С. 5—6.

⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.—С. 171. Див. також: Павлов-Сильванский Н. П. Символизм в древнем русском праве // Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России.—М., 1988.—С. 483—506.

⁸ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.—М., 1978.—С. 511—512; Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура.—М., 1983.—258, 266.

⁹ Топоров В. Н. Пространство и текст.—С. 266.

¹⁰ Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина.—1885.—С. 165; Балашок В. Г. Годовой цикл обрядности украинских городских ремесленников эпохи феодализма // Советская этнография.—1990.—№ 4.—С. 60.

¹¹ Tokarska J., Wasilewski J. S., Zmysłowska M. Śmierć jako organizator kultury // Etnografia polska.—1982.—Т. 26.—З. 1.—С. 81.

¹² Див.: Успенский Б. А. Антиповедение в Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия.—М. 1985.—С. 326—336.

¹³ Балашок В. Г. Обряды и обычаи жизненного цикла украинских цеховых ремесленников (XVI—середина XVII в.) // Советская этнография.—1987.—№ 2.—С. 49—50.

¹⁴ Schindler M. Die Kuenringer in Sage und Legende.—Wien, 1981.—С. 21.

¹⁵⁻¹⁷ Kuntz-Stahl A. Volkskundliche Reflexionen zum Thema «Zeit» // Ethnologia Europaea: Journal of European Ethnologie.—1986.— Vol. 16.— Nr. 2.— S. 176; Топоров В. Н. Пространство и текст.— С. 258; див. також: Pop M. Neue Wege der Brauchforschung (mit Beispielen aus Rumänien) // Zeit-schrift für Volkskunde.—1984.— Bd. 1.— S. 33.

¹⁸ Курочкін О. В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність.— К., 1978.— С. 13.

¹⁹ Балушок В. Г. Годовой цикл обрядности украинских городских ремесленников эпохи феодализма.— С. 56.

²⁰ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.— К., 1992.— С. 15—22; див. також інші його праці: До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. // Археологія.—1990.— № 1.— С. 51—63; «Тіло без голови»: до тлумачення тексту «Слова о полку Ігоревім» // Слово і час.—1990.— № 1/2. Там же наводяться численні факти з джерел, що стосуються сакральної природи особи князя і його влади в Давній Русі.

²¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI—XII вв.— С. 278.

²² Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей.— Л., 1989.— Т. 38.— С. 157; Лаврентьевская летопись // Там же.— Л., 1962.— Т. 2.— С. 408.

М. П. Макара (Ужгород), І. І. Мигович (Ужгород)

Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя

Останніми роками на Закарпатті та за його межами з'явилося чимало публікацій з питань карпаторусинства. Але ясності не додалося. Чи не тому, що у вивченні цієї проблеми випереджають мово- та літературознавці, менше — юристи. А історики, етнографи, соціологи, політологи, економісти свого слова ще не сказали.

Початок дискусії з проблем карпатських русинів (далеко не першої в історії) було покладено на науковій конференції в місті... Гоголю на Гаваях 20 листопада 1988 р., на якій вчені США, Канади, Польщі порушили питання етногенезу та політичної історії лемків-русинів. Зати́м її продовжено на секції «Карпато-русинських студій» IV Всесвітнього конгресу з проблем політичного, соціально-економічного і культурного розвитку народів Східної Європи і Радянського Союзу, що проходив 21—26 липня 1990 р. в англійському місті Гаррогіт, на міжнародному науковому семінарі «Традиції регіональних культур. Українці-русини в Карпатах і діаспорі» 18—19 березня 1991 р. в Ужгороді, Пряшеві, Кракові, Новому Саді на міжнародній науковій конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» 26—29 серпня 1991 р. в Ужгороді, на міжнародному науковому симпозиумі «Національні меншості Центральної і Південно-Східної Європи» 13—16 листопада 1991 р. в Братиславі та на інших міжнародних і локальних зібраннях науковців.

У закарпатській обласній пресі протягом 1989—1992 років тривала дискусія під рубрикою «Україна і русинство», котру започаткував доктор філологічних наук, професор Ужгородського університету П. П. Чучка серією статей¹, в яких він розкривав причини ностальгії закарпатців за назвою «русини», розглядав питання їх національної самосвідомості, розтлумачував терміни «Україна», «українець», з'ясовував національну орієнтацію закарпатців, позитивно оцінював позицію комуністів у цьому плані. За ним виступили доктор історичних наук, професор В. М. Мельник², кандидат філологічних наук, доцент Ужгородського університету Ю. І. Балєга³, доктор філологічних наук О. В. Мишанич⁴. Газетні публікації останнього лягли в основу його однойменної книги. З'явилися й десятки науково менш значних, але ширих за змістом статей і заміток, переважно антирусинського спрямування.

Концентрований наступ добірних науково-філологічних сил проти русинства підтримали зарубіжні колеги. Зокрема, доцент Зігенського університету (Німеччина) Й. Сірка⁵, який разом з Ю. Балєгою видали брошуру «Хто ми є і чиї ми діти?». До них приєдналися Микола Мушинка⁶ та Микола Штець⁷ з Кошицького університету (Словаччина).

Ще до того свою негативну оцінку новітнього русинства висловили учасники Третього з'їзду закарпатських українців у діаспорі 19—21 жовтня 1990 р. в Торонто. Серед інших політичних резолюцій з питань відродження Закарпаття і його проблем чи не найважливішою була «В справі «русинського» товариства і руху». В ній, зокрема, засуджується те, що «деякі речники цього руху, в тому числі і його закордонні інспіратори та спонсори, докотилися до сепаратизму, намагаючись створити окрему «русинську» народність і для неї «кодифікувати» літературну мову»⁸.

Але «дискусія» українофілів з русинами насправді була схожа на гру в одні ворота, бо тільки через рік після її початку з'явилася серія статей провідного тоді ідеолога русинства (теж філолога) В. Фединшинця⁹, статей емоційних, але не наукових. Від наукових викладок русинства ніби ухилялися.

А життя тим часом йшло і, як тепер бачимо, не стільки розв'язувало, скільки висувало дедалі нові питання: хто ми є — русини чи українці, з ким і як будемо жити далі, що несе дітям і внукам нашим туманне майбутнє?

Більшість авторів погоджується, що, будучи віками розірвані державними кордонами з братами на Сході, карпатські русини зберегли схожі з ними мову, спосіб життя, звичаї тощо. Тож виникає питання: русини становлять окремий слов'янський народ і в різних державах живуть як національні меншини чи вони є етнічними групами корінних народів (тих, що дають назву державам)? Одні вчені, як, наприклад, українознавець з Торонтського університету (Канада) П. Р. Магочій, вважають, що русини «суть народностей меншин» в Україні, Польщі, Словаччині¹⁰. Вітчизняні мово- та літературознавці доводять, що «русини як національна і етнічна група стали українцями»¹¹, оскільки Закарпаття прийняло українську літературну мову, культуру, літературу і таким чином тут «назавжди розв'язане національне питання». Інший вчений додає: «Коли в 1944 році Закарпаття звільнила Червона Армія і край відійшов до СРСР в результаті народного референдуму (?!), всіх русинів, як і належить (??!), записали українцями»¹². Як все просто і ясно, жодних проблем. (Пригадаймо догми брежневських часів!)

Якби то було так! Але ті ж автори, що вважаються незаперечними авторитетами в цьому питанні, раптом змушені визнати, що деформації 40—60-х рр., проблеми і біди, породжені тоталітарними режимами у нас і в сусідів, «воскресли привид минулого — карпаторусинізм». Виходить, що він, «карпаторусинізм», — явище об'єктивне, закономірне, хоч ці автори так відмовились від твердження, яке набиває вже оскому, то неорусинство — є плодом компартократії, дітищем КДБ.

Звідси випливає наступне запитання: карпаторусинство (карпаторусинізм, неорусинізм) — це проблема етнокультурна чи політична? Відродження русинства на Закарпатті в кінці 80-х і на початку 90-х рр. сприйнято по-різному. Хтось у ньому побачив відновлення історичної пам'яті автохтонів, хтось — можливість узаконити етнічно-культурну відмінність закарпатців від населення інших регіонів України, а дехто, особливо з числа «свідомих українців», навіть загрозу... державній незалежності. Ні більше, ні менше. Хоча знову виникає неясність: відродження русинства одночасно помічене і в інших країнах Карпатського ареалу — на Пряшівщині (Словаччина), на Лемківщині (Польща), у Войводині (колишня Югославія), але щось не чути, щоби русинство загрожувало незалежності цих держав.

Щодо закарпатських русинів, то заполітизовані науковці безапеляційно вважають їх «органічною частиною всього українського народу», або його «галузкою». З цим твердженням важко не погодитись, але тоді виходить, що русинів на Пряшівщині слід вважати галузкою словацького, русинів Лемківщини — галузкою польського, а югославських — галузкою сербського чи хорватського народів? Питається, чи не шматуємо ми свідомо неодноразово і нещадно шматовану етнічну спільність на галузки (може, хвостики) і ліпимо, кому до кого вигідно. А може, слід було б визнати, що вони, русини — українські, словацькі, польські, югославські, — є галузками єдиного слов'янського народу, в найменні якого зберігся вічно живий корінь «рус»?!

А якщо до такого ризикованого припущення додати, що русини були народом, який знали і поважали римляни, греки, асирійці, інші близькі і далекі сусіди, але на догоду територіальним і політичним інтересам

сусідніх держав і державок немилосердна історія їх ділила, розмежувала, по частинах онімечувала, мадяризувала, чехізувала, словакізувала, ополячувала, а за останні півстоліття ще й русифікувала і, прости Господи, українізувала. Зате ніколи не об'єднувала, не консолідувала. Мабуть, так було бажано історії. Але, повторюємо, це припущення. Нічого крамольного в ньому немає, якщо його не перетворювати в предмет політичних спекуляцій, а спокійно визнати, що тут процес формування кристалізації української національної свідомості внаслідок історичних і геополітичних умов значно розтягнувся і перебуває в стані, далекому до завершення. (Та хіба лише тут?) Це процес природний і не терпить штучного прискорення.

Повернімося, одначе, до суті питання. Організаційне оформлення русинства відбулося в лютому 1990 р. У першому обнародованому документі — «Зверненні до населення Закарпатської області» — необхідність заснування Товариства карпатських русинів (ТКР) обґрунтувалась тим, що «русини жили і продовжують жити на нашій території, діти наші народжуються русинами», що «русини ні в процесі тисячолітньої еволюції, ні під тиском тисячолітньої насильницької денационалізації не стали іншим народом, залишилися русинами». Лейтмотивом документа було: «Русини є окремим народом і не являються частиною ні російського, ні українського, ні білоруського народів»¹³.

У зверненні зазначалося, що ТКР являє собою «культурно-громадську організацію», яка об'єднує громадян нашого краю на платформі боротьби за національне відродження русинського народу і керується у своїй діяльності Міжнародною декларацією прав людини, міжнародними правовими нормами. Були також детально викладені цілі і завдання товариства: національне відродження русинського народу, його історії, мови, культури, звичаїв і традицій; відновлення національності корінного населення — русин; об'єднання всіх русинів, які проживають у Карпатському регіоні та в інших державах, для консолідації сил в національному відродженні; відновлення історичної назви краю і надання йому статусу «Підкарпатської Республіки»; відновлення шкіл і класів з викладанням предметів рідною русинською мовою, вивченням історії краю і Закону Божого, створення при Ужгородському університеті і Мукачівському педучилищі відділень для підготовки вчителів для русинських шкіл; відродження ремесел, промислів, землеробства серед корінного населення; формування вільної економічної зони, використання всіх ресурсів краю для блага і поліпшення добробуту його жителів; боротьба за перетворення Карпат в екологічну чисту і демілітаризовану зону; припинення міграції населення.

Що й казати, цілі та завдання, які ставили перед собою активісти ТКР, були благородними, гуманними і мали культурно-освітницький характер. Проте незабаром, 29 вересня 1990 р., на засіданні правління Товариства прийнято другий програмний документ: «Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Ми утримаємось від коментарів, бо, по-перше, сама назва документа промовиста і дає уявлення про його зміст, по-друге, науковій громадськості уже відома оцінка Декларації¹⁴. Скажемо тільки, що поява такого документа (хоч і мало знайомого широкому загалу) не могла не викликати стурбованості серед «демократичного» крила громадсько-політичних сил Закарпаття, що набирало силу. По мало ким поміченій Декларації, опублікованій в листівці ТКР та в газеті «Молодь Закарпаття», вдарила вся обласна преса на чолі із «Закарпатською правдою». В останній — 21 листопада, з'явилася Заява з приводу «Декларації Товариства карпатських русинів...» Тринадцять керівників громадських, політичних та науково-освітніх організацій заявили, що вони не виступають «проти русинства як історико-культурного етапу в розвитку українського народу», однак, подавши русинам урок історії Закарпаття, визнали Декларацію анти-

науковою, а її авторів такими, що «ніяк не хочуть рахуватися з тим процесом спонтанного українського національного самоусвідомлення народних мас, який вони пройшли у міжвоєнні роки», але, що найстрашніше — не хочуть «маленьку слов'янську державу» (1939 р.) називати власним іменем Карпатська Україна, а вперто називають її тільки «Підкарпатська Русь». Щоб за такий гріх прибити русинів до гансбного стовпа, на допомогу були взяті вислови Сталіна, Троцького, Хрущова, Гітлера, Горті та ін.

У редакційних підсумках дискусії «Україна і русинство» зазначалося: «абсолютна більшість читачів вважає, що русино-українці — це один і той же народ, назва якого з русинів на українців змінилась у процесі історико-етнічного розвитку, змінилась, природно, безболісно, була прийнята всім народом, за винятком незначної частини людей, які цього процесу не розуміють або ж, навіть розуміючи, в силу політичних амбіцій і цілей хочуть своєю особливою позицією добути собі певні дивіденти»¹⁵. Справді, назва змінилась, а чи змінилась душа русина — редакція промовчала, хоча надрукувала цікаві міркування: «Ми хочемо жити на своїй батьківській землі, у складі суверенної Української держави, як русини. Хай ми будемо українськими русинами, як були колись угорськими русинами, але русинами. Чи є в цьому прагненні наша вина перед Україною або привід для цькування? А й справді, в чому тут вина? Або таке: «Не можна заперечувати схожість української та русинської мов, але ігнорувати наявність останньої також некоректно, як і доводити, майже безпідставно, що русини — це ті ж українці, які поки що нібито не усвідомили себе представниками великої і славної нації».

Отже, реакція на появу злополучної Декларації Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки виявилась ланцюговою. Півторарічної дискусії навколо проблеми «Україна і русинство» антирусинам здалося замало — 15 лютого 1991 р. в пресі з'явилася Заява 17 діячів науки, культури і мистецтва Києва — вихідців із Закарпаття, названих «плеядою славних імен наших земляків, красою і честю Закарпаття». Вони підписали цей документ на знак протесту проти положень згадуваної Декларації, «хоч в історичній аргументації, — як сказано в редакційній передмові, — повторюються факти й аргументи, які вже наводилися у наших публікаціях»¹⁶. Не будемо коментувати цього витвору розгніваного автора-ініціатора, бо він повторює зміст десятка статей, двох брошур на одну і ту ж тему, в яких надто помітною стала еволюція поважного вченого-ліберала до нетерпеливця-політика.

Ще до публікації Заяви київських закарпатців, 14 січня 1991 р., було створено комісію облвиконкому з 24 вчених і громадських активістів для вивчення правомірності питань, порушених у Декларації ТКР на предмет підготовки і прийняття вищим органом місцевої влади свого документа-відповіді із зазначених питань. Але стався курйоз. Попки в облвиконкомі думали, 24 жовтня того ж року «Закарпатська правда» опублікувала висновки згаданої комісії без її згоди, що голова і члени оцінили як «політичне інтриганство, нечесність, аморальність і нетактовність»¹⁷.

І все ж обласна влада знайшла в собі сміливість дати оцінку діяльності «окремих об'єднань» (читай ТКР. — *Авт.*), які присвоїли собі право виступати від імені десятків, сотень тисяч людей, в тому числі і в питаннях, на які абсолютна більшість закарпатців в ході референдуму 1 грудня 1991 р. дала однозначну відповідь: «Всупереч ними ж прийнятим статутом вони займаються діяльністю, не властивою громадським формуванням»¹⁸.

Як видно із Заяви, керівництво облдержадміністрації та обласної Ради народних депутатів найбільше розсердилося на діяльність групи, що іменує себе «Підкарпатською республіканською партією», яка, не

будучи зареєстрованою, вдається до поширення провокаційних листівок-звернень, в яких закликає жителів області вимагати «образовання незалежної Республіки Подкарпатська Русь», «підтримувати идню РРП «возгавити зорганізацію временного, коаліційованого правительства» із придставителю наційових меншин края до начала висьнародних виборів» (стиль збережено).

Подібними «революційними» діями лідери карпатських русинів розпочали і 1992 рік. Так, у Заяві делегатів III Конференції ТКР від 15 лютого 1992 р. до народних депутатів України говориться, що приєднання Закарпатської України до Української РСР, здійснене за договором від 29 червня 1945 р. «Про Закарпатську Україну»: є не правомочним. Таке твердження автори Заяви мотивують тим, що договір і протокол до нього про умови приєднання були підписані не Народною Радою Закарпатської України, а неуповноваженим на це урядом Чехо-Словаччини і що, мовляв, за міжнародним правом жителі території, яка за договором перейшла від однієї держави до іншої, вправі зберегти своє попереднє громадянство або прийняти інше шляхом подачі індивідуальних заяв. Оскільки ніхто з громадян Закарпатської України таких заяв не писав, то корінні закарпатці продовжують залишатися громадянами... Чехо-Словаччини. Ці ідеї керівники ТКР підкреслювали в публічних виступах, втілювали у практичних діях.

За словами керівників ТКР, воно нині об'єднує Ужгородську міську районну, Мукачівську міську, Свалявську, Хустську районні організації, які нараховують близько 1600 функціонерів та симпатизуючих. У Мукачеві відкрито «Дом русинів». В середині товариства йде не пошук і уточнення програмних цілей, напрямів діяльності, а боротьба за лідерство, з'ясування відносин, змінюється керівництво.

Деякі акції зовсім не додають популярності керівництву ТКР. Так, на початку 1992 р. група безвідповідальних осіб звернулася до чехословацького парламенту з вимогою приєднання Підкарпатської Русі до (тепер уже колишньої) Чехо-Словаччини¹⁹. Парламентарям сусідньої держави вистачило здорового глузду не вдаватися до перегляду кордонів повоєнної Європи і не втручатися у внутрішні справи суверенної України. Та цього не можна сказати про лідера Чеської республіканської партії пана М. Сладека, який на запрошення русинів-екстремістів не тільки просторікав про повернення Закарпаттю довоєнного статус-кво, а й для впевненості підняв над Мукачівським замком чехословацький прапор. Подібні дії свідчать про те, що лідери русинства зводять рух з культурно-освітньої діяльності на політиканство. Процес становлення ТКР виявився суперечливим. Про чітку програму подальших дій Товариства громадськості невідомо.

Недипломатичні випадки проти «свідомих українців», особливо проти керівництва т. зв. Української народної влади Закарпаття (УНВЗ), мають здебільшого мітинговий, часом вульгарний характер, що й викликає адекватну реакцію. Протистояння, неприкрита ворожнеча проукраїнського і прорусинського напрямків аж ніяк не сприяє консолідації суспільно-політичного життя в області.

Останнім часом ТКР намагалася здобути популярність активними виступами за прискорення реалізації наслідків референдуму (1 грудня 1991 р.) про соціальну самоврядну територію, вільну екопомічну зону на Закарпатті. Його лідери різко критикували владні структури всіх рівнів, закликали народних депутатів «проїнятися почуттям відповідальності і поваги до свого народу і покласти край зволіканням у невирішенні цього доленосного питання і не спричиняти дальшого загострення соціально-політичної обстановки в краю».

В цьому ТКР виступає в блоці з Асоціацією демократів Закарпаття, Товариством угорської культури (КМКС), Товариством словацької культури ім. Л. Штура, Товариством німців «Відродження», Товариством циган «Рома», Товариством єврейської культури «Менора». Іх

спільним заходом став проведений 28 листопада 1992 р. «Форум громадськості» на тему «Шляхи реалізації результатів обласного референдуму 1 грудня 1991 р. «Про статус Закарпаття як спеціальної самоврядної адміністративної території в складі України».

Правління ТКР розробило проект програми проведення в регіоні земельної реформи і звернулося до депутатів обласної Ради народних депутатів розглянути її на черговій сесії, вживає інших заходів для повернення на свій бік селянства. Але, як свідчать останні події, активізація діяльності ТКР і формування громадської думки навколо нерозв'язаних соціально-економічних проблем навряд чи зможе привести до зростання його популярності і перетворення русинства в серйозну політичну силу.

Вищеназвані програмні вимоги і практичні дії ТКР в оцінках опонентів дістали назву «політичного русинізму», який, мовляв, «ще не доріс до таких понять, як націоналізм і державність, вегетує на рівні етнічної групи, вдає, що не визнає нічого, крім русинів, які хочуть жити по-своєму, говорити і писати своєю окремою мовою, веде дуже активну антиукраїнську політику, одверто заявляє, що не хоче мати нічого спільного з Україною...»²⁰.

Подібні оцінки із статей окремих антирусинів перекочують у колективні документи. Так, у Заяві учасників «Закарпатського форуму» в рамках Всесвітнього форуму українців, що відбувся 21—24 серпня 1992 р. в Києві, говориться: «Засуджуємо новочасне політичне русинство, інспіроване ворожими Україні силами у старій більшовицькій та імперській структурі і підтримуване ревізіоністськими колами колишніх володарів Закарпаття. На цьому кон'юнктурному явищі спекулюють місцеві амбітні особи з рецидивами реакційного русофільства, мадярофільства, доходячи до крайніх виявів українофобії».

Приводом для таких звинувачень є існування навколо «русинського питання» в окремих зарубіжних засобах масової інформації. Широкого розголосу набрала, зокрема, публікація матеріалу під назвою «Закарпаття знову стає розмінною монетою Європи» («Срібна земля», 19. 11. 1992). Це передруковане ужгородським тижневиком повідомлення з чехословацької газети «Політика» за 14 листопада 1991 р. про конфіденційні переговори колишніх радянських та німецьких експертів з приводу геополітичних проблем Центральної Європи, проведених у вересні 1990 р. в Женеві. У підсумковому документі йшлося про тодішню Чехословаччину, яку великі держави знову готові були поділити. В одному з тринадцяти пунктів говорилося: «СРСР не буде забороняти відірванню Закарпатської України на випадок дестабілізуючої діяльності українських націоналістів та її включення до Угорської республіки». Від такої аморальної зовнішньополітичної позиції Москви, яка завжди підтримувала русофільство на Закарпатті, сьогодні тінь падає на русинство, на ТКР, яке нібито є агентом Москви. Ось типові висловлювання на цей рахунок: «Нинішнє політичне русинство є лише одним з проявів антиукраїнської політики Москви»²¹. Йому вторить другий антирусиніст: «Антиукраїнська і русоцентристська спрямованість програми Товариства карпатських русинів очевидна»²². Щоб нагнати страху на читача, поважний автор доводить справу до абсурду, говорячи, що карпаторусинство не щось локальне і аморфне. Це, мовляв, імперська лінія, яку можна розглядати тільки в одному комплексі: «Бути чи не бути українському народові, українській державі?» Тому ату його, ату!

Отже, русинство на Закарпатті завдяки політиканству своїх лідерів та його опонентів виходить в ранг міждержавної політики.

Слабістю русинського руху є відсутність у його розпорядженні серйозних наукових обґрунтувань та популярного викладу генезису цього явища. Газетні публікації з цього приводу мають переважно — емоційно-полемічний і менше — науково-аргументований характер. Так, у солідному московському виданні редактор газети «Подкарпатська Русь».

В. Петровай пише: «У русинів фіксований наголос, і тому русинський народ ніяк не може бути віднесений до східнослов'янської мовної групи. І його не можна розглядати як етнічний різновид українського народу, бо тут дуже багато відмінностей»²³.

Як курйоз можна сприймати міркування іншого теоретика русинства В. Сочки. Оскільки, мовляв, «закарпатські русини за свою історію мали тісніші взаємини з Європою, ніж з Україною, оскільки всі закарпатські ріки течуть в Європу, не в Україну, а населення і по сей день стежить за прогнозом погоди не за київським радіомовленням, а кошійським та будапештським»²⁴, то про яку, мовляв, етнічну спорідненість русинів й українців можна говорити?

В подальшому вивченні питань етно-культурної орієнтації закарпатців, їх національної самоідентифікації, місця русинства в етнополітичному житті регіону певну допомогу подають соціологічні дослідження. Так, соціологічна лабораторія Ужгородського університету наприкінці 1989 р. провела опитування на тему «Міжнаціональні відносини: актуальні проблеми». У відповідях на анкету, а також численних листах, що надійшли від респондентів, вже тоді простежувалося прагнення до відродження русинства, висловлювалась ідея належності закарпатців не до українців, а до русинів, протиставлялись закарпатці українцям Галичини. Наддніпрянщини²⁵. Наслідки опитування вимагали популярного роз'яснення громадськості області питань «українства», «русинства», національної належності населення Закарпаття. Виникла потреба активізувати роботу науковців-істориків, мовознавців з дослідження цієї проблеми, не допускаючи при цьому розпалювання неприязні, ворожнечі, спекуляції цією штучно створюваною проблемою²⁶.

В наступному соціологічному дослідженні з питань громадсько-політичної та національно-культурної орієнтації населення Закарпаття, яке проводив Карпатський філіал Міжнародного інституту менеджменту — МІМ у жовтні 1991 р., було охоплено 1200 респондентів, з яких 80 % мали в паспорті запис «українець», 12 % — «угорець», 5 — «росіянин», близько 1 % — «румун», «німець», «циган», що відображає національну структуру населення Закарпаття.

Виявилось, що серед 80 % «українців за паспортом» усвідомлюють себе ними тільки 55 %, а решта 18 % вважають себе русинами, 7% — русинами-українцями, 1,2% — угро-русинами, 0,7% — русинами. На запитання «Яку б ви дали національно-етнічну характеристику русинству?» відповіді розподілилися так: 28 % опитаних вважають русинів окремою нацією, 14,5% — гілкою української нації, але її представники повинні записуватися «русинами»; 23 % розглядають русинів гілкою української нації і вважають що їм немає потреби виділятися в окрему русинську національність. Найбільше респондентів (29,5 %) переконані, що русини — це не окрема нація, але вони мають свою самобутню культуру, традиції і т. д., які треба відроджувати, розвивати. Але було й таке: 2,5 % вважають русинів частиною угорської нації...²⁷

Отже, якщо 27 % місцевих жителів відносять себе до русинів, русинів-українців, угро-русинів, руснаків, а 28 % опитаних вважають русинів окремою нацією, ігнорувати це явище не слід. Не абсолютизуючи ці показники, все ж хотілося б звернути увагу громадськості: тут потрібні не тільки і не стільки емоції, а зважений науковий підхід і реалістичні політичні вирішення питань етнічного русинства на Закарпатті.

Спробуємо з'ясувати причини відродження етнічного (народного) і політичного русинства та інтересу до нього. Їх, на нашу думку, декілька. По-перше, загальне прагнення позбутися наслідків недалекого політичного нівелювання націй і народностей захопило і русинів (національно-етнічний ренесанс). По-друге, в умовах демократизації, відносного політичного та ідейного плюралізму відбулося пробудження всіх частин слов'янського населення Закарпаття, зародилося прагнення до

відродження історичної пам'яті, місцевих традицій, духовних цінностей, подібно до процесів, що відбуваються серед угорців, румун, словаків, німців, циганів, які створили відповідні національно-культурні товариства. По-третє, русинське відродження певним чином можна вважати як протидію навальному наступу т. зв. «національно свідомої» частини населення, здебільшого галицького походження, яке настирливо намагається закарпатцям нав'язати свої політичні погляди і духовні цінності, вдаючись при цьому до галасливих акцій, які не могли не викликати супротиву більшості корінних жителів. По-четверте, відродження русинства зумовлене зовнішньополітичним фактором, оскільки в цьому зацікавлені — прямо чи посередньо — суспільно-політичні сили в сусідніх із Закарпаттям країнах «близького» і далекого зарубіжжя (про що свідчать, зокрема, численні публікації, заяви вчених-етнографів підбадьорювального характеру в Росії).

Еволюція поглядів всередині руху, особливо його керівництва, переміщення акцентів на політичні вимоги (визнати русинів окремим слов'янським народом, надати Закарпаттю статусу автономної республіки «Підкарпатська Русь», з одного боку, привело до деякого відсіву його прихильників, а з другого, — до посилення радикалізму окремих діячів і груп (проголошення Підкарпатської республіканської партії, вимога декларувати русинську мову та ін.).

Соціальний склад прихильників русинства надзвичайно різноманітний: це частина наукової і творчої інтелігенції старшого покоління, що жила, вчилася і виховувалася в часи кількох минулих державно-політичних режимів, представники студентської та інженерно-технічної молоді, яка виявляє здоровий інтерес до історичного минулого своєї малої батьківщини, свого краю, до політичного і духовного життя предків; це патріотично настроєні господарські керівники і спеціалісти, стурбовані катастрофічним економічним і соціальним станом регіону. Серед них є й ті, хто в часи компартійної кадрової політики був незаслужено зігнорований зневажливим підходом до керівників з корінного населення і безпідставним завезенням таких із-за меж області. Для останніх елементарне незрозуміння специфіки краю, незнання потреб багатонаціонального корінного населення, його мови, звичаїв, брак патріотичних почуттів були й залишаються нормою. Наслідком такого зацентралізованого, бездушно-бюрократичного ставлення до життя і потреб людей, їх матеріальних і духовних інтересів є нинішній жалюгідний стан економіки Закарпаття навіть на фоні інших областей України, не кажучи вже про сусідні регіони суміжних країн.

Прихильники русинства — це не одні тільки «сепаратисти», що вимагають повернення Закарпаттю статусу республіки Підкарпатська Русь. Русинство — це ментальність частини закарпатців, їх етнічне самоусвідомлення. Воно не випадково більше поширене в низинній і передгірній зонах, де, на відміну від гірських районів, менший і політико-світоглядний та мовно-культурний вплив сусідніх Галичини і Прикарпаття. Більшість прихильників русинства відкидають звинувачення в сепаратизмі. Прагнення до самоврядності є не що інше, як зневіра до центральних владних структур, пошук виходу з кризового становища, хаосу, спосіб застрахуватися від можливих ще важчих соціально-економічних катаклізмів.

Не слід залишати поза увагою й того, що ідейно-політичний вакуум, який настав з падінням компартійної системи, нерішучість державної адміністрації і некомпетентність нового керівництва, а також галасливі акції «свідомих українських» формувань і діячів, засобів масової інформації викликають несприйняття апологетики деяких націоналістичних цінностей, особливо прославлення ОУН, УПА та інше, чого на Закарпатті не було.

Отже, серед причин, які зумовлюють скочування русинства до політичних вимог, помітно виділяються: невирішеність найпекучіших пи-

тань соціально-економічного розвитку області, погіршення матеріально-го становища значної частини населення, недостатня увага центральних владних структур до проблем і потреб області. Звідси й впливає ідея автономності чи самоврядності (підтримана 78 відсотками учасників референдуму 1 грудня 1991 р.). Ця ідея не раз оживала в найкритичніші моменти історії, але щоразу ігнорувалася чужоземними режимами, які неодноразово змінювалися, але не змінювали ставлення до населення краю, який кожна столиця панівної нації називала на свій лад: Підкарпаття, Закарпаття або й просто «північною областю» чи «територією на південь від Карпат».

В діяльності русинських організацій проглядається зв'язок з релігійними угрупованнями, особливо з тим напрямом греко-католицької церкви, який претендує й надалі підпорядковуватися безпосередньо Св. Престолу в Римі, обминаючи Львівський центр, чим викликає далеко не богопристойні нападки з боку організацій українофільського напрямку за небажання об'єднуватися в єдину структуру католицької церкви східного обряду. Сповзання русинства на політичну площину викликають також тенденційні й образливі оцінки і висловлювання рухівських угруповань і лідерів, які огульно звинувачують усіх русинів в антиукраїнстві, зраді державності України, в орієнтації на Захід і т. п. Така тенденція є вкрай небезпечною.

Чому русинство підтримують інші національно-культурні організації, які «свідомі українці» безпідставно звинувачують в антиукраїнстві? Виявляється, ТПР є єдиною поліетнічною організацією, яка входить до Ліги національностей, на відміну від т. зв. Української народної ради Закарпаття, що необгрунтовано видає себе за єдиного виразника української державності і борця проти русинізму.

Останнім часом у діяльності ТКР проявляються явні позитиви. Так, у зв'язку з появою листівок якоїсь Карпатської русинської асоціації, в яких звучать заклики до видворення з краю «пришельців», «чужинців», «окупантів» — росіян, галичан, вірмен та «яничарів», керівництво ТКР в своїй Заяві такі заклики кваліфікувало антиконституційними, такими, що грубо порушують Декларацію прав людини, і категорично відмежувалося від подібних закликів, засудило їх авторів, які нічого спільного не мають з русинським національним відродженням і не служать цій благородній меті. Воно звернулося через газету до цих нелегалів з вимогою «негайно припинити підривно дестабілізуючу антилюдську пропаганду серед населення краю і не допускати розпалювання міжнаціональної ворожнечі»²⁸.

Деякі висновки і узагальнення: в разі дальшого погіршення соціально-економічного становища в області при збереженні старих підходів до русинства інтерес до нього може зростати, особливо при дальшій його радикалізації та посиленні зв'язків з іншими суспільно-політичними угрупованнями екстремістського спрямування, які, незважаючи на їх нечисленність, висувають привабливі популістські лозунги і здатні зашкодити національній консолідації. Стабільний соціально-економічний розвиток Закарпаття в складі України, вихід на рівень життя сусідніх країн Центральної Європи, зацікавлене розв'язання на державному рівні культурних проблем усіх національних груп, в тому числі й русинів, можуть поступово зняти з порядку денного питання про автономію чи окрему державність.

Русинство на Закарпатті через свої зв'язки, зустрічі здобуло міжнародного резонансу. В сусідніх країнах інтерес до нього зростає і серед громадських організацій, і в урядових колах. Про це свідчать численні публікації в угорській, чехословацькій, російській пресі. Деякі з них мають провокаційний характер. В майбутньому можливе збільшення кількості таких матеріалів (за апеляції лідерів русинства до міжнародної громадськості). Тому потрібен зважений підхід до оцінки русинства як і історично-зумовленої етнокультурної та суспільно-політичної течії

на Закарпатті подібно до інших слов'янських країн Центральної Європи. Йдеться про визнання його статус-кво. Помилковим уявляється приписування русинству штучного, кимось видуманого і нав'язаного характеру, заперечення його природності, права на існування. Недопустиме також протиставлення понять «русин» і «українець» як різних народів. Разом з тим доводиться враховувати, що вирівнювання національної свідомості в українців різних регіонів — процес незавершений. А тому нав'язувати комусь національну належність чи заперечувати її будь-ким недемократично. Кожна спільнота, будь-який громадянин мають право вважати себе тим, ким усвідомлюють.

Дальше вивчення генези русинства потребує конкретно-історичного, диференційованого й неупередженого підходу до вироблення його правового статусу як субетносу українського народу. Громадськість чекає науково зваженої, цивілізованої інформації про етнічну, державну належність русинів, а не галасу мітиггових лідерів та їх опонентів. Від цього залежить формування серед всієї громадськості України об'єктивної думки щодо русинства, уникнення тенденційності, образливих звинувачень у сепаратизмі закарпатців русинської орієнтації.

Життя підказує, що потрібні зміни в структурі і в спрямованості засобів масової інформації. Чому поряд з виданнями чи передачами українською, російською, угорською, румунською, німецькою, словацькою не можуть бути й русинською? Інша справа, коли йдеться про кодифікацію і творення штучної русинської літературної мови. Цей процес вбачається непростим і довготривалим вже хоча б тому, що з багатьох закарпатських діалектів взяти якийсь за основу — досить проблематично. Не можна не бачити й того, що українська літературна мова вже глибоко вкоренилася серед більшої, принаймні освіченої, частини населення.

Але заперечувати право існування народної і формування літературної русинської мови не слід. Адже незалежна Україна забезпечує відродження різних національно-етнографічних особливостей народу. Так само недоцільно штучно насаджувати мову минулого там, де утвердилася сучасна літературна українська.

При відсутності перепису населення справи можуть зарадити подальші етносоціологічні дослідження, які дозволять простежити стан і динаміку рівня етнічної самосвідомості різних груп населення, виявити бажаних вивчати (бодай факультативно) материнську мову, з'ясувати потребу підготовки підручників, словників, методичних посібників.

Втім, на наш погляд, потреба відродження офіційної русинської мови бачиться сумнівною, а перспектива — малоімовірною і, врешті, марною справою, хоча практичні кроки до кодифікації русинської мови робляться, причому на міжнародному рівні. Не менш серйозною є проблема передплати з-за рубежу періодичних та інших видань для різних національних груп Закарпаття, в тому числі русинів.

Отже, в українському карпаторусинстві вирізилися дві тенденції. Одна — це наростаюче прагнення частини слов'янського населення Закарпаття до етнічного самоусвідомлення, самовиявлення, до своєї культурної ідентичності, а відтак до відновлення й утвердження самоназви «русин», відродження історичної пам'яті, мови, звичаїв, традицій. Ці прагнення пов'язані з етнокультурним чи народним русинством.

Якщо відкинути політичну й ідеологічну кон'юнктуру і спроби нав'язувати чи заперечувати національну належність людей, що само по собі є недемократичним, а спробувати опиратися на наукові засади, то перспектива бачиться такою: етнічну самосвідомість закарпатців можна встановити тільки з допомогою перепису. Тоді кожний громадянин скористається наданим законами України правом виявити «почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»²⁹. Цим же законом держава гарантує і підтримує розвиток «національної самосвідомості й самовиявлення».

Наслідки перепису, на проведенні якого наполягають лідери ру-

синства і заперечують антирусиністи, здатні покласти край нескінченним суперечкам і дозволять цивілізованим шляхом виробити правовий статус русинів: як національної меншини (окремої етнічної спільності), чи як субетносу українського етносу (народу), чи як його органічної частини (гілки). Без перепису населення подальші мудрування навколо етнічної належності закарпатців видаються безпредметними. Але його проведення можливе в нормальних соціально-економічних і політичних умовах, а не в нинішній кризовій ситуації.

Другий напрям карпаторусинства проявляється в діях радикального крила керівництва ТІР, в повній неузгодженості із загальноукраїнським державотворчим процесом, зокрема у вимогах відтворення державності, яка ніколи не існувала, — Підкарпатської Русі, правда, в складі України, в негайному запровадженні офіційної русинської мови, хоча такої ще не витворено, в протидії навальному наступу націоналістичної апологетики і т. д. Все це з легкої руки деяких поважних вчених і нетерплячих громадських діячів названо «політичним русинством», яке виявилось альтернативним «політичному українству» з його національною нетерпимістю, екстремізмом, що заводить справу в глухий кут.

Але й з кута можливий вихід. Це — послідовна реалізація результатів всеукраїнського й обласного референдуму (1 грудня 1991 р.) про надання Закарпаттю статусу спеціального самоврядування в складі України і неухильне дотримання Декларації прав національностей і Закону про національні меншини в повному їх обсязі. Що стосується негайного встановлення вільної економічної зони, то тут закладаються сумніви, чи сприятиме вона розвитку економіки всієї України, піднесенню життєвого рівня населення області й реалізації благородної мети ТКР — відродження народної культури, історичної пам'яті і т. п.

І останнє. Підмічено, що в силу названих і не означених причин в нашому краї стихійно утверджується локальна самосвідомість людей. На зміну фактично зацькованому терміну «русини» приходять новий — «закарпатці». В ньому розуміються не стільки географічні, як певні етнокультурні відмінності, соціально-політична визначеність, які аж ніяк не заважають нам разом з наддніпрянцями, буковинцями, подоляками чи галичанами творити розмаїття вільного, працелюбного, доброго й самотнього українського народу, який прагне вибудувати свою суверенну, міцну, демократичну, правову державу й цивілізоване громадське суспільство, мирно і дружно жити із сусідами в центрі Європи й з усім світовим співтовариством.

¹ Чучка П. Як русини стали українцями? // Закарпатська правда.—1989.—12—16 верес.

² Мельник В. Неорусинство і його інтерпретатори // Там же.—1990.—18, 21, 22, 24 серп.

³ Балега Ю. Русинство: ідеологи і покровителі // Там же.—1990.—6—8 верес.

⁴ Мишанич О. Від карпатських русинів до закарпатських українців // Там же.—1990.—22—25, 27—29 листоп.; Його ж. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців.— Історико-літературний нарис.— Ужгород, 1991.

⁵ Сірка Й. Чи знаємо, чіі ми діти, якого ми роду // Закарпатська правда.—1992.—19 квіт.

⁶ Мушинка М. Політичний русинізм на практиці.— Додаток до газети «Нове життя».—1991.— № 47—48: Його ж. Русинізм на антиукраїнській основі.— Додаток до газети «Нове життя».—1992.— № 41.

⁷ Штець М. До питання «русинської літературної мови».— Додаток до газети «Нове життя».—1992.— № 39.

⁸ Закарпаття знайшло свій дім у Соборній Україні. Ствердження і резолюції Третього з'їзду закарпатських українців у діаспорі в Торонто 19—21 жовтня 1990 р.— С. 6.

⁹ Фединшинець В. Я — русин, мій син — русин // Закарпатська правда.—1990.—14—16 верес.

¹⁰ Русин. Культурно-християнський часопис.—1991.— № 3.— С. 25.

¹¹ Чучка П. Як русини стали українцями // Закарпатська правда.—1989.—12—

- 15 верес.; Мишанич Олександра. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців.— Історико-літературний нарис.— Ужгород, 1991.— С. 4.
- ¹² Буцєвицький Володимир. Русини: звідки це слово? // Віче.—1992.— № 4.— липень.— С. 134—135.
- ¹³ Подкарпатська Русь.—1992.— № 2.—15 трав.
- ¹⁴ Мишанич Олександра. Названа праця.— С. 5—6.
- ¹⁵ Закарпатська правда.—1990.—22 груд.
- ¹⁶ Там же.—15 лют.
- ¹⁷ Новини Закарпаття.—1991.—30 жовт.
- ¹⁸ Там же.—1992.—1 жовт.
- ¹⁹ Карпатська Україна.—1992.—27 лют.
- ²⁰ Мишанич Олександра. Карпаторусинство, його джерела й еволюція у ХХ ст. // Карпатська Україна.—1992.—19 лист.
- ²¹ Чучка П. Закарпаття—земля українська // Закарпатська правда.—1992.— 5 лист.
- ²² Мишанич Олександра. Названа праця.— С. 9—10.
- ²³ Петровай Васильій. Русини не разновидность, а народ // Лит. Рос- сия.—1992.—30 окт.
- ²⁴ Закарпатська правда.—1992.—12 груд.
- ²⁵ Макара М., Устич С., Олексик Х. Думки, нав'яні самим життям // Закарпатська правда.—1990.— № 18.— травень.
- ²⁶ Міжнародні відносини: актуальні проблеми. Аналітичний матеріал по результатах анкетування, проведеного редакцією газети «Закарпатська правда» в листопаді 1989 р.— Ужгород.—1989.— С. 76.
- ²⁷ Токар П. Тко мы есьме? // Підкарпатська Русь.—1991.—10 верес.
- ²⁸ Подкарпатська Русь.—1992.—10 верес.
- ²⁹ Закон України «Про національні меншини в Україні». Стаття 3 // Новини Закарпаття.—1992.—8 серп.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

IV

Договори гетьмана І. Брюховецького р. 1663 та 1665

Доба в історії України, що почалася за гетьманства І. Брюховецького, носить зловіщу назву «Руїни», яку можна прикласти не лише до історичних подій, що мали місце на Україні, а також і до державно-правного становища Української держави та її правних відносин до Москви. За гетьманування І. Брюховецького Москва, використовуючи сприятливу для своїх планів політичну ситуацію, зробила спробу ще більшого натиску на Україну, ніж то було за гетьманування Ю. Хмельницького, та досягла певних успіхів. У цьому Москві допомагав і дехто з українців, що оточували гетьмана; при чинній моральній та матеріальній підтримці Москви ці прихильники московської політики довгий час тримали гетьмана на поворозках «служби Москві» й своїх персональних амбіцій та інтересів. Але, не маючи під собою твердого ґрунту в реальних змаганнях українського народу, вся ця хитро задумана й успішно поведена гра скінчилася крахом. Москва мусила піти на уступки та змінити на деякий час свою політику щодо України.

Історичні факти й події, які супроводили обрання Брюховецького, загальновідомі, тому зазначимо лише, що після зречення Ю. Хмельницького Україна поділилася на дві частини: П р а в о б е р е ж н у, яка була зв'язана з Польщею на підставі Гадяцького трактату, ствердженого з деякими змінами в Чуднові р. 1660; там було обрано на гетьмана полковника Павла Тетерю; та Л і в о б е р е ж н у, яка залишилася під протекцією московського царя на підставі підробленого договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р. та нових Переяславських статей. Тут наказним гетьманом був Сомко. Згодом на Лівобережжі виникло дві партії, які повели між собою завзяту боротьбу за владу. На чолі однієї партії, не дуже прихильної до Москви, партії, що об'єднувала «статечні» елементи В [ійська] Запорозького, стояли Сомко й полковник В. Золотаренко. Другу партію очолювали: колишній протопоп піжинський Максим, що р. 1661 був висвячений у Москві на єпископа мстиславського й оршанського з імені Методія, та київський полковник Дворецький. Ця партія була явно москвофільська, вона спиралася на «чернь козацьку» та на запорожців і знаходилась у постійних зносинах із Москвою й воеводою Ромодановським, що з московським військом перебував на Україні. До цієї ж партії пристав і Брюховецький (тоді ще — кошовий отаман Запорозжя) після того як на заклик єп. Методія прибув на Лівобережжя з відділом¹ запорожців. Завдяки підтримці Москви партія єп. Методія й Брюховецького взяла, нарешті, перевагу й добилася скликання «Чорної ради» в Ніжині 17 червня 1663 р. Для присутності на Раді при обранні гетьмана та для відібрання присяги цар прислав посольство з боярином кн. Д. Великогаїним на чолі. На Раді при допомозі московського війська було проголошено (а не обрано) гетьманом Івана Брюховецького. Сталося все так, як планували єп. Методій з Брюховецьким і як того бажала Москва.

В подяку за проголошення гетьманом Брюховецький запропонував кн. Великогагінові, щоб цар прислав на Україну своїх воевод із московськими залогами, на харчі їм буде йти хліб, який збирався колись на короля, потім — на полковників, а для московських старшин будуть відмежовані землі на сінокоси. Для себе ж Брюховецький просив, щоб йому було видано Сомка, Золотаренка та їх прихильників.

Московське посольство Великогагіна зараз же від'їхало до Москви, так що на Раді й після Ради жодних нових статей не було складено. В липні того ж 1663 року еп. Методій із ніжинський протопопом Адамовичем звернулися до царя з проханням, очевидно, за згодою Брюховецького, щоб цар вислав до гетьмана посла, з яким би гетьман міг домовитися в справі хліба, що його мають збирати для царських воевод і війська, а також і в інших справах, які належало «въ совершение привесть незамотчавъ»². 24 серпня 1663 р. цар вислав до гетьмана «тайныхъ дѣлъ» дяка Башмакова й дяка Фролова з грамотами й наказом. У грамоті, між іншим, було сказано, що цар обіцяє «держати під своєю високою рукою гетьмана й В. З.» «по прежнимъ правамъ и вольностямъ и по договорнымъ статьямъ прежняго гетмана Б. Хмельницкаго», які були підтвержені в Переяславі р. 1659 при кн. Трубецькому, і по нових статтях, які були тоді ж «вновь поставлены». Списки з цих статей привезли з собою Башмаков і Фролов для скріплення підписами гетьмана й старшини.

Конференція гетьмана з московськими дяками відбулася в Батурині. Тут гетьман, полковники та інша старшина підписали Переяславські статті, причому вперше гетьман Війська Запорозького підписався так: «Великого Г[осударя], е[го] ц[арского] в[еличест]ва, холоп, я, гетьманъ Иванъ Брюховецкій съ вѣрнымъ е. ц. прес[ветлого] в-ва, съ Войскомъ Запорожскимъ». Крім того, були обговорені й прийняті нові, так звані Б а т у р и н с ь к і статті, числом 5, такого змісту: с т а т т я 1 - а торкається здійснення даної Брюховецьким обіцянки харчувати московське військо, що буде стояти на Україні для оборони від ворогів, а також — і військові залоги при воеводах. Під час розмови з московським посольством вияснилося, що обіцянки своєї гетьман не має можливості здійснити вповні з причини «скудости малороссійскихъ жителей» і руїни внаслідок війни. Тому було умовлено, що до закінчення війни на харчування будуть призначені млини й млинові побори. С т а т т я 2 - а повторює умови ст. 16 нових Переяславських статей про московських збігців³ на Україні. Тепер до селян-збігців додано ще «Московскаго государства городовъ служилыхъ многихъ людей и Сѣвскихъ драгунъ», які тікають від служби, як селяни — від податків. Наказується гетьманові розіслати універсали, щоб ловили збігців, переписували й відсилали назад до Москви та щоб під карою на горло⁴ ніхто не смів збігців приймати й переховувати. Цю статтю гетьман відмовився прийняти в запропонованій редакції, мотивуючи тим, що люди будуть незадоволені й можуть «приклонитися до короля, на Україні будучого». Він згодився лише прийняти умову ст. 16 Переяславських статей про взаємну видачу злочинців («убійцовъ, татей и всякихъ злодѣевъ»). У с т. 3-й Москва зачепила цікаве для неї питання про збирання доходів на царя і про зв'язану з цим платню козацькому військові, причому вимагала реєстру війська й опису доходів. Цю статтю гетьман і старшина теж відкинули, заявивши, що «подсей военной часть, когда неприятели стоятъ надъ шеями, реестру учинить не мочно, а какъ военная пора минуетца, и въ тотъ часть будетъ мочно». В с т. 4-й Москва зробила спробу вмішатися в економічно-торговельні справи В. З. Нібито по дорозі посли довідалися, що міщани з Козельця, Остра та інших міст скуповують хліб по дешевій ціні в Глухові та в інших містах і перепродують за Дніпро «измѣнникамъ и татарамъ» із великим зиском без дозволу гетьмана й старшини, чим

допомагають ворогам. Тому послі вимагають, щоб надалі було зажадано продавати хліб за Дніпро, крім Києва. Коли б же не можна було заборонити, то принаймні треба використати продаж хліба в цілях агітації, «чтобъ они (Правобережжя) склонялись подъ ц. в-ва высокую руку и здѣшней стороны Днѣпра съ жителями соединились». Гетьман і старшина заявили, що про це «крѣпкіе универсали давно выданы и нынѣ выданы будутъ же». Нарешті, ст. 5 містить умови, спрямовані на забезпечення Московській державі горілчаної монополії, яка порушується через вільний продаж горілки мешканцями України, що продають горілку й тютюн по московських містах. Гетьман і старшина погодилися розіслати відповідні універсали, щоб заборонити вільний продаж горілки й тютюну москалям.

Такий був зміст Батуринських статей. Із п'яти статей гетьман і старшина не прийняли двох, так що сторони затвердили лише три статті, з яких першу запропонував гетьман, а 4 й 5 Башмаков і Фролов. Принципіального значення ці статті не мали й були прийняті як додаткові до Переяславських статей. Проте стаття 1-а — про постачання харчів московському військові — мала велике практичне значення й послужила пізніше за привід до нарікання й обвинувачення гетьманського уряду за те, що він нібито не постачає хліба й від того московське військо голодує й розбігається.

Ставши гетьманом, Брюховецький негайно ж перемінив майже всіх полковників, а з своїми противниками обійшовся з нечуваною жорстокістю (Сомка, Золотаренка та ще 6 осіб було скарано на горло). Але йому довелося ще вести війну з правобережним гетьманом Тетерею, який зумів притягти собі на поміч польське військо з самим королем на чолі. Війна закінчилась відворотом польського війська і заповдіяла населенню Лівобережжя багато лиха.

На початку осені р. 1665 Брюховецький поїхав до Москви «бачити пресвітлі царські очі». Це в перше гетьман В. Запорозького відвідував Москву на запрошення царя, і тому приїзд було обставлено урочисто й пишню. Почати з того, що гетьман взяв із собою значну кількість старшини, представників від духовенства, міщан і козаків та всяких службовців і слуг, разом 535 чоловік. Прибув гетьман до Москви 11 вересня 1665 р., а 13 вересня відбулася урочиста аудієнція у царя, під час якої гетьман передав привезені подарунки. На 15 вересня була призначена перша конференція з боярами. Бояри запитали гетьмана й старшину, в яких справах вони приїхали. Гетьман відповів, що приїхали бачити царські пресвітлі очі та бити чолом, щоб цар прийняв усі українські міста з приналежностями у своє володіння, наказав збирати грошові й усякі інші доходи до свого скарбу та послав у ті міста царських воевод і ратних людей, а також говорити про різні військові справи. Бояри зажадали, щоб гетьман і старшина написали й подали свої «статті», а вони, бояри, передадуть їх цареві. 11 жовтня гетьман і старшина подали боярам статті, а 22 жовтня на аудієнції у царя ці статті й царські на них укази були оголошені й підписані гетьманом, старшиною, представниками духовенства і міщан.

Ці так звані «Московські статті», числом 10, щодо своєї форми являють [собой] пропозиції гетьмана й старшини, звернені до царя, й царські стверджуючі укази, підписані під кожною статтею. За змістом статті можна поділити на дві групи: а) на статті, в яких говориться про умови, прийняті в попередніх договорах із деякими змінами й доповненнями (ст. 2, 3, почасти ст. 5 і 9), б) на статті цілком нові (ст. 1, 4, 5, 6, 7, 8 і 10). Щодо першої групи, то сюди входять такі статті: стаття 2-а, яка охоплює цілий ряд раніше прийнятих статей по питаннях прав і вольностей козацького стану, насамперед про забезпечення автономії козацьких судів і невтручання царських воевод. У тексті зроблено посилку на «Переяславські статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. і на Батуринські статті, але в цих останніх про ко-

зацькі суди не згадується. Потім іще застерігається звільнення козацьких домів і хуторів від постою царських послів і війська (ст. 5 нових статей 1659 р.), забезпечення козацьким вдовам і дітям володіння батьківськими маєтками (ст. 5 статей Б. Х. в ред. 1659 р.); ще далі підтверджуються ст. 6 в ред. 1659 р. про надання писареві, суддям, полковникам рангових млинів⁵ і ст. 9 в ред. 27 березня 1654 р. про платню військові, коли піде на царську службу. В цій же ст. 2-й вміщено й нові умови, яких раніше не було: щоб із козацьких млинів, які збудовано при власних, а не громадських греблях, бралося в царську скарбницю половину млинового [податку], а не 2/3, як то береться з млинів міщанських та селянських, та щоб пасіки козацькі були вільні від медової дані, а надані «особам заслуженим» села й млини були вільні від податків, стацій⁶ і аренд. Стаття 3-я торкається прав гетьманського уряду. В першій точці⁷ вона стверджує ст. 4 в ред. 1659 р., але zarazом вводить і деяку новину, а саме, щоб після смерті гетьмана нового гетьмана обирали «промежь Войска Запорожскаго козацкаго, а не изъ инова какова народа и войска, истиннаго козака»; в цьому можна побачити вказівку на те, щоб гетьмана обирали запорожці з-поміж себе. Далі, щоб вибори відбувалися за дозволом царя («по указу е. ц. в-ва») при особі, яку цар для цього пришле; це вже новина, взята з практики виборів, починаючи від гетьмана Виговського; щоб обраний гетьман їхав до царя бачити його царські очі (ст. 4 в ред. 1659 р.) та щоб, «для шатости малороссійскихъ жителей», після смерті гетьмана обозний брав булаву і прапори, великий і менший, бунчук і гармати, відвозив до Києва та віддавав воеводі на збереження. Нарешті, щоб на гетьманську булаву було приділено «всю волость Гадяцьку, як за покійного Б. Хмельницького», з городами, селами, полями і всякими іншими вгіддями. Затверджуючи цю статтю, цар зробив зміни в деталях у справі інвеститури⁸ нового гетьмана: булаву і «знамя большое» київський воевода має прислати до Москви, меншу булаву, прапор і гармати має одержати гетьман зараз по обранні, а велику булаву, прапор і жалувану грамоту цар віддасть гетьманові в «царствующемъ градѣ Москвѣ. Таким чином, порівнюючи з ст. 4 в редакції 1659, стаття 3-я містила істотні обмеження права вільного вибору гетьмана: 1) вибори гетьмана відбуваються лише з дозволу царя, 2) в присутності царського посла, 3) гетьманські клейноди відбиралися від війська аж до інвеститури нового гетьмана. Всі ці новини, розуміється, обмежували право вільного вибору гетьмана, особливо коли взяти під увагу вимогу першої точки статті щодо особи гетьмана, та давали можливість Москві безпосередньо втручатись у вибори і впливати на їх результати. З цього погляду ст. 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалуваною грамотою з 27 березня 1654.

Стаття 5-а встановлює число московської залози по українських містах. Цікаво зазначити, що в списку, який подав гетьман боярам, було означено меншу кількість залог, ніж у остаточній редакції ст. 5. У статті ще додано, що воеводи мають давати гетьманові ратних людей для походу, а полковникам — для розсильної служби; воеводи не мають права втручатись в козацькі суди (ст. 5 статей Б. Хмельницького) й обтяжати козацькі маєтки.

Щодо другої групи — нових статей, то треба сказати, що деякі з них торкаються основних питань автономії В. Запорозького як окремої держави (ст. 1, 4, 9), інші ж торкаються питань другорядних, тимчасових. Із цих останніх у ст. 6-й висловлено прохання, щоб на армату (артилерію), крім Лохвиці, було приділено також і Ромни із приналежностями; в ст. 7-й проситься, щоб фальшивих («воровських») грошей не примушували брати людей, що займаються торгівлею; воеводи мають слідкувати за цим і винних карати. Цар затвердив статтю, наказавши вислати до київського й інших воевод гострі

укази, щоб воеводи пильнували та не допускали таких «воровських денегъ». Із контексту статті та з історичних даних видно, що ці фальшиві гроші привозили на Україну й примусово ними платили московські ратні люди. В ст. 8-й висловлюється вимога, щоб заборонено було москалям козаків «измѣною въ ссорахъ безчестить», бо таке «безчестье словесное честныхъ рыцарей», які «за достоинство царское кровь и раны въ бою приемлють», ображає. Цар затвердив статтю й наказав вислати воеводам відповідні інструкції. В ст. 10-й повідомляється, що гетьман із царського наказу відібрав у міщан королівські привілеї на магдебурзьке право й передав до приказу Малої Росії. Цар наказав замість королівських привілеїв видати царські грамоти. Пізніше, дійсно, були видані жалувані грамоти на магдебурзьке право таким містам: Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Козельцю й Остру.

Нам лишається ще проаналізувати найважливіші статті Московського договору 1665 р.: ст. 1, 4 і 9. В статті 1-й вміщено знамениту пропозицію Брюховецького, яка принесла йому в нагороду титул царського боярина, про передачу цілої України з усіма городами, містами й містечками, селами й слободами, з усіма в них мешканцями, виключаючи козацтво, під безпосередню владу московського царя. Стаття зрадагована в тогочасному церковно-літературному, многословному й красномовному стилі, ніби навмисне, щоб приховати основну ідею про передачу України «въ прямое и истинное подданство» московського царя. Мотивом для цієї пропозиції виставлено: перше, «для усмирення частое въ малороссійскихъ городѣхъ шатости», яка бувала за минулих гетьманів та й тепер ще часто «за непостоянствомъ малороссійскихъ городовъ жителей изрывается»; а друге, «понеже належаще и отъ Бога врученное дѣло городами и землями и владѣти и оны е заступати — Монархомъ, а не гетманомъ». Для того, щоб «Богу и всему свѣту явно было», що гетьман и все В. З. з усіма городами й селами бажають бути «въ совершенномъ и истинномъ подданствѣ государскомъ», то гетьман із царського наказу має збирати всякі грошові й негрошові данини з міщан і поселян і щороку до царського скарбу віддавати. Затверджуючи цю статтю, цар похвалив гетьмана, але від себе додав, що він накаже вислати до українських міст свої воеводи. Власне кажучи, цей додаток у царській резолюції якраз підкреслив цю істотну різницю, яка була між цією статтею і ст. 15—16 проєкту Б. Хмельницького р. 1654. По проєкту також гетьман передавав цареві доходи з міст у формі щорічної данини, але там нічого не говорилося про передачу міст і населення у володіння царське. Тут же була передача у володіння, хоч Брюховецький неясно собі уявляв це «володіння» і висловив бажання, щоб доходи збирав сам гетьман. Резолюція царя остаточно вяснила, як розуміє Москва це «володіння»: на Україну мають бути вислані царські воеводи, очевидно, для прийняття городів на царя і для збирання доходів.

Постає питання, кому належить ідея передачі українських міст і сіл із людністю у царське володіння — чи самому Брюховецькому, чи комусь іншому? Переглянувши дотичні історичні документи, можемо на підставі їх констатувати, що цю ідею висловлював уже раніше, і то не раз, головний керманіч і політичний учитель Брюховецького, протопоп Максим Филимонович, потім єп[ископ] Методій Мстиславський. Ще року 1657 в листі до боярина Ртищева Максим писав: «А что большее... изволь совѣтовать царю, чтобъ однолично, не откладывая, обнялъ здѣшніе краи и города черкасские на себя и своихъ воеводъ поставилъ», а в супровідному листі до путивльського воеводи Максим додав: прочули, що цар вислає кн. Трубецького, «чтобъ на г-ря праведнаго сей край отбиралъ и властей государскихъ постановилъ...», о чьомъ были мен-

шіе радостны и вся чернь». 2) Знову в іншому листі до бояр [ина] Ртищева з 19.X.1657 р. Максим писав: «Объявляю, чтобъ царская власть над нами была, да владѣть царь надъ нами». Ідею цю добре засвоїв і приятель Максима, полковник Дворецький, який висловив її в листі до київського воеводи Шереметева 29.VIII. 1665 р., де писав, щоб цар усі міста й села на Україні «на себя взялъ, жебы болшей нами гетманы не владѣли, бо отъ того псуются великихъ скарбовъ набывши, не хотять быть никому послушны, а хотять быть великими монархами. Лучшей будетъ, якъ будутъ воеводы, жиючіе на Украинѣ, владѣть всѣми маестностями: непотреба будетъ никому просить о хлѣбѣ ратнымъ людямъ». Цікаво зазначити, що не тільки думки, висловлені Дворецьким і раніше Максимом, близько підходять до змісту ст. 1-ої Московського договору, але й деякі вирази, нами підкреслені, майже тотожні з виразами ст. 1-ої. Коли взяти на увагу великий вплив, який мали еп. Methodій та Дворецький на Брюховецького, та факт, що Дворецький супроводив гетьмана до Москви і тут впливав на нього, то можна зробити висновок, що ідею ст. 1 нав'язали Брюховецькому згадані вище особи. Само собою розуміється, що бояри знали про пропозицію Брюховецького раніше, ніж вона була вперше висловлена, та, певне, прислужилися до її остаточного формулювання в ст. 1-й. Оцінюючи цю статтю з правного боку, можна сказати, що вона перекреслювала цілком той правний стан, в якому знаходилося Військо Запорозьке після договору 1654 і навіть 1659 р., та повертала В[ійсько] З[апорозьке] до стану, в якому воно було в кінці XVI в., коли В. З. мало певні автономні права лише як окрема військова організація в Польській державі.

Далі, ст. 4-а містить пропозицію гетьмана, що торкається київської митрополічної катедри: в статтях Переяславських і Батуринських постановлено, щоб митрополитові київському бути під послушенством московського патріарха, а тому гетьман із військом «для лучше всего народа подъ рукою е. ц. в-ва крѣпости и утверждения» просять прислати у Київ «святителя рускаго», щоб, мовляв, духовенство «на митрополитовъ, подъ рукою королевскою будучихъ, оглядываючись въ шатости войску вредительной не было». Дійсно, як знаємо, в царському указі під ст. 8 в редакції 1659 р. є постанова, щоб київський митрополит був під «благословеніємъ» московського патріарха. Але пропозиція ст. 4-ої йде далі, ніж просте, формальне підпорядкування українського духовенства патріархові, бо пропонується й митрополита прислати «рускаго», себто москаля (тут термін «русский» вжито, всупереч попередній практиці, замість терміна «московський»). Як ідея передачі всіх українських міст і сіл під владу царя, так і ідея підпорядкування української церкви й духовенства митрополитові-москалеві походять не від Брюховецького, а від еп. Methodія (прот. Максима теж). У листі до бояр Ртищева 19.X.1657 р. він писав: «Если бы такъ было, чтобъ царь изволил, чтобъ митрополитъ московскій въ Кіевѣ былъ». Протопоп Максим і сам персонально був заінтересований у справі Київської митрополії, бажаючи її одержати: за допомогою бояр [ина] Ртищева його було висвячено в Москві р. 1661 на єпископа Мстиславського й Оршанського, отже — на єпископа неукраїнського, і з цього погляду він, не будучи москвиним по національності, міг би все-таки вважатися за «московського, руского митрополита». Його було іменовано поки що «блюстителем» Київської митрополії, і він гадав, що шляхом затвердження ст. 4-ої будуть усунуті всі перешкоди до надання йому Київської митрополії. Що в цій справі й Москва натискувала на Брюховецького, видно з листа Брюховецького до еп. Methodія з 10.II.1666, в якому він писав, що в Москві «припоминали постановление Б. Хмельницкимъ статьи, которые положены, чтобъ въ малороссійскіе города въ Кіевѣ отъ

«свят. патріарха московскаго митрополитъ былъ присланъ», хоч, як знаємо, постанови про присилку митрополита з Москви в статтях Б. Хмельницького, навіть у підробленому тексті їх, нема. На статтю 4-у цар поклав умовну резолюцію: цар буде писати до царгородського патріарха, і якщо патріарх дасть своє «благословеніє» про митрополита в Києві, то тоді й указ про це буде. Ця резолюція свідчить, між іншим, що р. 1665 Київська митрополія формально й фактично ще була підпорядкована константинопольському патріархові.

В статті 9-й гетьман зробив заяву, що як досі без царської волі він не посилав послів до чужих держав і до хана кримського, так і на потім обіцяє поступувати. Цим гетьман зобов'язувався дотримувати приписи ст. 9 і 10 підроблених статей Б. Хмельницького в редакції 1659 р. Цар за це гетьмана милостиво похвалив. Московські статті Брюховецький підписав так, як і Батурицькі: «Вел. г-ря, е. ц. пресв. в-ва, холопъ, я, гетманъ, Иванъ Брюховецкій, вѣрнаго е. ц. пр. в-ва Войска Запорожскаго на сихъ подтвержденнихъ статьяхъ и вмѣсто всего Войска Запорожскаго подписую своєю рукою». За гетьманом статті підписали: старшина, представники духовенства й міщан.

З наведеного аналізу Московських статей видно, що вони щодо форми своєї являють [собой] проект, предложений цареві на затвердження гетьманом Брюховецьким і стверджений царем із деякими змінами й додатками. Отже, це був у всякому разі двобічний акт-договір, в якому виявили свою волю дві сторони — В. Запорозьке й Москва. Щодо свого змісту Московські статті, крім деяких новин другорядного значення, в значній мірі змінили характер попередніх правових відносин В. З. і Москви, а саме, обмежили внутрішню автономію В. З., вийнявши з-під влади гетьманського уряду міста й села з населенням неkozацького стану, підтвердили заборону закордонних зносин без царського дозволу і, нарешті, поставили українську церкву й духовенство, хоч і умовно, під владу московського патріарха.

За подання Московських статей, особливо за ст. 1-у про передачу у володіння цареві міст, сіл і доходів, цар 22 жовтня 1665 р. нагородив І. Брюховецького боярським чином, який і було урочисто оголошено («сказано»), хоч і «по иноземному чину»⁹. Крім того, цар нагородив гетьмана дорогоцінним боярським убранням, жалуваною грамотою на Гадяцький повіт і Шептаківську сотню та призначив йому двір у Москві для проживання, а всіх старшин «пожаловано дворянськимъ чиномъ».

Але того всього було мало. Приїхавши до Москви, Брюховецький висловив гаряче бажання одружитися з московкою, і дійсно, після довгих переговорів, дуже цікавих своїми національно-побутовими подробицями, Брюховецького, гетьмана й царського боярина, одружено з княжною Долгорукою. Подія ця, виїмкова в історії українсько-московських відносин, стала не з ініціативи гетьмана, а за порадою його партії, себто еп. Методія й полковника Дворецького; принаймні старшини, що перебували з гетьманом у Москві, прямо обвинувачували полковника Дворецького, що то він порадив гетьманові «женитися на Москві». Гетьман із старшиною виїхав із Москви лише 20 грудня 1665 р.

Нарешті, треба спинитися на питаннях, в якій мірі і як були проведені в життя Московські статті.

Цілком зрозуміло, що, як тільки Московські статті стали відомі на Україні, вони негайно ж викликали велике обурення як проти Москви, так і проти гетьмана, якого всі обвинувачували в тому, що він ці статті склав і подав цареві. Це обвинувачення оправдувалося буквально текстом статей, але не зовсім було в згоді з фактичними обставинами. Перше реагувало на статті українське духовенство під проводом того ж таки еп. Методія, який, як було вже зазначено, був одним із го-

ловних авторів цих статей. 22.II.1666 еп. Методій, архімандрит печерський та ігумени київських монастирів прибули до київського воеводи Шереметева прохати дозволу відправити посольство до царя, щоб цар не велів прав і вольностей їх відбирати. При цьому вони пояснили, що духовенство посилало до гетьмана за дозволом обрати київського митрополита, але гетьман відповів, що цар наказав бути в Києві митрополиту московському, а не по їх обранню, як те дозволяють їх стародавні права. А вони ж знаходяться під благословенням вселенського царгородського патріарха, а не московського, і коли у них буде митрополит із Москви, то правам і вольностям їх буде поруха. Духovenство протестувало «съ большою яростью», доносив Шереметев: «Нехай царскарае їх усіх, аніж свого митрополита настановлюе. Коли цей митрополит приїде до Києва, то вони всі замкнуться в монастирях і хіба що за шию й за ноги їх «поволокут», тоді лише московський митрополит буде в Києві. В Смоленську вже настановлено московського архієпископа Філарета, і він усі права і вольності відібрав і духовних, шляхту та міщан тамошніх називає «іновірцями». Те ж саме буде і в Києві... краще смерть, ніж бути у них в Києві московському митрополитові». Воевода відповів, що указу він не має, але в статтях написано, що цар ще буде писати до царгородського патріарха. Непростойно так говорити, як вони говорили про московського патріарха: коли цар звелить і царгородський патріарх поблагословить, то як вони не посміють не послухати. «А ти, епископе,— зауважив Шереметев, звертаючись до Методія,— висвячений еси у Московській державі митрополитом Питиримом, і тобі під благословенням московського патріарха можна бути». Духovenство все ж настоювало на тому, щоб цар дозволив обрати митрополита «з-поміж себе» і щоб вони були й далі «під паствою царгородського патріарха». Врешті, воевода згодився пустити посольство до Москви. Протест духовенства все ж таки мав наслідки: стаття 4-а про московського митрополита в Києві не була проведена в життя.

З листа Брюховецького до царя 20.III.1666 р. довідуємось, що й стаття 5-а про вислання на Україну московських залог не була здійснена так, як те було ухвалено. Брюховецький писав, що до нього прислано царську грамоту про московські залози, та прохав пояснення, чому в грамоті позначено не ту кількість ратних людей, яка була зазначена в ст. 5-й, і чому наказано цим залогом забрати «військові армати», коли в «розпису» написано, що гармат у полковників не дозволено брати, можна взяти лише гармати, що знаходяться в городках (фортецях). Очевидно, в Москві намірялися всі гармати В. З. передати московським залогом. Хоч цар і задовольнив прохання Брюховецького щодо гармат, але, як видно з пізнішого документа, указ царя не було виконано, і воеводи таки забрали гармати.

Що торкається основної, 1-ої статті, про передачу міст і сіл у володіння царя та про збирання доходів у царську скарбницю, то справа проведення цієї статті в життя викликала величезні труднощі. Ще будучи в Москві, гетьман попереджав бояр: «А денежнаго сбору съ малороссійскихъ жителей собирать отнюдь не мочно, да и заводить того ненадобно, потому время воинское и шаткое, поставятъ себѣ въ оскорбленіе и чають отъ того шатости». На його думку, треба буде в містах «учинить ранды винные», тобто віддати на «одкуп» право шинкування горілкою, наклавши невеликий спочатку «сбор», а потім можна буде підвищувати. Такий «одкуп» на зразок слід завести насамперед у Києві, а потім і в інших містах. Шинкування медом і пивом треба лишити вільним, як було раніше. В травні 1666 р. гетьман говорив царському посланцеві, дякові Фролову, щоб «малороссійскаго народа, свсевольныхъ и непостоянныхъ людей, большими поборами вскорѣ не ожесточить, покамѣсть привыкнуть и государевыми воеводи и людьми пообладаны будутъ, имать съ нихъ по невелику», бо

небезпечно і ворог близько. В такому байдужому відношенні гетьмана до побільшення царських доходів воевода Шереметев добачав власну користь гетьмана, який, на його думку, «зъло корыстенъ мѣщаны и всякими поборами». Про це Шереметев повідомив дяка Фролова і писав гетьманові, щоб той «договоръ свой Московской содер жив а л ь» і не вступався в городи й доходи. Шереметев, еп. Методій та Дворецький тоді ж таки говорили Фролову, щоб цар швидше вислав своїх переписчиків¹⁰, міщани раді дохід у царську скарбницю давати, аби козацька старшина й козаки жодного до цього діла не мали. Царські переписчики прибули десь літом 1666 р., бо Брюховецький у серпні повідомляв царя, що переписчиків він прийняв добре і, обдарувавши, розіслав по городах. Із дальших документів видно, що переписчики багацько наплутали, не так переписали «тяглих людей», внаслідок чого й «окладні книги», по яких належало збирати доходи, було складено неправильно. З другого боку, приступивши до збирання доходів, воеводи, не вважаючи на попередження гетьмана, старалися зібрати якомога більше, щоб підняти «прибыли» царські, як от воевода Шереметев, що старався підняти «одкупной доход» у Ніжині з 400 до 650 рублів; він доносив цареві, що йому вдалося збільшити доходи аж до 9951 руб.

Внаслідок такого «усердія» воевод, які не звертали уваги на те, чи може населення платити, чи ні, населення й козацька влада почали вживати всяких способів, щоб податків не платити, а гетьман і старшина цьому допомагали. Міщани не слухали воевод, відмовлялися давати податки й записувалися в козаки; те ж саме робили й селяни, а старшина запис у козаки приймала без жодних перешкод. З донесення воеводи Шереметева видно, що полковник Горленко прямо заявив воеводі, що з наказу гетьмана дозволено міщан і селян, що записані в «оклад» по переписних книгах, записувати в козаки. Так справа стояла в другій половині 1667 і на початку 1668 рр., а потім почалося загальне повстання проти воевод і царських залог і, таким чином, царським воеводам не вдалося забрати міста й села у володіння царя і здійснити ст. 1-у Московського договору.

Всі інші статті мали декларативний характер і не потребували виконання, або ж здійснення їх було поставлено в залежність від певних умов. Загальний зміст цілого договору, сам по собі і в зв'язку з фактами, що мали місце під час перебування гетьмана в Москві, викликав велике незадоволення на Україні й нарікання на гетьмана. Гадяцький воевода Вердеревський переказував дякові Фролову, що козаки боярина й гетьмана Брюховецького не люблять і говорять: «У насъ де въ предкахъ боярь не бывало, а онъ де заводить новыи образецъ, и вольности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да и приходъ къ нему сталъ тяжель». Полковник Горленко говорив: «Мнѣ де дворянство ненадобно, я де по старому козакъ». Козаки збираються на Запоріжжя, відтіля підуть на гетьмана, а царських людей, що живуть у Переяславі, звуть «злюдіями й жидами». Незадоволення і спротив викликали московські порядки, які воеводи бралися заводити на підставі Московського договору. Населення міст і сіл терпіло великі утиски від оподаткування, а також і від свіжовписаного козацтва, особливо від новоутворених полків із різних «куп», що склалися з людей різних станів і націй, які, не маючи певної приділеної їм території (полків і сотень), або стояли на кордонах, або ж переходили з місця на місце без жодного ладу й карності, обтяжуючи країну й населення. До внутрішнього неладу й неспокою приєдналися й зовнішні небезпеки, особливо порушення державної й національної єдності України. 13 січня 1667 року Москва й Польша склали відомий Андрусівський договір про замирення на 13 років (до червня 1680 р.). На підставі цього договору Москва й Польша розпорядилися долею Укра-

їни, її території й населення, як завойованою країною, і, не закликавши до участі в складанні договору представників Війська Запорозького, поділили між собою Україну по лінії Дніпра. Московському послові при допомозі великих подарунків польським послам удалося залишити за Москвою Київ із невеликою територією на правому боці Дніпра, та й то лише на два роки. Андрусівський договір викликав страшне обурення на Україні. Скрізь тільки й мови було про те, що «цареві України не треба, він її разом із Києвом віддав Польщі». Ходили чутки, що на Україну прибуде московське військо, потім і цар приїде, та будуть віддавати полякам Київ.

Всі ці внутрішні і зовнішні події й настрої привели до того, що, як не були обдаровані царем Брюховецький і його оточення, але й у них відкрилися очі на дійсні наміри Москви. Порадившись з старшиною на Раді 1 січня 1668 року, Брюховецький вирішив порвати з Москвою, з'єднатися з Правобережжям та шукати іншого протектора. На Лівобережжі піднялося повстання, царські воеводи й залоги були вигнані з міст і побиті. Розлютований народ знищив Московський договір, а разом із договором загинув і той, чие ім'я навіки з ним зв'язано: гетьмана Брюховецького забив п'яний натовп козацький на очах правобережного гетьмана Петра Дорошенка 8 червня 1668 року на Раді в с. Будищах, біля Опішні. На тій же Раді обрано П. Дорошенка на гетьмана обох боків Дніпра.

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4-6, 7-8, 9, 11-12.

¹ Відділ — загін.

² Незамотчавъ — очевидно, негайно.

³ Московські збігці — утікачі з Московської держави.

⁴ Під карою на горло — під страхом смертної кари.

⁵ Рангові млини (землі) — володіння (в даному разі млини), що надавалися козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

⁶ Стація — щорічний натуральний податок із селян на утримання війська.

⁷ В першій точці — у першому пункті.

⁸ Інаеститура — утвердження, акт проголошення права власності.

⁹ «По иноземному чину» — тобто як представника іншої держави.

¹⁰ Переписчики — переписувачі.

Підготовка тексту до друку та примітки

В. А. Смолія і В. М. Рички

В. Левін (Ізраїль, Єрусалим)

Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії»

Як відомо, до останнього часу історія євреїв, одного з найдавніших народів світу, в колишньому СРСР, в тому числі і в Україні, практично не висвітлювалася. Більше того, її ніби зовсім не існувало. Тим часом саме в Україні євреї живуть поруч з українцями протягом сторіч.

Значною мірою заповнює цю прогалину «Коротка єврейська енциклопедія» (КЄЕ), що видається в Ізраїлі російською мовою Товариством по вивченню єврейських громад при Єврейському університеті в Єрусалимі¹. Видання ще не завершено. Шостий том, який вийшов друком у 1992 р., закінчується статтями на літеру «П».

Проте можна не чекати виходу в світ наступних томів, щоб дійти позитивного висновку про це цікаве, змістовне видання, що має стати справді універсальною енциклопедією єврейського народу, яка охоплює широке коло питань минулого та сучасного життя євреїв в усьому світі.

Чимало статей присвячено життю євреїв в Україні. Історія їх викладається в тісному зв'язку з історією українського народу.

Звичайно, в короткому огляді неможливо подати хоча б приблизний перелік статей, в яких висвітлюється минуле євреїв в Україні, історія українсько-єврейських взаємин. Але найцікавіші з них варто згадати.

Не лише фахівці-історики, а й кожний, хто цікавиться історичною наукою, зверне увагу на змістовну статтю «Історіографія», в якій є чимало українського матеріалу. З неї можна довідатися, зокрема, про такі праці історика-правознавця І. Оршанського, який жив і працював у Катеринославі, як «Євреї в Росії» (1872 р.), «Російське законодавство про євреїв» (1877 р.), про публікації документів з історії євреїв України (1887—1892 рр.), зроблені Х. Гурляндом, про діяльність Єврейської історико-археологічної комісії при АН України (1919—1929 рр.), яка видала два томи наукових досліджень з історії українського єврейства (1928—1929 рр.), про опубліковані за кордоном фундаментальні праці, присвячені тяжкій долі євреїв України, які потерпіли від погромів під час громадянської війни, та ін.

Сповнена суперечностей історія українсько-єврейських взаємин знайшла відображення, зокрема, у статті «Гайдамаки», в якій підкреслюється, що гайдамацький рух, «спрямований проти місцевої шляхти та католицького духівництва», водночас «згубно позначився на долі єврейського населення».

Ряд статей присвячено періоду Другої світової війни. В них розповідається насамперед про страшну долю євреїв, які залишилися на окупованій гітлерівцями території. Це передусім фундаментальна стаття «Катастрофа», в якій велику увагу приділено подіям того часу в Україні. Зі статті можна дізнатися, зокрема, що з 70 єврейських громад України 43 було знищено ще в 1941 р., а решту — до середини 1942 р. Загалом на окупованій території України врятувалися, як відзначається в статті, лише кількасот євреїв.

Наочною ілюстрацією загибелі значної частини євреїв Європи від рук гітлерівських загарбників є статті про найбрутальніші злочинства нацистів, наприклад, «Бабин Яр». Чи не вперше в історичній літературі

опубліковано в концентрованому вигляді в статтях про населені пункти дані про знищення окупантами євреїв не лише у великих містах України (Київ, Одеса, Дніпропетровськ та ін.), а й у порівняно невеликих районних центрах (Балта, Борислав, Володимир-Волинський, Овруч та ін.).

Цікаві відомості про обмежене самоврядування єврейського населення України, головним чином західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, в XVI—XVIII ст. читач знайде в статтях «Кагал», «Ваад чотирьох земель» та ін. Кагал (орган самоврядування єврейських громад) існував, зокрема, в містах, які користувалися магдебурзьким правом (у Львові, наприклад, його запроваджено в 1569 р.). З середини XVI ст. до 1764 р. діяв навіть центральний орган єврейського самоврядування в Польщі — Ваад чотирьох земель, дві з яких (Львівська земля і Волинь) були українськими.

Значний інтерес становлять статті з історії єврейської культури на терені України, де вона розвивалася певною мірою під впливом української національної культури. Про це йдеться насамперед у великих оглядових статтях «Іврит, нова література», «Ідиш, література», «Книгодрукування», «Література дитяча», «Періодична преса», «Музика». Досить назвати згадувані в цих статтях всесвітньовідомі імена класиків єврейської літератури Х. Бяліка, Менделе Мойхер Сфоріма, Шолом-Алейхема, А. Гольдфадена, письменників 20—40-х років ХХ ст. Д. Бергельсона, Л. Квітка, П. Маркіша, музикантів Е. Гігельса, Д. Ойстраха, Л. Когана, Н. Рахіна, артистів М. Водяного (Вассермана), Л. Утьосова (Вайсбейна) та ін.

Значним центром друкування літератури єврейською мовою в XVII—XVIII ст. було, як дізнаємося з енциклопедії, м. Жовква на Львівщині. Наприкінці XVIII ст. єврейські друкарні з'являються ще в кількох містах України, зокрема в Корці, Полонному, Слауті, Острозі, Дубно, а трохи пізніше — у Житомирі, Могилеві-Подільському, Радзівілові, Меджибожі, Богуславі, Брацлаві тощо. А на початку ХХ ст. справжнім центром єврейського книгодрукування стала Одеса.

У великих містах України (Київ, Одеса, Львів), починаючи з другої половини ХІХ ст., виходили єврейською мовою часописи та газети різного політичного напрямку — від кадетських до соціал-демократичних. Такі, як «Дос фолк» («Народ») і «Кневер ворт» («Київське слово»), «Гут моргн» («Доброго ранку») та ін., відбивали досить широку палітру поглядів. А під час громадянської війни лише в Києві друкувалися «Фолксцайтунг» («Народна газета», серпень 1917 р.—травень 1919 р.), «Дос нойє лебн» («Нове життя», грудень 1917 р.—березень 1919 р.), «Нойє цайт» («Новий час», вересень 1917 р.—травень 1919 р.) та ін. У 20—30-х роках в Україні виходили як щоденні газети («Дер Штерн» — «Зірка» в Харкові, 1925—1941 рр.), так і літературні часописи й альманахи («Пролет», «Фармест», «Ді тройє велт» — «Червоний світ», «Советіш літератур» та ін.). Всі ці та інші досить цікаві відомості читач знайде в КЄЕ.

Приємно відзначити, що в переважній більшості статей акцентується увага на тому, що зближує єврейський і український народи, а не протиставляє їх один одному. Так, у статті «Бабин Яр» відзначається, що «в 1966 р., у день 25-ї річниці розстрілів, серед виступаючих був український письменник Іван Дзюба. Його промова була пройнята симпатією й співчуттям до єврейського народу та розумінням міжнародного смислу трагедії в Бабиному Яру».

Навіть у такій гострій за своїм змістом статті, як «Погроми», де йдеться про загибель багатьох тисяч євреїв від рук погромників (так, у грудні 1918 р.—серпні 1919 р. загонами Директорії влаштували десятки погромів, під час яких загинуло близько 50 тис. чол.), розповідається про непоодинокі випадки спільної боротьби євреїв і українців проти чорносотенців. Так було, наприклад, на початку ХХ ст. у Житомирі й

Одесі, де діяли озброєні дружини з місцевих українців і росіян, під час громадянської війни — в Одесі та ряді інших міст і містечок. Об'єктивно висвітлено в статті й позиції лідерів українського національного руху, керівників різних збройних формувань, які вели боротьбу проти радянської влади. Так, підкреслюючи антисемітську політику Григор'єва і Зеленого, КЄЕ водночас відзначає, що в уряді Директорії діяло Міністерство в єврейських справах, було прийнято декрет про рівні права євреїв і українців, а Н. Махно та його найближчі помічники «рішуче боролися з погромами й розстрілювали погромників».

Поряд з цим в окремих статтях йдеться про державний, сказати б, офіційний антисемітизм в колишньому СРСР, зокрема в Україні, де, як підкреслюється в статті «Космополіти», здійснювалася особливо запекла антисемітська кампанія, під час якої потерпіло багато євреїв — діячів української літератури (Є. Адельгейм, А. Гозенпуд, І. Стебун, Л. Санов та ін.). Саме сталінська національна політика, особливо в 40—50-х рр., призвела до фактичної ліквідації всіх проявів єврейської культури.

Цінним внеском в історію України є статті про окремі міста. Їх у рецензованих 6 томах близько 50. Це — міста, в яких існували більш-менш значні єврейські громади, починаючи з таких великих промислових, адміністративних та культурних центрів, як Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, і до, скажімо, селища Бобровий Кут Херсонської області з населенням 2 тис. чол. (переважно євреї), зруйнованого гітлерівцями під час окупації. В цих статтях йдеться про основні віхи історії євреїв даного міста, починаючи з їх появи, звичайно, на тлі загальної історії населеного пункту, про їхню роль у розвитку економіки й культури міста. Так, із статті «Київ» дізнаємося, що наприкінці ХІХ ст. євреї становили 44 % міського купецтва, їхні підприємства випускали 25 % промислової продукції Києва. Зокрема, Д. Марголін був організатором пароплавства на Дніпрі, створення в місті водогону, пуску першого в країні електричного трамваю, постачання населення газом. Водночас 40 % євреїв-ремісників Подолу бідували й одержували допомогу від різних єврейських благодійних товариств.

У Дрогобичі євреї, як повідомляє КЄЕ, були в середині ХІХ ст. першими організаторами видобутку та переробки нафти.

При цьому в статтях про міста, незважаючи на їх порівняно невеликий обсяг, зафіксовано імена представників місцевого населення, які допомагали євреям у скрутну годину. В статті «Житомир», наприклад, згадується про студента М. Блинова, який загинув у 1905 р. в сутичці з чорносотенними погромниками. У Полтаві в 1905—1907 рр. не було погромів значною мірою завдяки «виступам В. Короленка, який багато зробив для захисту полтавських євреїв».

Безпосередньо до статей про населені пункти належать статті про історичні області в Україні (Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Крим, Поділля). В них викладено основні етапи історії євреїв того чи іншого регіону знову-таки на тлі історії України. Окремі статті подають цікаві відомості про участь євреїв у сільськогосподарському виробництві, які переконливо спростовують антисемітську легенду про нібито неспроможність євреїв займатися продуктивною працею. Наприкінці ХІХ ст. у Закарпатті, наприклад, більшість євреїв мешкала в селах і займалася сільським господарством, у Подільській губернії було 16 єврейських землеробських сіл. У Криму в 20-х роках ХХ ст. було засновано першу єврейську сільськогосподарську комууну, а в 30-х рр. тут існувало 86 єврейських сільськогосподарських селищ і навіть два національні сільські райони.

Цій же тематиці присвячено статті про окремі єврейські землеробські колонії — Єфінгарь на р. Інгул (створено 1809 р.), Калініндорф — на Херсонщині (створено 1807 р.), Новозлатопіль — на Запорозжчині

(створений 1848 р., в 1929—1941 рр.— центр єврейського національного району).

Саме в Україні, як свідчать статті «Землеробство», «Комзет», в 20-х рр. ХХ ст. «існувала найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення, яке мало власні школи, газету і театр». У 1927 р. тут налічувалося 48 єврейських землеробських поселень з 35 тис. мешканців, які обробляли близько 100 тис. гектарів землі. А в 1936 р. єврейські колгоспи України займали 175 тис. гектарів. Проте всі ці райони і селища, як і інші національні інституції єврейського народу, в 40-х рр. були ліквідовані.

Хотілося б окремо сказати про персоналії. В КЄЕ вміщено багато статей, які подають цінну, часто-густо унікальну інформацію про життя, діяльність і долю євреїв — політичних діячів, митців, учених, письменників та ін. За нашими підрахунками, в рецензованих 6 томах є щонайменше 300 біографічних статей-довідок про осіб, чия доля пов'язана з Україною.

Мабуть, уперше читач не лише дізнається про імена євреїв, що входили до складу урядів УНР і ЗУНР, Центральної Ради та Директорії — українських урядів 1917—1920 рр., а й ознайомиться з їх біографіями. Це, наприклад, секретар в єврейських справах у Генеральному Секретаріаті Центральної Ради М. Зільберфарб, заступник міністра закордонних справ уряду Директорії А. Марголін.

Звичайно, є в енциклопедії статті й про членів радянських урядів та керівних органів правлячої більшовицької партії, зокрема про Я. Гамарника, Г. Зінов'єва, Л. Кагановича, Ю. Ларіна, С. Лозовського, Л. Мехліса. В статтях підкреслюється, що такі поплічники Сталіна, як Каганович і Мехліс, несуть поряд з ним відповідальність за масові репресії 30—40-х рр.

Не зайве, мабуть, згадати, що в Україні почали свій життєвий шлях багато відомих єврейських політичних діячів, які стали згодом засновниками та лідерами держави Ізраїль, — президенти цієї країни Іцхак Бен-Цві, Ефраїм Кацір, перший начальник генштабу ізраїльської армії генерал Яаков Дорі, заступник голови ізраїльського парламенту Беба Ідельсон, прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр та ін. Про кожного з них у КЄЕ вміщено змістовну статтю.

Хочеться виділити статтю про видатного громадського діяча і талановитого письменника В. Жаботинського, який зробив великий внесок не лише у створення незалежної єврейської держави, до виникнення якої він не дожив, а й у зміцнення українсько-єврейських культурних зв'язків. З великої (за енциклопедичними критеріями) статті (близько 0,5 друк. арк.) читач чи не вперше дізнається про життя й діяльність цієї видатної людини, яка розробляла концепцію духовного та державного відродження єврейського народу й надавала величезного значення проблемам національного розвитку українського народу.

Загалом діапазон персоналій надзвичайно широкий. Для всіх, хто цікавиться історією України, значний інтерес становитимуть статті про великих промисловців Бродських, банкірів Гінцбургів та ін., які відомі й своєю філантропічною діяльністю. Багато місця відведено діячам культури. Крім статей про класиків єврейської літератури, що жили й творили в Україні (Д. Бергельсон, Х. Бялік, Д. Гофштейн, Л. Квітко, П. Маркіш, Менделе Мойхер Сфорім та ін.), читач знайде статті про письменників-євреїв, які стали улюбленцями широких читацьких кіл Росії та України (М. Алігер, І. Бабель, Е. Багрицький, О. Галич, В. Гроссман, Е. Казакевич, М. Кольцов, Н. Коржавін, С. Ліпкін, О. Мандельштам, Л. Первомайський та ін.), про таких відомих найширшому загалові митців, як композитори І. Дунаєвський, брати Покрасо, музиканти Е. Гілельс, В. Горовіц, Л. Коган, Д. Ойстрах та багато інших.

Є в рецензованій праці статті не лише про євреїв, а й про людей інших національностей, зокрема про українців, які відіграли певну роль

в історії єврейського народу. Вміщено, наприклад, статтю про В. Короленка, який неодноразово виступав на захист прав євреїв, прсти їх дискримінації, про С. Петлюру, який, очолюючи Директорію, хоча й урочисто проголосив надання євреям усіх політичних прав і видав кілька наказів, спрямованих проти єврейських погромів, практично, як зазначає КЄЕ, «не міг (згідно з численними свідченнями і не намагався) покласти край їм», хоча «згідно з українськими націоналістичними джерелами, кілька найзапекліших погромників було страчено». Ця стаття, як і багато інших, свідчить про загально об'єктивний підхід ізраїльських енциклопедистів до висвітлення питань історії України, єврейсько-українських взаємин.

На закінчення хотілося б висловити деякі зауваження і побажання. Є, на жаль, у цьому виданні окремі похибки, нечіткі формулювання. Так, статтю «Галичина» слід було назвати «Галичина Східна», оскільки там йдеться лише про територію сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, тобто про Східну Галичину, тим більше, що в дефініції зазначено: «історична територія на Пд.-Зх. Україні». В статті «Гайдамаки» сказано, нібито гайдамаками називали себе кінні частини «козацьких військ» Петлюри, що не відповідає дійсності. Це стосується лише військових частин, підпорядкованих гетьману Скоропадському. В статті «Київ» не зовсім точно викладено історію повстання 1113 р., дещо спрощено подано характеристику Центральної Ради, Берковецьке кладовище названо єврейським, хоча воно змішане і має окремі єврейські ділянки. Навряд варто вживати термін «петлюрівці», як це зроблено в статтях «Овруч», «Погроми». Не можна писати, що мотиви вбивства П. Столипіна есером Д. Богровим невідомі. Вони висвітлені в історичній літературі.

Є окремі випадки недотримання правил викладу енциклопедичних статей, а саме: не уніфіковано дані про адміністративний поділ у біографічних довідках (іноді місце народження подається за старим, іноді — за сучасним поділом, іноді, що взагалі є загальноживаним, вказано і старий, і новий поділи). Подекуди порушено порядок посилань. Так, у ряді статей є посилання на статтю «Партизани», а замість цієї статті зроблено нове посилання: «Див. Опір антинацистський».

Доцільно, на нашу думку, було б дати статті ще про деякі персоналії, зокрема про В. Винниченка, чие ставлення до єврейського питання як політичного діяча і як письменника становить чималий інтерес; про Устима Кармалюка, в чийх повстанських загонах було багато євреїв; про євреїв, які посідали відповідальні посади у першому радянському уряді України, — І. Крейсберга, О. Горвиця, М. Майорова (Бібермана) та ін.

З другого боку, навряд варто вміщувати статтю про другорядного радянського російського письменника В. Білля-Білоцерковського. В статті «Галичина», мабуть, слід було б згадати про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Необхідно, як нам здається, збільшити кількість статей про міста України, де також жили євреї (Запоріжжя, Ізяслав, Коростишів, Берегове, Вижиця та ін.).

Проте ці недоробки аж ніяк не знижують великої наукової та пізнавальної цінності рецензованих томів КЄЕ. Видання ще не завершено. Сподіваємося, що в останніх томах, зокрема в додатковому, який конче потрібен, принаймні тому, що з часу видання першого тому минуло 16 років, будуть ураховані висловлені вище побажання. Хотілося, щоб це насичене інформацією видання не було в Україні бібліографічною рідкістю, а стало доступним широкому читацькому загалові.

¹ Краткая еврейская энциклопедия. ТТ. 1—6: Иерусалим, 1976—1992 / Главни редактори Іцхак Орен і доктор Нафталі Прат.

НОВЫЕ СТРАНИЦЫ В ИСТОРИИ ДОНБАССА: СТАТЬИ.

Донецьк: Донбас, 1992.— Кн. 1.— 115 с.; Кн. 2.— 183 с.

Якщо й не «широкому колу читачів», якому рецензоване видання адресується у прикнижковій анотації, то принаймні історикам — фахівцям вищої та середньої школи цей збірник напевно стане в добрій пригоді. Вони знайдуть тут для себе корисний маловідомий чи й такий, що зовсім ще не був у науковому обігу, конкретно-фактичний матеріал з далекого і недавнього історичного минулого Донбасу — знаного в усьому світі регіону України.

Коли говорити про той багатовіковий період, який ще донедавна називали «дожовтневим», то це насамперед стосується ґрунтового дослідження «Заселення в XVI—XVIII ст.» Його автор — **В. О. Пірко**, використавши першоджерельний матеріал Центрального державного архіву давніх актів Росії, Центрального державного військово-історичного архіву Росії, Повного зводу законів Російської імперії, рідкісних документальних публікацій, монографічних розвідок попередників (прикро тільки, що прізвище одного з найавторитетніших сучасних російських істориків-демографів — **В. М. Кабузана** — в усіх посиланнях на с. 35—39 подається у перекрученому вигляді — Кабузян) створив яскраву картину заселення території Донбасу.

Чи не вперше в історичній науці він з такою повнотою й докладністю розкрив на основі відомостей документальних першоджерел визначальну роль запорозького козацтва у первісному масовому освоєнні в XVI—XVII ст. малозалюднених на той час земель по р. Донець. Та й пізніше, у XVIII ст., коли в процес уже не стихійного, а організованого властями Російської імперії заселення донецьких земель включилася мішанина різних народностей (власне росіян, а також молдаван, сербо-хорватів, греків, вірмен та інших — загалом представників майже 30 етнічних груп), українці в ньому становили більшість. Разом з тим багатий фактичний матеріал розвідки **В. О. Пірка** переконливо доводить правомірність авторського висновку про те, що історичне коріння сучасного багатонаціонального складу населення Донбасу сягає глибини віків. Причому процес інтернаціоналізації цього регіону, як свідчать дані інших статей збірника, розпочався значно раніше досліджуваного ним періоду, ще в перших століттях н. е., й активно продовжувався пізніше, у XIX та XX ст.

Археологічне вивчення території Донбасу, про що йдеться у статті **Л. Г. Шепко**, вже має понад двоохотрічну традицію. Найґрунтовніше в цій розвідці розкрито внесок у вивчення донецького краю, зроблений всеросійськими археологічними з'їздами, які відбувалися періодично в другій половині XIX — на початку XX ст., та наукове значення в розробці даної тематики творчого доробку українських вчених, перше місце в якому посідають монографічні й синтетичні праці **Д. І. Багалія** (с. 9). Не можна не погодитися з такою оцінкою. Тим більше, що важливі наукові висновки відомого історика щодо часу заснування славнозвісного Святогірського монастиря та людей, причетних до цієї події, цілком підтвердилися археологічними розкопками 1989—1991 рр. (с. 19, 24—25). Про них розповідається у статті **Е. Є. Кравченка**. У вузькофаховому повідомленні **Н. П. Зарайської** описано одну з найбільших за розмірами археологічних пам'яток Донбасу —

скіфський військовий могильник поблизу с. Шевченка, розкопаний у 80-х роках експедицією Донецького університету.

Ще одна публікація з археологічної тематики збірника належить **А. А. Дингесу**. Він досить вправно володіє фактичним матеріалом з історії готів перших століть н. е. у Причорномор'ї. Фактично саме про цей регіон, а не про тільки продеклароване в назві Приазов'я, йдеться у статті. Тому ні широкий читач, ані фахівець не зрозуміє з неї, яке відношення до того, що автор називає Азовською Готією, мають відомі археологічні пам'ятки Криму (Ески-Кермен, Дорі, Мангуп, Чуфут-Кале) або чорноморського острова Березань поблизу Очакова (с. 49—63). Повисають у повітрі, не підкріплені фактичним матеріалом, авторські твердження (с. 64—65) про традиції у цій місцевості, закладені стародавніми германцями у господарській, технічній, культурній, навіть ідеологічній сферах життя суспільства.

Конкретніше про культуртрегерський досвід іноземців серед аборигенів Донбасу розповідається у статті ізраїльського професора **Т. Г. Фрідгута**, яка висвітлює діяльність широко відомого англійського підприємця Джона Юза. Однак на зображенні особи останнього тут, як нам здається, лежить печать певної ідеалізації. Складається враження, що автор хотів би, щоб Юз постав перед читачем таким собі «піонером індустріалізації Донбасу», підприємцем, для якого прибутки були другорядною справою, а головною — розквіт Донецького басейну, його господарське освоєння. Як співалося в одній з радянських пісень, «жила бы страна родная, и нету других забот». А рідним краєм для Юза, котрий назавжди оселився поряд із заводом, що йому належав, мовляв, і став Донбас. Що ж до місцевих підприємців, то вони начебто виявили свою або цілковиту неспроможність у піднесенні промисловості (наприклад, князь Кочубей), або, як **Д. О. Пастухов**, пішли в слухняні учні до мудрого і щедрого душею англійця (67, 70).

Щоправда, фактичний матеріал, який добре знає дослідник і чесно ділиться ним з читачем, руйнує цей первісний авторський задум. Отже, **Т. Г. Фрідгут** прямо вказує на те, що Юз керувався лише мотивами максимальної ефективності виробництва, ігноруючи соціальні фактори; що у своїх більш-менш пристойних житлах для частини робітників він завів казармені порядки, а більшість робочої сили розміщав у мало пристосованих для нормального мешкання бараках; що Юз і його нащадки категорично не допускали існування будь-яких робітничих організацій — від бібліотек і кас взаємодопомоги до профспілок (с. 67—70, 71, 73). Отже, немає жодних підстав створювати міфічний образ Джона Юза як майже безкорисливого ентузіаста розвитку Донбасу. Його діяльність насамперед і в цілому зумовлювалася жорстокими об'єктивними закономірностями епохи первісного нагромадження капіталу. І в наш час, коли нові офіційні власті України закликають поєднувати входження у ринкові відносини з демократизацією суспільства, реальний Юз аж ніяк не підходить на роль позитивного героя з історичного минулого.

Натомість таким героєм, високоморальне життя якого в ім'я торжества соціальної справедливості може й сьогодні служити прикладом, є **В. В. Берві-Флеровський** (1829—1918 рр.), хоч він і належав до демократів-революціонерів, від яких так старанно відхрещуються нинішні демократи ринкових ідеалів. **В. П. Заблоцький** і **К. В. Заблоцька** у статті «Родина Берві у Донбасі» на основі головним чином архівних джерел висвітлюють маловідомі, а то й зовсім не відомі навіть фахівцям-історикам, які досліджують суспільно-політичні рухи XIX—початку XX ст. в Україні й Росії, сторінки біографій як самого **В. В. Берві**, так і незмішної його соратниці й однодумниці — дружини **Е. І. Жемчужиної-Берві** (померла 1924 р.) та їхнього сина — **Ф. В. Берві** (1867—1943 рр.). Останній з 90-х років XIX ст. працював лікарем у Юзівці, подаючи медичну допомогу робітникам-металургам того самого

заводу, власником якого була родина Юзів. У 1897 р. після сибірського заслання та кількох років еміграції сюди ж, до Юзівки, перебирається на постійне мешкання й подружжя Берві. До кінця своїх днів перебували ці благородні люди у гущі робітничого руху Донецького краю, сіючи тут «розумне, добре, вічне».

Таку ж корисну й прогресивну роботу проводило й багато вчителів земських шкіл, представників технічної інтелігенції Донбасу кінця XIX — початку XX ст. Жовтневий переворот 1917 р. розкидав усіх їх по різні сторони суспільно-політичних барикад. Про це йдеться в цікавих і також значною мірою побудованих на архівних матеріалах статтях **Л. Б. Лихачової** і **С. М. Нестерцової** («Земські школи в Катеринославській губернії наприкінці XIX—XX ст.») та **В. А. Манжосова** («Жовтень 1917 року й технічна інтелігенція Донбасу»). Заслужено вітаючи авторів і редколегію з виходом рецензованої тут праці, все ж не можемо не вказати на її істотний концептуальний недолік. За винятком статті **В. І. Пірка** Донбас у книзі першої даного видання всупереч цілком правильному положенню, сформульованому в передмові від упорядника, не розглядається як «невід'ємна складова частина суверенної України» (с. 3). У переважній більшості статей Україна взагалі не згадується. Розповідаючи про Донбас, автори воліють оперувати термінами «Юг России», «окраина русского мира», «страна» (не Україна, а Росія!), «Россия», «Родина» (знову ж таки мається на думці не Україна, а Росія!), «мир русского народа» (с. 5, 9, 26, 66, 86, 90, 107, 112). Характерно, що навіть у досить ґрунтовній статті про шкільну освіту на Катеринославщині кінця XIX — початку XX ст. жодного слова не сказано про дуже болючу тоді (та й тепер!) проблему української мови, про тодішню урядову політику, спрямовану на недопущення її в усі ланки шкільного навчання. Отже, й досі актуальною залишається проблема цілковитого подолання русифікаторської концепції історії Донбасу, яка значною мірою ще донедавна панувала в радянській історіографії.

Що ж до книги другої рецензованого видання, присвяченої історичному періоду від революції 1917 р. до наших днів, то в ній чітко простежується приналежність Донбасу до України: на початковому етапі у вигляді 5 її округів, а на останньому — двох областей (Донецької та Луганської). Тематика статей цієї книги вельми актуальна й оригінальна.

Як відомо, досі в українській історіографії мало уваги приділялося приватному секторові економіки за радянської влади. **З. Г. Лихолобова** підготувала ґрунтовну розвідку про приватне підприємництво в промисловості й торгівлі Донбасу в умовах непу. Авторка справедливо підкреслює, що співіснування двох укладів — соціалістичного та приватновласницького — будувалося в той час не на основі вільної економічної конкуренції, а шляхом могутньої державної підтримки одного сектора та всебічного тиску на другий, його постійного обмеження та витіснення. На великому фактичному матеріалі у статті переконливо показано, яких великих труднощів зазнавав приватний сектор Донбасу в роки непу. Однак попри все це приватні підприємства мали помітні успіхи. Продуктивність праці на них була вищою, ніж на державних. Приватники ефективніше порівняно з кооперативами та державними підприємствами використовували оренду.

Особливо сильними були позиції приватного сектора в роздрібній торгівлі. У 1923 р. в Донецькій губернії в ньому було зосереджено 91,4% торговельних закладів, що забезпечували 70% товарообігу. Надали кількість приватних закладів торгівлі та їх обороти зростали, а питома вага знижувалася, що пояснювалося розвитком державної та кооперативної торгівлі.

У 1927—1928 рр. діяльність приватного сектора як у промисловості, так і в торгівлі інтенсивно згортається. На наш погляд, **З. Г.**

Лихолобова цілком слушно полемізує із своїми попередниками, які твердили, що приватне підприємництво витіснялося економічним шляхом. Насправді на нього чинився великий адміністративний тиск. Економічна доцільність приносилася в жертву політичним міркуванням.

Водночас мусимо зробити дослідницькі закиди з приводу одного не зовсім точного формулювання. Вона пише, що на підставі декрету РНК РРФСР від 19 серпня 1921 р. ВУЦВК 16 лютого 1922 р. прийняв постанову про денационалізацію дрібних промислових підприємств (с. 4). Але вже у той час, хай і формально, РСФРР та УСРР були незалежними державами. Тому в даному випадку напевно слід було б вести мову про приклад РСФРР для УСРР чи про вплив першої на другу.

Київські науковці **С. В. Кульчицький** і **Є. П. Шаталіна** написали ґрунтовну статтю про колективізацію сільського господарства та голод 1932—1933 рр. у регіоні. Розкриваючи теоретичні питання, пов'язані з перетвореннями в сільському господарстві України, автори наголошують, що курс на суцільну колективізацію, започаткований Сталіним та його прибічниками наприкінці 20-х років, мав яскраво виражений «воєнно-комуністичний» характер і являв собою повернення в донепівські часи. На великому переконливому матеріалі розкриваються жорстокі заходи, що їх вживали власті до селянства починаючи з кінця 1927 р., тобто після XV з'їзду РКП(б): вилучення хліба, виключення заможних господарств зі складу пайщиків споживчої кооперації, стягнення з них достроково кредитів, відмова у помелі зерна тощо. Все це дістало в літературі влучне визначення «надзвичайщини». Фактично суцільна колективізація у Донбасі розпочалася у червні 1929 р., а вже у 1932 р. її ступінь досяг 84,4%. Вона супроводжувалася експропріацією заможних селянських господарств — розкуркуленням. Учасників антиколгоспних виступів і терористичних актів відправляли до в'язниць та концтаборів. «Менш активні» противники колективізації виселялися разом із сім'ями у віддалені райони країни (с. 32).

Під час суцільної колективізації фактично діяла продрозверстка. Тільки 1933 р. для колгоспників та одноосібників встановлювалися тверді зобов'язання перед державою, що мали силу податку. Відзначивши певну стабілізацію, що відбулася після цього у сільському господарстві країни в цілому та регіону зокрема і згадавши про скасування 1935 р. карткової системи (с. 43), автори несподівано повертаються від цього оптимістичного акорду до голоду в Україні 1932—1933 рр. Причому, як справедливо зауважується в статті, фактично напівголодне існування селян розпочалося ще з 1929 р.

На наш погляд, цей вражаючий матеріал доцільніше було подати в сюжеті, де йшлося про хід колективізації. Це надало б зображаному процесові більшої драматичності й завершеності. До того ж, дані про голод 1932—1933 рр. тепер уже переважно загальновідомі, що знижує оригінальність змістовної праці.

У збірнику порушуються складні й неоднозначні питання національно-культурного розвитку Донбасу за радянської влади. Так, **В. Н. Нікольський**, аналізуючи національні проблеми 20-х років, робить невеликий ретроспективний огляд заселення Донбасу представниками різних національностей: українцями, росіянами, сербами, молдаванами, греками, німцями та ін. З великою повнотою розглядає він, зокрема, життя та діяльність у цьому регіоні греків, зосереджуючи увагу на таких питаннях, як утворення національно-територіальних осередків (районів, сілрад), організація навчального процесу в грецьких школах. Німці тут проживали переважно в окремих колоніях. У 1921 р. в Донецькій губернії налічувалося 190 німецьких шкіл, що свідчило про досить високий освітній рівень представників цієї національної меншини. Автор наводить цікаві відомості про віросповідання

німців Донбасу. Вони належали до католиків, лютеран, баптистів та менонітів. Про останніх у статті розповідається особливо докладно. Активну роль у німецьких колоніях відігравали церковні ради та священнослужителі. Висвітлено в цій розвідці й становище євреїв у Донбасі. Відзначаючи чималий потяг представників нацменшин до еміграції, автор пояснює це складними життєвими умовами, браком землі, переслідуваннями на релігійному ґрунті. На жаль, він не приділив належної уваги становищу українців краю, зовсім обминув питання про українізацію в 20-х роках.

Тільки в статті **Л. С. Трубникової**, присвяченій культурним процесам, що відбувалися у 20—30-х роках, згадується про українізацію шкіл Донбасу. На жаль, хід її в інших галузях народного життя тут не простежено. Авторка приділяє багато уваги процесу ліквідації неписьменності в регіоні, слушно зазначаючи при цьому, що плани відповідних заходів постійно не виконувалися. Читач підводиться до висновку, що сформована в 30-ті роки система освіти відзначалася слабким рівнем загальної культури, була обмеженою за обсягом та глибиною освіченості, яку вона була спроможна забезпечити.

Е. В. Стяжкіна присвятила свою працю розвитку художньої культури у складні та неоднозначні 60—80-ті роки. В ній розкриваються особливості діяльності театрів, клубів, бібліотек, творчих об'єднань Донбасу. Авторка, віддамо їй належне, значну увагу приділяє розвитку української культури в Донбасі. Зокрема, вона розповідає про діяльність молодіжного літературного об'єднання «Обрій», що діяло наприкінці 50-х та на початку 60-х років. Його душею був Василь Стус, який глибоко вболівав за стан української культури в регіоні. У статті показано не тільки складне становище культури в роки «застою», а й прогресивні процеси останніх років, коли визрівали умови для відродження незалежної Української держави. Висвітлюється утворення наприкінці 80-х років національних товариств: українського, єврейського, грецького, німецького. В цей час у культурній сфері спостерігається відмова від адміністрування, зайвої ідеологізації, формалізму, відбувається перехід від державного управління художньою культурою до громадсько-державного і значною мірою до самостійного розв'язання фінансових проблем. Авторка не тільки успішно використала численні архівні матеріали, а й залучила поточне діловодство культурно-освітніх об'єднань, що надало їй праці більшої переконливості.

Автори другої книги рецензованого збірника велику увагу приділяють драматичним подіям і фактам нашого недалекого минулого. Частково ми вже відзначали це явище, а от **В. Ф. Бурносів** спеціально присвятив свою статтю розслідуванню масового поховання розстріляних у 1937 р. громадян (площею бл. 5 га) в Донецьку. Використавши документи Донецького обласного управління Служби безпеки України він показав жахливу, трагічну долю ряду мешканців області, замучених у катівнях НКВС. Інтерес читачів, безумовно, викличе додаток до статті: зразки документів каральних органів — протоколи допитів, вироків, заяви засуджених, зовсім таємні рішення партійних органів про виключення з партії обвинувачених як ворогів народу, а також ухвали судових органів про скасування незаконних і безпідставних вироків, реабілітацію репресованих. Шкода тільки, що ці документи не супроводжуються відповідними чіткими коментарями, які б розкривали фальшивість і вигаданість звинувачень.

А. І. Задніпровський розповідає у своїй розвідці про голод 1946—1947 рр. у селах Донеччини, який був наслідком посухи 1946 р. Віі влучно зауважує, що, судячи з тодішньої преси, цей період був позначений самими досягненнями, а з архівних матеріалів — труднощами, недоліками. Колгоспники, грошові і натуральні заробітки яких були мізерними, щоб вижити, вдавалися до різних способів приховування

зерна. Щоправда, певні заходи, спрямовані на допомогу голодуючим, вживалися й властями: у ряді колгоспів та радгоспів для нужденних організовувалися їдальні одноразового гарячого харчування, дітей загиблих фронтовиків направляли у спеціальні дитбудинки тощо. У таких важких умовах Сталінській області довелося повністю виконувати план хлібозаготівель за 1947 р.

Л. А. Крутова зробила спробу показати пожвавлення роботи рад Донбасу під час хрущовської «відлиги» (на наш погляд, не дуже переконливо).

На високу оцінку заслуговує оригінальна й актуальна стаття **Р. Д. Ляха** і **Л. Н. Добробог** про навколишнє середовище Донецької області у 1985—1990 рр. В ній справедливо зазначається, що нині стан навколишнього середовища владно вривається в історичний процес, безпосередньо впливаючи на його творця — людину. В особливу тяжкому становищі з цієї точки зору опинився промисловий Донбас. Адже з метою економії промислові підприємства тут (та й хіба тільки тут) будувалися без очисних споруд. Вирубувалися ліси, у критичному становищі опинилося Азовське море. Хоч із 70-х років і вживалися офіційні заходи щодо охорони природи, однак інтереси відомств перешкоджали їх здійсненню. Тому нині в області сконцентровано багато шкідливих для природи та людини виробництв, внаслідок діяльності яких у повітря потрапляє 27% викидів усіх підприємств України. За останні 20 років з карти області зникло близько 600 річок та ручаїв. Надмірне захоплення хімізацією призвело до перенасиченості ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Автори на конкретних цифрах розкривають вплив екологічного стану на здоров'я, людей, висувають певні рекомендації щодо поліпшення екологічної ситуації в краї. Увагу читачів привернуть і дві статистичні таблиці про викид шкідливих речовин у повітря в найбільших містах області та про асигнування на охорону природи, введення до ладу різних очисних споруд.

На сучасному етапі розвитку історичної науки велике значення має глибокий історіографічний аналіз зарубіжної літератури. Тому слід вітати підготовку **І. Ю. Чарських** статті про відображення в зарубіжній літературі історії Донбасу. Автор відзначає, що донедавна історія даного регіону за кордоном спеціально не вивчалася. Тому він охарактеризував насамперед стан відображення в зарубіжних працях з історії України минулого Донецького басейну. Цікавим є зіставлення автором різних точок зору на історію Донецько-Криворізької республіки. Значний інтерес до цього промислового регіону виявляється і в післявоєнних дослідженнях західних учених з історії радянської економіки. Зокрема, представники української діаспори із США та Канади у своїх працях показують систематичний відтік капіталу й ресурсів з України, в тому числі з Донбасу, недоодержання ними інвестицій тощо. До кінця 80-х років у зарубіжній історіографії, нарешті, з'являються й спеціальні дослідження з історії Донбасу. В них порушуються питання розвитку його промисловості, зокрема ролі іноземного капіталу в цій справі (насамперед Джона Юза), історії революційного та робітничого руху, співвідношення в населенні представників різних національностей, тощо. **І. Ю. Чарських** підійшов до висновку, що протягом кінця XIX — 80-х років XX ст. в зарубіжній літературі вивчення історії Донбасу не було систематичним, а характер відомостей про цей край, які діставав зарубіжний читач, залежав від кон'юнктури у радянології. Прикрою прогалиною цього змістовного огляду є те, що посилання в ньому даються не іноземними мовами, а в перекладі відповідних назв книг на російську.

Рецензоване видання не позбавлене й інших огріхів. Наводиться застаріла назва (ЦГАОР України) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Народний

артист СРСР В. С. Василько названий заслуженим артистом СРСР (такого звання ніколи не було) (кн. 2, с. 86). Часом термін «Донеччина» не має чіткої визначеності: чи це Донецька область, чи весь Донбас.

У цілому ж обидві книги видання «Нові сторінки в історії Донбасу» заслуговують на позитивну оцінку. Авторам вдалося порушити важливі, оригінальні питання історії регіону, в тому числі й ті, які протягом тривалого часу замовчувалися. Вміщені в збірнику публікації в основному відповідають вимогам, що ставляться нині до історичної літератури, відзначаються різнобічністю й зваженістю висновків та оцінок. Вони можуть служити певним орієнтиром для розгортання краєзнавчої роботи в Донбасі.

Вважаємо, що за зразком рецензованого видання подібні збірники могли б готуватися і в інших регіонах та областях України. Це сприяло б розгортанню як науково-дослідної роботи, так і культурно-освітньої діяльності на місцях.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ), В. Г. САРБЕЯ (Київ)

Ю. І. Шаповал.

УКРАЇНА 20—50-років:

СТОРІНКИ НЕНАПИСАНОЇ ІСТОРІЇ.

К. : Наукова думка, 1993.—350 с.

Монографія, що рецензується, без сумніву матиме великий вплив на наукове розуміння сталінізму в Україні та на загальне усвідомлення сталініщини в СРСР через український мікрокосм. В зв'язку з цим важливо враховувати, що хоч українська історія мала свої специфічні риси і в імператорському, і у радянському періодах, все ж політичні імпульси центру були продуктами генеральних пріоритетів централізації, інтеграції, стандартизації. На мою думку, глибоко помиляються ті традиційно емігрантські історики, які розглядають українську специфіку в ізоляції від загальних рис центральної політики, так само як і західні радянологи, котрі вважають, що тільки на російському ґрунті можна зрозуміти радянську історію.

Книга «Україна 20—30-х років: сторінки ненаписаної історії» розпочинається стислим нарисом про російську та україномовну літературу про сталінізм та стосунки Сталіна з українськими працівниками до призначення Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У у 1925 році. Надзвичайно важливо, що автор переконливо доводить, як репресивна служба одразу включилась у політичну боротьбу проти опозиції, а сам шеф ДПУ В. Балицький став активним і ефективним поплічником Кагановича.

Юрій Шаповал багато уваги приділяє першому відкритому процесу сталінського типу в Україні так званій Спілці визволення України. Такі процеси — відкритий над СВУ і закритий — над «Українським національним центром» були генеральним наступом режиму проти традиційної української інтелігенції та символічного керівника українських державницьких устремлень М. С. Грушевського. Автор критикує емігрантських захисників реальності існування Спілки Визволення України і на невідомих дотепер фактах переконливо доводить, що фальсифікація цього процесу здійснювалася з метою завдати нищівного удару по традиційних провідниках обмеженої самодіяльності нації. Цікаво, що серед обвинувачених у справі УНЦ був офіційний партійний критик М. Грушевського М. Яворський. Однак тут автор помилково вважає, що приводом для критики Яворського став його конфлікт

з М. Покровським під час Всесоюзної конференції істориків-марксистів. Джерело всіх помилок Яворського, як підкреслював на процесі один з його критиків, полягало у тому, що він представляв історію України як особливий процес. І це дуже важливо для розуміння сутності розгортання офіційної дискредитації ідеї національної історії.

У розділі «Голод і згорання українізації» автор вводить до наукового обігу факти з недрукованої частини III Всеукраїнської партконференції липня 1932 р., розкриває діяльність сталінських уповноважених Молотова та Кагановича, які ретельно поширювали міф про «відсталість» комуністів України щодо хлібозаготівель, про діяльність саботажників-націоналістів. Сталін використав цей міф, щоб задушити українізацію та національно-самодіяльні течії партії на чолі з Миколою Скрипником. Тут, очевидно, було б корисно дати більше пояснень щодо причин всесоюзної чистки та репресій 32—33-х років в Україні в контексті праці Арча Геттія, який на основі аналізу Смоленського архіву зробив спробу довести, що рухомі сили чистки прийшли знизу. Та все ж нові документальні відкриття Юрія Шаповала демонструють — погляди Геттія та однодумців не відповідають дійсності.

Історія розшуку колишніх національних ухильників та перетворення їх у шпигунів, саботажників, зрадників тощо була б неповною без показу «ліквідації міфічної (в Радянському Союзі) Української Військової організації та її «лідера» О. Я. Шумського. Важливо, що в зв'язку з цим автор наводить протоколи допитів обвинувачених. Якщо Роберт Конквест свою книгу «Великий терор» розпочинає з убивства Кірова, після якого піднялася страхітлива хвиля арештів і розстрілів у Радянському Союзі, то у монографії Юрія Шаповала вбивство Кірова розглядається в середині книжки. І це глибоко символічно, адже великий терор в Україні тривав уже більшу частину десятиріччя. І ця подія, себто заоркестроване параноїдство режиму, була використана, щоб вщент знищити представників української інтелігенції, таких відомих письменників, як Дмитро Фальківський, Кость Буревій та ін. Автор має рацію, коли стверджує, що великий терор 37—38-х років був в Україні тільки продовженням терору попередніх років. Процес над колишніми боротьбістами у 1935 р. підготував ґрунт для політичного падіння Панаса Любченка у 1937 р. А це, в свою чергу, стало інтегральною частиною тотального розгрому керівних кадрів КП(б)У. Як доводить автор, навіть така всесоюзна риса радянського політичного життя, як боротьба з троцькізмом мала в Україні свою специфіку, офіційна ідеологія створила міфічний блок «троцькістсько-зінов'євського центру» з українськими націоналістами.

Не без цікавості можна прочитати у монографії авторську розповідь про В. О. Юринця — марксистського філософа, академіка, який протягом багатьох років був секретним співробітником НКВС. Цей затятий сексот був заарештований в 1937 р. Після того як він на допиті розповів про свою таємну діяльність на користь режиму, заарештували і його контролерів.

Щоб дати розгорнуту і повну картину сталінського періоду в Україні, автор останню частину своєї праці присвятив воєнним і повоєнним рокам і так званій «хрущовській відлизі». Наведені аналітичні матеріали про післявоєнну антисемітську кампанію (боротьба проти «безрідних космополітів», арешти єврейських письменників, знищення Антифашистського єврейського комітету тощо) становлять неабиякий інтерес для фахівців історії єврейства в радянській Україні.

Не можна не погодитись з висновком Ю. Шаповала, що аналіз подій 20—50-х років перетворення України на державну, політичну і духовну провінцію відбувалося не автоматично. Воно жорстоко і послідовно спрямовувалось центром. І хоч Сталін для цього використовував КП(б)У як основне знаряддя, це зовсім не означає, що не було

серед комуністів свідомих українців, які чесно намагалися відшукати будь-який синтез комуністичної ідеї з національним відродженням.

Книга Юрія Шаповала з'явилась у непростий для України період становлення державницького, політичного, економічного характеру. Навіть неозброєним оком помітні процеси духовної розгубленості, психологічного роздвоєння її громадян. Люди замислюються над своїм майбутнім і часто не бачать ніякої перспективи. І все ж такі книги, як ґрунтовне дослідження Юрія Шаповала, що стосується непростого історичного періоду, цінні саме тим, що розкривають і висвітлюють джерела багатьох проблем, які нині переживає Україна. І тому книга спрямована у перспективу. Вона буде корисна всім, хто цікавиться політичною історією України.

Дж. МЕЙС (США, Вашингтон)

Н. Якупов.

ТРАГЕДИЯ ПОЛКОВОДЦЕВ.

М. : Мысль, 1992.— 350 с.

В останні роки вийшло чимало досліджень, які дають певне уявлення про характер і суть сталінізму, побудованого на насильстві. Небачений за своїми масштабами терор проти свого народу, вчинений Сталінінм та його оточенням, став предметом дослідження багатьох авторів, які на доступних на сьогодні архівних джерелах прагнуть висвітлити «білі плями» сімдесятирічної історії колишнього СРСР. Однією із спроб підняти завісу таємниці над деякими питаннями є праця Н. Якупова. Вона складається з нарисів про найвідоміших полководців, що стали жертвами репресій у передвоєнні роки. Нині відомо, що масовий терор проти командного складу РСЧА мав негативні політичні, військові й моральні наслідки.

Із списку джерел та літератури, вміщеного в книжці, видно, що Н. М. Якупов досить ґрунтовно опрацював фонди багатьох архівів, спогади, опубліковані документальні видання, історичні дослідження, матеріали преси.

Відкривається праця ґрунтовним нарисом «Культ особи Сталіна і трагедія Червоної армії». В ньому автор наголошує, що Сталін був особисто причетним до організації масових репресій, схвалював методи фізичного тиску на безпідставно заарештованих. В нарисі пояснюються й інші причини репресій у країні. Досить переконливо змальовується картина тогочасного стану суспільства, коли мусувалася сталінська теорія про закономірність загострення класової боротьби з просуванням до соціалізму, коли всі народи жили в системі «надзвичайності» і будь-який протест проти неї викликав гнів і обурення з боку їхнього «батька», який безапеляційно проголосив тезу, що репресії в період соціалістичного будівництва є необхідним елементом.

Чи були невдачі першого періоду війни неминучими, чи їх можна було уникнути? Чому СРСР виявився, по суті, непідготовленим до відсічі агресії з боку гітлерівської Німеччини? Певною мірою відповідь на ці запитання міститься у названому нарисі, де подано обширний матеріал про репресії в передвоєнні роки у рядах Червоної армії. Автор цілком справедливо зазначає, що командно-адміністративна бюрократична система управління країною і народним господарством, абсолютний волюнтаризм Сталіна, масові репресії в армії ослабили командування Збройних Сил, створили атмосферу невпевненості й страху серед командирських кадрів, особливо вищого складу. Реальна

загроза репресій сковувала ініціативу і самостійність у діях в армії і в усій країні. Панувала обстановка підозрливості, шпигуноманії.

У рецензованій праці читачі знайдуть цікавий матеріал про «воєнно-фашистську змову» в Червоній армії. Внаслідок суду, сфабрикованого на «достовірних» зізнаннях самих заарештованих та сфальсифікованих слідчими документах, було знищено відомих військових діячів, про більшість з яких вміщено окремі нариси, зокрема, про першого радянського Верховного головнокомандуючого і голову Верховного ревтрибуналу М. В. Криленка, голову Центробалту П. Ю. Дибенка, заступника наркома оборони маршала М. М. Тухачевського, командуючого Київським військовим округом Й. Е. Якіра, командуючого Білоруським військовим округом І. П. Уборевича, командуючого Особливою Далекосхідною армією маршала В. К. Блюхера, заступника наркома оборони І. Ф. Федька, заступника наркома оборони маршала О. І. Єгорова, військового й державного діяча та дипломата В. О. Антонова-Овсієнка, начальника політичного управління РСЧА Я. Б. Гамарника. Про багатьох з них були написані книжки, документальні повісті, автори яких обходили сторінки з їхніх біографій, пов'язані з репресіями проти них та їхніх родин і близьких. Н. Якупову вдалося знайти в архівах та інших джерелах нові дані про діяльність репресованих полководців. Це дало йому можливість відобразити дух і настрої серед рядового складу і серед народних мас, які засуджували «ворогів народу».

Цікавий нарис у рецензованій книжці присвячено репресіям проти командуючих військовими округами, у тому числі проти І. І. Гаркавого, І. Н. Дубового, І. П. Белова, М. В. Куйбишева, О. Д. Локтіонова та ін. Серед тих, кого зарахували до «ворогів народу», в 30-ті роки опинилися десятки тисяч воєнних теоретиків, викладачів вищих військових навчальних закладів. Репресії, за свідченням автора, охопили всі роди військ і різні ешелони Червоної армії, завдавши непоправної шкоди бойовій могутності Збройних Сил колишнього СРСР.

На жаль, автор рецензованої праці не позбувся повною мірою звичних штампів і стереотипів у висвітленні подій громадянської війни в Україні, що відповідним чином позначилося на поданих ним оцінках діяльності тих чи інших людей, про яких у ній розповідається. Справді, чи можна неупереджено розкрити їхні образи, мотиви й значення їхніх дій, якщо період 1917—1920 рр. Н. М. Якупов розглядає за спрощеною усталеною схемою, що утвердилася в застійний період?

Подаючи біографічні дані полководців, автор не виявив нових підходів і в оцінці подій української національної революції 1917—1918 рр., а також повстанського руху, очолюваного Махном і Григор'євим, яким, за його словами, «були чужі ідеї і цілі революції» (с. 87) тощо.

І все ж, незважаючи на ці та інші недоліки, читач знайде в рецензованій книжці нові матеріали про репресивну суть сталінської тоталітарної системи. Безумовно, вона зацікавить фахівців, що займаються дослідженням трагічних сторінок історії радянського суспільства.

В. І. КУЧЕР (Київ)

В. Р. Михайлик (Київ)

«Український історичний журнал» та «Український історик»: обрії співробітництва

18 жовтня 1993 р. у Києві відбулася зустріч заступника головного редактора «Українського історичного журналу» канд. іст. наук В. М. Рички з професором Кентського університету (США) Любомиром Винарем. Президент Українського історичного товариства (УІТ), засновник і головний редактор його друкованого органу — журналу «Український історик», професор Л. Винар добре відомий як видатний грушевськознавець, плідний дослідник історії українського козацтва і невтомний організатор українського наукового життя в Америці, Канаді й Європі.

Під час зустрічі, яка проходила у дружній і діловій атмосфері, В. М. Ричка проінформував колегу про стан та перспективи розвитку історичної науки, зокрема, медієвістики в Україні, розповів про роботу «Українського історичного журналу» в сучасних, вкрай складних для часопису умовах. Розмова точилася навколо різноманітних проблем історичного минулого України та підходів до їх висвітлення на сторінках наукової періодики.

Любомир Винар, у свою чергу, поінформував про основні завдання «Українського історика» і діяльність Українського історичного товариства. Мета його приїзду пов'язана з участю у науковій конференції Інституту українознавства при Київському держуніверситеті, на якій одне засідання (20 доповідей) було присвячено 30-літтю «Українського історика». Він також взяв участь у роботі Першої наукової конференції Київського осередку УІТ «Міфологія в українській історіографії (XIX—XX ст.)».

Співбесідники дійшли висновку про необхідність налагодження тіснішої співпраці «Українського історика» й «Українського історичного журналу», домовилися про регулярний обмін часописами, науковою літературою та окремими редакційними матеріалами.

Головне завдання друкованих органів, на думку їх репрезентантів, має полягати у тому, щоб спільними силами розбудувати українську наукову історіографію. У цьому зв'язку було вирішено вже найближчим часом спільними зусиллями провести «круглий стіл» за участю провідних українських істориків на тему: «Методологічні й термінологічні проблеми історії України». Головною проблемою цього обговорення має стати започаткована М. С. Грушевським наукова схема історії України. Йтиметься про модель-схему української наукової національної історіографії, яка охоплювала б усі періоди і головні явища історії України й об'єктивну історичну термінологію. Матеріали цього обговорення передбачається надрукувати на сторінках «Українського історичного журналу» та «Українського історика».

Під час зустрічі було обговорено питання дальшого розвитку грушевськознавства як окремої українознавчої науки, що її започаткувало Українське історичне товариство в 1966 р., наголошувалося також на необхідності видання ретроспективної поточної бібліографії української історії й інших наукових проектів.

Л. Винар і В. М. Ричка висловили сподівання, що спільна співпраця допоможе швидкому відродженню української національної історіографії як основи української культури.

Р. Я. Мирський (Львів), П. М. Рабинович (Львів)

**Міжнародна наукова конференція
«Голокост галицького єврейства —
проблеми історії, політики, моралі»
(до 50-річчя ліквідації
Янівського концтабору у Львові)**

З 18 по 20 жовтня 1993 р. у Львові проходили міжнародна зустріч і міжнародна наукова конференція, присвячені сумній події в історії українського єврейства — 50-річчю загибелі в'язнів Янівського табору смерті у Львові під час нацистської окупації міста. Їх організували міжнародний меморіальний фонд «Янівський табір» спільно з Львівською обласною організацією «Меморіал».

Геноцид європейського єврейства — найтрагічніша сторінка в історії єврейського народу. Та водночас — і одна з найгероїчніших. Тому що євреї не були безмовними жертвами. Вони боролися за власне життя, за гідність свого народу. Свідченням цього є повстання в гетто і таборах смерті, участь євреїв у партизанських загонах, підпіллі, зрештою, — в єврейському русі Опору. У всіх країнах Європи на місцях, де були розташовані концтабори, гетто, споруджено меморіальні комплекси, створено музеї.

Янівський табір смерті був одним з найбільших гітлерівських таборів в Україні. З ним пов'язане знищення понад 200 тис. наших земляків — євреїв, українців, поляків. Але заради історичної справедливості треба сказати, що 90% його жертв становили євреї. Цей табір можна порівняти з такими місцями масових знишень євреїв, як Бабин Яр у Києві, Дробицький Яр у Харкові, Доманівка в Одесі, Жандармська Балка у Дніпропетровську, та іншими, яких, на жаль, так багато на українській землі. Однак дуже прикро, що на сьогодні у Львові, на цьому місці — символі голокосту галицького єврейства, немає жодного пам'ятного знака. Тут було створено тюрму, медвитверезник та продовольчу базу, а в «Долині смерті», на місці масових розстрілів — собачий розплідник та свинарник. Безумовно, таке становище є образою та наругою над пам'яттю тисяч загиблих.

Тому увічнення пам'яті жертв фашистського геноциду в Галичині було одним з головних завдань і міжнародної зустрічі, і конференції, в роботі якої взяли участь колишні в'язні Янівського табору, українські жінки, які, ризикуючи життям, рятували єврейських дітей, громадські діячі, вчені з України, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Росії, США, Великобританії.

На урочистому відкритті конференції були зачитані привітання, які надійшли на її адресу від Президента України Леоніда Кравчука і міністра України у справах національностей та міграції Олександра Ємця. З яскравими промовами з нагоди відкриття конференції виступили Рудольф Мирський — президент меморіального фонду «Янівський табір», Арон Вайс — професор Інституту Яд-Вашем (Інститут пам'яті жертв катастрофи та героїзму) в Ізраїлі, Іван Курас — директор Інституту національних відносин і політології АН України, Євген Гринів — народний депутат України, Міхаель Ворбс — віце-посол посольства Німеччини в Україні та ін. Лейтмотивом їх виступів була думка про те, що конференція має сприяти поліпшенню українсько-єврейських взаємин, подоланню в Україні проявів антисемітизму й українофобії. А це може стати реальністю за умови знання всієї правди про наше минуле.

Учасники конференції заслухали в ході її роботи цілий ряд змістовних доповідей, в яких порушувалося широке коло проблем. Предметом обговорення на ній стали майже всі аспекти катастрофи єврей-

ського народу, зокрема євреїв Галичини, під час другої світової війни. Проблеми єврейського антифашистського опору; єврейсько-українські, єврейсько-польські взаємини в Галичині в умовах голокосту; голокост і голодомор в Україні: дві національні катастрофи; антисемітизм і його роль у підготовці та здійсненні голокосту; праведники світу — рятівники євреїв; відновлення єврейського національного життя в сучасній Україні: проблеми та перспективи — такі найважливіші теми доповідей, що прозвучали на конференції.

Багато з них справило на присутніх значне враження. Емоційні дискусії викликав, наприклад, виступ представника Польського історіографічного товариства в США Мирослава Драчана. Торкнувшись у ньому перших днів окупації Львова, він висловив думку про необхідність уточнення ряду питань, пов'язаних із знищенням євреїв міста в цей період, зокрема про ступінь причетності до цього представників українського населення (як нібито акт помсти за вбивство в 1926 р. С. Петлюри євреєм С. Шварцбардом), що, на його думку, в літературі перебільшується.

Цікавий виступ Віталія Кутика (Львівський державний університет) був присвячений історіософії голокосту. Чеслав Райца з м. Любліна (Польща), директор музею-меморіалу «Концтабір Майданек», розповів про транспортування в'язнів зі Львова до Майданека та про те, як влаштовувалися ці страшні акції.

Доповідь проф. Олександра Суніка (Львівський інститут фізичної культури), присвячена розглядові аспектів голокосту в контексті проблеми добра і зла, також викликала інтерес.

Взагалі, головними питаннями, вирішенню яких мала сприяти конференція, були:

— чи існує колективна відповідальність народу за злочини, скоєні окремими його представниками;

— співіснування чи протистояння чекає український і єврейський народи.

Весь хід роботи конференції засвідчив: немає і не може бути ніякої колективної відповідальності народу. І друге: якщо ми (євреї й українці) бажаємо жити в Україні разом, то маємо обов'язково досягнути міжнародної злагоди.

Останній виступ на конференції став її справжнім апофеозом. Це була хвилююча промова жінки-єврейки, яку під час окупації Львова (тоді вона була немовлям) врятувала польська родина, а після війни виховувала українська жінка. Мабуть, саме так і повинні жити люди на світі.

На завершення міжнародної наукової конференції на місці масових розстрілів у «Долині смерті», неподалік колишнього Ялівського табору, за участю рабина та священнослужителів інших конфесій було проведено скорботний мітинг і молебень та встановлено пам'ятний знак.

Учасники зустрічі й конференції, що стали ще одним важливим кроком до налагодження українсько-єврейських взаємин і порозуміння між обома народами, прийняли підсумковий документ — Декларацію.

А. Ю. Подольський (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Справа Бейліса — погляд із сьогодення»

28—29 жовтня 1993 р. Інститут національних відносин і політології АН України провів міжнародну наукову конференцію «Справа Бейліса: погляд із сьогодення», яка була присвячена 80-річчю закінчення процесу у справі Бейліса.

Цей судовий процес, що відбувся у Києві, проходив з 25 вересня по 28 жовтня 1913 р. Єврея Менделя Бейліса звинуватили у вбивстві 12-річного хлопчика Андрія Юшинського (цей злочин був скоєний 12 березня 1911 року в печері на околиці Києва) з метою використання християнської крові. Це був справжній середньовічний кривавий наклеп. Євреїв знову, як в ті темні часи, звинуватили у ритуальному злочині. Суд над Бейлісом не був спрямований проти однієї людини чи групи осіб. Вся світова громадськість добре розуміла, що обвинувачується не Мендель Бейліс, а весь єврейський народ, до геноциду якого штовхали організатори і натхненники «процесу сторіччя».

Чорносотенна монархічна преса розгорнула шалену антисемітську кампанію, звинувачуючи євреїв у використанні людської крові в релігійних ритуалах. На чолі цієї травлі були друковані органи чорносотенців «Московские ведомости», «Двуглавый орел», «Земщина» и «Русское знамя». Царський уряд був зацікавлений, щоб суд визнав саме єврея винним у цьому вбивстві, і тому справжні винуватці — банда злочинців на чолі з В. Чеберяк були приховані від суду. Але плани царату і чорносотенців провалились. Бейліса захищали найкращі адвокати країни — О. Грузенберг, М. Корабчевський, О. Зарудний. Видатні російські вчені В. Бехтерев, І. Троїцький, П. Коковцев довели брехливість звинувачення в ритуальному вбивстві. Відомі письменники, інтелігенція на чолі з В. Короленком виступили з протестом проти звинувачення єврейського народу в ритуальних злочинах. І, що важливо, суд присяжних, що складався з українських селян, виніс рішення про невинність Бейліса.

Це було 80 років тому. Довгі десятиріччя факти і події, пов'язані зі справою Бейліса, замовчувалися. Цю тему обходили з різних причин: політичних, ідеологічних, психологічних. Але сьогодні ця тема актуальна. В першу чергу тому, що ще не зникли антисемітизм і ксенофобія взагалі. Є політичні сили, які розпалюють нині міжнаціональні, міжетнічні конфлікти. І знову з'являється на світ середньовічний кривавий наклеп на євреїв. Останній доказ тому стаття Д. Герасимова «Сатанинское племя», яка була надрукована в газеті «Правда» в травні 1993 року. Тема статті — звинувачення євреїв-хасидів в ритуальному вбивстві.

Тому міжнародна наукова конференція у Києві розглядала не тільки історичний аспект цієї проблеми, а й сучасний політичний. Взагалі наукова проблематика конференції була досить різноманітна. Розглядалися питання історії та культури євреїв в Російській імперії, проблеми сучасного стану єврейства в Україні, юдофобська політика царського уряду та радянський державний антисемітизм.

Відкрив конференцію директор Інституту національних відносин і політології АН України чл.-кор. АН України І. Курас. Ним тема ґрунтовно розглянута в контексті політико-ідеологічної ситуації в Україні на початку ХХ століття. Цікаву доповідь зробив професор Лондонського єврейського університету Д ж о н К л і е р. Він, спираючись на архівні матеріали, розповів про витоки справи Бейліса — історію кривавого наклепу в Російській імперії. Мова йшла про звинувачення євреїв у ритуальних злочинах у ХІХ столітті в часи Миколи І, Олександра ІІ.

Так звані Велінський процес, Саратовська справа, Гродненська справа — прями попередники справи Бейліса.

Науковці з Москви Л. Кацис, Е. Михайлов, С. Степанов розглянули в своїх доповідях чорносотенний і ліберально-демократичний рух в Російській імперії, та їх відношення до справи Бейліса.

Вчені зі Львова, Харкова та Одеси присвятили свої доповіді питанням єврейського національного відродження в сучасній Україні та аналізу антисемітизму в посттоталітарному суспільстві.

З цікавими науковими повідомленнями виступили співробітники відділу єврейської історії та культури Інституту національних відносин і політології АН України Н. Горовська, М. Тупайло, А. Подольський. Їх доповіді були присвячені історичній ситуації в Україні, яка склалася в кінці ХІХ— на початку ХХ століття, а також дуже цікавим і важливим мемуарам самого Менделя Бейліса. Його спогади були розглянуті як історичне джерело.

У доповіді доктора медичинських наук Гелія Аронова з Києва було поставлене питання: «Коли закінчиться справа Бейліса?».

На мій погляд, це головна проблема, яку розглядала конференція. І те, що воно було поставлене, дискутувалось — це досягнення конференції, крок вперед у вивченні історії євреїв в Україні і взагалі в розвитку українсько-єврейських взаємин. Конференція широко висвітлювалась в засобах масової інформації. Міжнародна наукова конференція «Справа Бейліса: погляд із сьогодення» стала подією в науковому житті України.

Содержание

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

Горский А. А. (*Москва*). Еще раз о роли норманнов в формировании Киевской Руси 3

* * *

Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. На политической арене Украины (90-е гг.). Размышления историков 9

Гошуляк И. Л. О причинах поражения Центральной Рады 31

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Жук С. И. (*Днепропетровск*). Западная историография и эпистемологические проблемы исторической науки 45

СООБЩЕНИЯ

Из истории религии и церкви

Шевченко О. Н. О подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату в конце XVII в. 54

* * *

Рыбак И. В. (*Каменец-Подольский*). Состояние социально-бытовой сферы украинского послевоенного села (1946—1955 гг.) 61

Калениченко Н. П., Ильченко Ж. Д. Роль земств во внедрении обучения на родном языке в народной школе Украины (конец XIX—начало XX в.) 72

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Петров Б. М. (*Москва*). Что делали Гитлер и Муссолини в Умани в августе 1941 г.? 82

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Фон Хаген Марк (*США, Нью-Йорк*). Проблемы сталинизма и переосмысление советского прошлого 88

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Нестуля А. А. (*Полтава*). Охрана памятников Украины при гетманате (1918 г.) 101

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Балушок В. Г. Полюдь: прагматическое действие и ритуал 113

ОБСУЖДАЕМ, ДИСКУТИРУЕМ

Макара М. П. (*Ужгород*), Мигович И. И. (*Ужгород*). Карпатские русины в контексте современной этнополитической жизни 117

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (*Продолжение*) 129

ОБЗОРЫ

Левин В. (*Израиль, Иерусалим*). Освещение истории украинского еврейства в «Краткой еврейской энциклопедии» 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В., Сарбей В. Г. Новые страницы в истории Донбасса 144

Мейс Дж. (*США, Вашингтон*) Ю. І. Шаповал. Україна 20-х — 50-х років: сторінки ненаписаної історії 150

Кучер В. И. Н. Якупов. Трагедия полководцев 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Михайлик В. Р. «Український історичний журнал» и «Український історик»: горизонты сотрудничества 154

Мирский Р. Я. (*Львов*), Рабинович П. М. (*Львов*). Международная научная конференция «Голокост галицкого еврейства — проблемы истории, политики, морали» (к 50-летию ликвидации Яковского концлагеря во Львове) 155

Подольский А. Е. Международная научная конференция «Дело Бейлиса — взгляд из сегодняшнего дня» 157

ОБ'ЯВА

В справі видання праць проф. Олександра Оглоблина

Подаємо до відома українським видавництвам, установам й усім іншим заінтересованим у виданні друкованих і недрукованих праць та архівних матеріалів покійного проф. Олександра Петровича Оглоблина (помер 16 лютого 1992 р.) слідуюче:

1) Проф. О. Оглоблин передав виключне право на всі його праці проф. Любомирові Винареві, голові Українського історичного товариства.

2) У спеціальному документі, виготовленому проф. Оглоблиним і легально завіреному та підтверженому у його заповіті, читаємо: «Після моєї смерті проф. Любомир Винар є уповноважений далі займатися перевиданням моїх праць і виданням архівних матеріалів. Я передаю йому право на всі мої недруковані і друковані праці. Як правний власник моїх праць і архівних матеріалів він має повне право вирішувати, де їх друкувати і на яких умовах».

3) Виконуючи волю покійного, просимо усі видавництва, редакції журналів і часописів, установи й усіх заінтересованих, які планують друкувати праці та матеріали проф. О. П. Оглоблина українською, англійською або іншими мовами, погодити ці справи зі мною й одержати на їхнє видання наш дозвіл. Це також стосується й листування О. П. Оглоблина.

4) Інформуємо також, що створено Видавничий фонд ім. О. Оглоблина, який займається виданням праць історика. В усіх справах, пов'язаних з виданням праць і матеріалів нашого видатного історика, просимо писати на таку адресу:

ПРОФ. ЛЮБОМИР ВИНАР
THE UKRAINIAN HISTORIAN
P. O. BOX 312
KENT, OHIO 44240 U.S.A.

ДО ПАТРІОТІВ УКРАЇНИ, ЕНТУЗІАСТІВ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, й «Український історичний журнал». І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвиська спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

ПІДТРИМАЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!